

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kamu Hukuku Anabilim Dalı

**ULUSLARARASI BORÇLANMA İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA
OSMANLI DEVLETİ MALİ KURUMLARININ DÖNÜŞÜMÜ**

Alev GÜMÜŞ ÖMEROĞLU

Doktora Tezi

Ankara, 2025

ULUSLARARASI BORÇLANMA İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA OSMANLI DEVLETİ MALİ
KURUMLARININ DÖNÜŞÜMÜ

Alev GÜMÜŞ ÖMEROĞLU

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Kamu Hukuku Anabilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2025

KABUL VE ONAY

Alev GÜMÜŞ ÖMEROĞLU tarafından hazırlanan "Uluslararası Borçlanma İlişkisi Bağlamında Osmanlı Devleti Mali Kurumlarının Dönüşümü" başlıklı bu çalışma, 20/06/2025 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Metin Özuğurlu (Başkan)

Prof. Dr. Ali Murat Özdemir (Danışman)

Prof. Dr. Örsan Öcal Akbulut (Üye)

Doç. Dr. Hamdi Gökçe Zabunoğlu (Üye)

Dr. Öğretim Üyesi Muammer Ketizmen (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

ETİK BEYANI

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, **Prof. Dr. Ali Murat ÖZDEMİR** danışmanlığında tarafımdan retilildiđini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

[İmza]

Ar. Gör. Alev GüMüş MEROđLU

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihinden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihinden itibaren ... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

13...08...2025

[İmza]

Alev GÜMÜŞ ÖMEROĞLU

¹ “*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*”

(1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

(3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir. Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir

* Tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.

ÖZET

GÜMÜŞ ÖMEROĞLU, Alev. *Uluslararası Borçlanma İlişkisi Bağlamında Osmanlı Devleti Mali Kurumlarının Dönüşümü*, Doktora Tezi, Ankara, 2025.

Çalışma, Osmanlı Devleti'nin mali kurumsal yapısının dönüşümünü, devletin yüzyıl ortasında uluslararası piyasalarla girdiği borçlanma ilişkisi bağlamında incelemektedir. Tezde emperyalizm 19.yüzyıl boyunca kapitalizmin eşitsiz bileşik gelişim dinamiğini hızlandıran bir veçhe olarak ele alınmış ve Osmanlı Devleti'ne 19.yüzyıl boyunca yaşanan kurumsal dönüşümünün ana etkenlerinden biri olarak incelenmiştir. Devletin merkezileşmesi, modernleşmesi ve normatif hukukun yerleştirilmesi ekseninde devletin yürütme aygıtının yaratılması, kapitalist kurumsal gelişimi standardize edecek kaynağının yaratılarak, Batı ile kurulacak ekonomik, diplomatik, siyasi her türlü ilişkinin Batı normlarına göre düzenlenmesi anlamına gelmiştir.

Uluslararası borçlanma ile, Avrupa devletleri tarafından devletin mali kurumlarına borçların geri ödenmesi ve devlet borçluluğunun sürdürülmesi amacıyla müdahalesi başlamıştır. Tezde Osmanlı Devleti maliyesi üzerinde uluslararası denetim aygıtı olan Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla, Osmanlı maliye teşkilatının borç yönetimi bağlamında bağımlı gelişimi incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler

Eşitsiz bileşik gelişim, emperyalizm, serbest piyasa emperyalizmi, uluslararası devlet borçları, Osmanlı Devleti, maliye nezareti, Düyun-u Umumiye.

ABSTRACT

GÜMÜŞ ÖMEROĞLU, Alev. *Transformation of Ottoman Financial Institutions in the Context of International Dept Relations*, Ph. D. Dissertation, Ankara, 2025.

The study examines the transformation of the Ottoman State's financial institutional structure in the context of the state's borrowing relationship with international markets in the middle of the century. Imperialism is considered in the thesis as an aspect that accelerated the uneven combined development dynamics of capitalism throughout the 19th century and is examined as one of the main factors of the institutional transformation experienced by the Ottoman State throughout the 19th century. The creation of the state's executive apparatus in the axis of the centralization, modernization and establishment of normative law of the state meant the creation of a resource that would standardize capitalist institutional development and the organization of all kinds of economic, diplomatic and political relations to be established with the West according to Western norms.

With international borrowing, the intervention of the European states in the state's financial institutions for the purpose of repaying debts and maintaining state indebtedness began. The dependent development of the Ottoman financial organization in the context of debt management was examined in the thesis with the establishment of the Düyün-u Umumiye İdaresi, an international financial control apparatus.

Keywords

Unequal combined development, imperialism, free market imperialism, international public debts, Ottoman Empire, finance ministry, Public Debt Administration.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYANI	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: 19.YÜZYILDA KAPİTALİZMİN EŞİTSİZ BİLEŞİK GELİŞİMİ VE EMPERYALİZM.....	8
1.1. 19. YÜZYILDA EMPERYALİZM	13
1.1.1. İngiliz Hegemonyasının Kuruluşu ve Serbest Ticaret Emperyalizmi.....	17
1.1.1.1. Avrupa Devletlerinde Korumacılık ve Serbest Ticaretin Gelişimi .	21
1.1.1.2. Batı Dışı Dünyada Serbest Ticaret: Serbest Ticaret Emperyalizmi	24
1.1.1.2.1. Gayrı Resmi Emperyalizm	26
1.1.1.3. Serbest Ticaret Emperyalizmi Devlet Borçlanması İlişkisi	31
1.1.1.4. Anayasal Biçimlerin İhracı.....	40
1.1.2. Klasik Emperyalizm Dönemi.....	48
1.2. ULUSLARARASI GENEL BORÇ İDARELERİ	57

1.2.1. Mısır Kamu Borçları İdaresi	58
1.2.2. Tunus'un Mali Denetimi: Uluslararası Maliye Komisyonu.....	64
1.2.3. Yunanistan'da Bağımsızlık, Borçlanma ve Uluslararası Mali Denetim	68
1.2.4. Meksika'nın Atipik Uluslararası Borç Yönetimi BANAMEX'in Oluşumu	71
1.3. ESKİ İMPARATORLUKLARIN KAPİTALİST FETHİ	76
1.3.1. Çin'in Fethi	77
1.3.1.1. Afyon Savaşı ve Nanking Antlaşması.....	78
1.3.1.2. İkinci Afyon Savaşı Yenilgisi ve Dışişleri Bakanlığı'nın Bağımlı Gelişimi	82
1.3.1.3. Tongzhi Restorasyonu.....	85
1.3.1.4. Dış Borçlanma ve Gümrük Hizmetleri (Uluslararası Mali Denetim)	88
1.3.2. İran Modernleşmesi.....	91
1.3.2.1. İran'da Avrupa Etkisinin Kurumsallaşması ve Eşitsiz Anlaşmalar	92
1.3.2.2. İran Devleti'nde Reformlar ve Devletin Bağımlı Dönüşümü	96
2. BÖLÜM:OSMANLI DEVLETİ'NDE MALİ MERKEZİLEŞME VE DEVLETİN MALİ KURUMLARINDA DÖNÜŞÜM	99
2.1. OSMANLI DEVLETİ'NDE EŞİTSİZ BİRLEŞİK GELİŞİM-EMPERYALİZM	103

2.1.1. Osmanlı Devleti’nin 18.Yüzyılı: Farklı Bir Gelişim Mümkün müydü?	104
2.1.1.1. Sened-i İttifak	111
2.1.2. Osmanlı Devleti ve Serbest Ticaret Emperyalizmi	115
2.1.2.1. 19.Yüzyılda Kapitalizmin Dışsal Zor Aracı Olarak Ticaret Antlaşmaları	116
2.1.2.2. 1838 Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması	122
2.2. TANZİMAT REFORMLARI DÖNEMİ	127
2.2.1. Tanzimat Fermanı	128
2.2.2. Kırım Savaşı ve Islahat Fermanı	132
2.2.3. Borçlanma ve Bankacılık	140
2.2.2.1. Osmanlı Bankası	149
2.3. TANZİMAT DÖNEMİ MALİ MERKEZİLEŞMESİNİN KURUMSAL ARAÇLARI	152
2.3.1. Kalemîyenin Yükselişi ve Modern Devlet Bürokrasisinin Kurumsallaşması	154
2.3.2. Devletin Yürütme Aygıtında Dönüşüm: Nezaretleşme ve İhtisas Meclisleri	158
2.3.2.1. Nezaretlerin Kurumsallaşması	161
2.3.2.2. Meclisler	168
2.3.2.2.1. Eski Meclis Oluşumlarından Kopma	169

2.3.2.2.2. Merkezi Reform Meclisleri.....	171
2.3.2.2.3. Meclislerle İlgili Değerlendirme.....	178
2.3.3. Maliye Nezareti.....	180
2.3.3.1. Tanzimat Öncesi Mali Yapı ve Defterdarlık Makamı.....	180
2.3.3.2. 1837- 1876 Yılları Arasında Maliye Nezareti Örgütlenmesinin Gelişimi	185
2.3.3.3. Maliye Nezareti'ne Yardımcı Meclisler.....	193
2.3.3.3.1. Meclis-i Muhasebe-i Maliye.....	194
2.3.3.3.2. Zimemat Komisyonu- Meclis-i Muhasebe- Meclis-i Maliye	195
2.3.3.3.3. Divan-ı Muhasebat.....	197
2.4. 1875 MORATORYUMU SONRASI DEVLETİN MALİ KURUMLARININ DÖNÜŞÜMÜ	198
2.4.1. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı ve Berlin Kongresi.....	200
2.4.2. Rüsum-u Sitte İdaresi.....	203
2.4.3. Düyun- u Umumiye İdaresi.....	206
2.4.3.1. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Biçimsel/Kurumsal Özellikleri .	213
2.4.3.2. Düyun- Umumiye İdaresi'nin Devlet Maliyesi Üzerinde Yarattığı Sonuçlar.....	223
2.4.4. Moratoryum Sonrası Devletin Mali Örgütlenmesinde Gerçekleşen Reformlar	226

2.4.4.1. Mali Islahat Komisyonu	227
2.4.4.2. Maliye Nezareti'nin Gelişimi	229
2.4.4.3. Maliye Teftiş Heyeti	233
SONUÇ	236
EK-1 ORJİNALLİK RAPORU	265
EK-2 ETİK KURUL MUAFİYET FORMU	268

GİRİŞ

Tezde, Osmanlı Devleti'nin mali kurumsal yapısının dönüşümünü, devletin 19. yüzyıl ortasında uluslararası piyasalarla girdiği borçlanma ilişkisi bağlamında incelemektedir. Tezde emperyalizm, yüzyıl boyunca kapitalizmin eşitsiz bileşik gelişim dinamiğini hızlandıran bir veçhe olarak ele alınmış ve yüzyıl boyunca yaşanan kurumsal dönüşümünün ana etkenlerinden biri olarak incelenmiştir.

Sanayi kapitalizmi 19.yüzyılın başından itibaren ürettiği metalar aracılığıyla geri kalan dünyayı hızla fethederek, temas ettiği tüm toplumların üretim ilişkilerine ve devlet biçimlerini nüfuz etme eğiliminde olmuştur. Bu nüfuz sanayi kapitalizmine içkin olan emperyalizm aracılığıyla kapitalist devletlerin gerçekleştirdiği siyasi yönelimdir. Emperyalizm bu yüzyılda Batı dışı sömürgeleşmemiş dünyayı, serbest ticaret ve uluslararası borçlanma ilişkisi aracılığı ile fethetmiştir. Batı dışı dünyada serbest ticaret ve çoğu zaman serbest ticaretle eşzamanlı olarak gelen borçlanma ilişkisi, pre-kapitalist ilişkilerin hakim olduğu bu toplumlarda kapitalist kurumların eşitsiz bileşik gelişiminin, yani kurumsal modernleşmenin ortaya çıkışının zemini olmuştur. Sanayi kapitalizmi ortaya çıkıttığı 18.yüzyılın sonundan itibaren, ürettiği metalar aracılığıyla geri kalan dünyayı hızla fethederek, temas ettiği tüm toplumların üretim ilişkilerine ve devlet biçimlerini nüfuz etme eğiliminde olmuştur. Bu nüfuz sanayi kapitalizme içkin olan emperyalizm aracılığıyla kapitalist devletlerin gerçekleştirdiği siyasi yönelimdir. Yüzyılın ortasına kadar neredeyse tek sanayi kapitalisti ülke olarak İngiltere'nin uyguladığı serbest piyasa emperyalizmi döneminde ve sanayileşmelerini tamamlayan diğer Avrupa devletlerinin emperyalist rekabete katıldığı 1870 sonrası, Lenin'in ifade ettiği şekliyle klasik emperyalizm döneminde farklı konjonktürel özellikler sergilemiştir (Lenin, 1998).

Serbest rekabet emperyalizmi döneminde İngiltere serbest ticaret ideolojisi, gayri resmi genişleme ve teritoryal hakimiyetle dünyada rakipsiz olarak genişleme fırsatı yakalamıştır. 19.yüzyılın son çeyreğine doğru, İngiltere'yle rekabete giren yeni

sanayileşen devletlerin ortaya çıkması ile serbest rekabet dönemi kapanmış ve kapitalist tekellerin arasındaki rekabet dönemi olan klasik emperyalizm dönemi başlamıştır. 19. yüzyıl emperyalizmin bu iki ayrı görünümünde, emperyalizmin egemenlik alanına giren kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin hakim olduğu Batı dışı sömürgeleşmemiş ülkelerde, kapitalizmin nüfus ediş yöntemlerinde, dolayısıyla kapitalizmin eşitsiz bileşik gelişiminde önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır (Gallagher & Robinson, 1953). Tezde emperyalizmin bu iki veçhesi, bu devletlere müdahale ederken, yarattıkları farklı derecelerdeki üst yapısal dönüşüm bağlamında birbirinden ayrı olarak ele alınmıştır

1870'lere kadar İngiltere'nin gayrı resmi genişlemesinin en önemli aracı eşitsiz serbest ticaret anlaşmalarının yapılmasıdır. İngiliz emperyalizmi serbest ticaretle ucuz İngiliz mallarının ihracı ve ucuz hammadde elde etmenin önündeki engelleri, (Çin ile 1.Afyon Savaşı'yla imzalanan Nanking Antlaşmasında olduğu gibi) gerektiğinde zor kullanarak serbest ticaret antlaşmalarıyla kabul ettirmiştir (Keay, 2011).

Sanayileşmemiş ülkenin serbest ticarete açılarak kapitalist dünya pazarına dahil edilmesiyle, sanayileşmiş ülkenin üretken emeğinin ürünleri karşı karşıya gelmesi sonucu oluşan mübadele ilişkisi ortaya çıkar. Sanayileşmemiş ülkeler bu ilişkide hammadde veya yarı mamul ihraç ederken, yurt dışından katma değeri yüksek ürünler ithal eder. Sanayileşmemiş ülkenin serbest ticarete açılması/ kapitalist dünya pazarına dahil edilmesiyle, ülke kaynakları az gelişmiş ülkelere Batı Avrupa yararına dışarı akması anlamına gelir (Mandel, 2013, s. 63). Bu ülkelere oluşan mali açık gayrı resmi emperyalizmin bir diğer önemli aracı durumdaki uluslararası dış borca bağımlılığın gelişiminin nedenlerinden biridir. Uluslararası piyasalardan yüksek faizlerle alınan borçların zamanla gösterdiği artış sonucu borç ilişkisi borcun borçla kapatıldığı bir döngü içine girmesi sonucu oluşan temerrütlere ve bazı ülkelere de ülkenin özgün koşullarına göre oluşmuş uluslararası mali kontrol yapılarının kurulmasına sebep olmuştur.

Serbest ticaret ve uluslararası borç ilişkisi kapitalist dünya ekonomisine yeni bölgeleri tam sömürgeleştirmeye gerek olmadan ve aynı zamanda devletlerin eşitsiz bileşik gelişimini beraberinde getiren entegre etme yöntemi olarak, 19.yüzyıl emperyalizminin önemli siyasi araçlarıdır. Eski üretim ilişkilerinin hakim olduğu devletlerin, üst yapısal kurumsal dönüşümü, sanayi kapitalizminin ihtiyaçları doğrultusunda, meta dolaşım alanını düzenlemesi için gereklidir.

Pre-kapitalist üretim ilişkilerinin hakim olduğu devletlerin, üst yapısal kurumsal dönüşümü, sanayi kapitalizminin ihtiyaçları doğrultusunda, meta dolaşım alanını düzenlemesi için gereklidir. Osmanlı Devleti'nde Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması sonrasında başlayan Tanzimat reform döneminde gerçekleştiği gibi, sömürgeleşmemiş Batı dışı toplumlarda, emperyalizmin serbest ticaret anlaşmaları ya da benzer yöntemlerle girişini, Avrupa kamu hukukuyla uyumu sağlayacak reform süreci izlemiştir (Kayaoğlu, 2010). Burada devletin merkezileşmesi, modernleşmesi ve normatif hukukun yerleştirilmesi ekseninde devletin yürütme aygıtının yaratılması, kapitalist kurumsal gelişimi standardize edecek kaynağının yaratılarak, Batı ile kurulacak ekonomik, diplomatik, siyasi her türlü ilişkinin Batı normlarına göre düzenlenmesi anlamına gelmiştir. Kapitalizmin devletteki ilişki setleri olan Bakanlık sistemi, modern bürokrasi, Batılı hukuk standartları, kayıt sistemleri, vergi düzenlemeleri gibi yerel düzenlemelerin uluslararası alanla uyumunun sağlanması, beraberinde uluslararası sermayenin dolaşım koşullarını düzenleyen bankalar ve sigorta kuruluşları gibi uluslararası kurumların yerelde var olma koşullarını ortaya çıkarmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde serbest ticaret ilişkisinin girişi/ devlet sınırlarının uluslararası meta dolaşımına açılması ile (Balta Limanı Serbest ticaret antlaşması ile) girdiği uluslararası piyasalarla bütünleşme sürecinde ilk olarak, devletin kurumsal dönüşümü ve ekonomik serbestleşmeye yönelik reformlar temel bir program dahilinde (Tanzimat reformları ile) oluşturulmuştur. Kırım Savaşı'yla birlikte uluslararası piyasalardan yapılan kamu borçlanmasının başlaması ile ise devletin dönüşümü uluslararası sermaye kurumlarının girişini ve borç devamlılığının sağlanması doğrultusunda derinleştirmiştir (Conte, 2022

). Uluslararası borçlanmanın sonucu olarak 1875'te yaşanan devlet temerrüdünün ardından kısa süre sonra, dünyadaki Mısır, Tunus, Meksika, Yunanistan örneklerinde olduğu gibi, ülke mali idaresini, uluslararası alacaklılar örgütü olan Düyun-u Umumiye İdaresi'ne devretmek zorunda kalmıştır. Düyun-u Umumiye İdaresi alacaklıların borçlarının ödenmesi ve yeni uluslararası borçlanma ilişkilerinin yapılması doğrultusunda ülkenin maliyesini denetim altına almış ve ülke kaynaklarının daha etkin çekilebilmesi için Düyun-u Umumiye'nin istekleri doğrultusunda mali alanda şekillenen modern kurumsallaşma yönünde önemli adımlar atılmıştır (Ortaylı, 2019).

Devletlerin mali teşkilatlarının gelişimi, üretim ilişkileriyle devletin diğer üst yapı kurumlarına göre daha doğrudan ilişki içerisindedir. Bu durum pre-kapitalist üretim ilişkilerin hakim olduğu Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat reformlarıyla teşkilatlanan ilk nezaretlerinden olan Maliye Nezareti'nin modern bir kurum olarak ortaya çıkmasını büyük ölçüde engellemiştir. Devletin mali kurumları eş zamanlı olarak kurulan diğer nezaretlerle aynı hızda gelişmemiştir. Devletin mali teşkilatının dönüşümü ve modern mali kurumların ortaya çıkışı, uluslararası mali piyasalara borçlanma ilişkisinin derinleşmesi ve 1881'den itibaren Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasından sonra mali bağımlılık ilişkisinin bir sonucu olarak gerçekleşmiştir (Ortaylı, 2019).

Bu doğrultuda çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. “19. Yüzyılda Kapitalizmin Eşitsiz Bileşik Gelişimi ve Emperyalizm” başlıklı ilk bölümde bu yüzyılda emperyalizmin dünyadaki gelişimi ve 19.yüzyılda Avrupa'nın sömürgesi olmayan Batı dışı toplumlara emperyalizmin sirayet ediş biçimi değerlendirilmiştir. Bu bölümde 19.yüzyıl sanayi kapitalizminin dönemsel ihtiyaçları doğrultusunda emperyalizmin Batı dışı dünyaya olan müdahalesinin anlaşılması amacıyla serbest ticaret emperyalizmi dönemi ve klasik emperyalizm dönemi olarak iki ayrı veçhede incelenmiştir. Serbest ticaret emperyalizmi döneminin karakteristik özelliği, İngiltere tarafından Batı dışı sömürgeleşmemiş dünyaya dayatılan serbest ticaret antlaşmalarıyla ve periyodik silahlı müdahalelerle desteklenen ticaret, yatırım veya diplomasi ile oluşturulan bağlantılar etrafında ülkelerin uluslararası meta dolaşımına entegre edilmesidir. Bu dönemde

emperyal gücün asıl gücü resmi emperyalizmde yani territoryal ilhaklarda değildir. Emperyalizm yerli müttefikler ve onlar aracılığıyla üretilen hegemonik araçlar sayesinde (merkezi idare, meclis, bakanlıklar, yasalar, bankalar vs.) resmi işgal ve egemenlik devrine gerek duymadan ve resmi işgal araçlarının maliyetinin altına girmeden kendi temsilcilerini yaratarak, emperyal çıkarlarının ve taleplerinin devlet iktidarına dönüştürebilme kapasitesi elde etmiş olur.

Bu dönemde Latin Amerika ve yarı sömürgeleşen imparatorluklarda sermaye ihracı devlet destekli veya özel bankalar aracılığıyla yüksek faizli getirisi olan borç verme yoluyla gerçekleşmiştir. Alınan borçların bir kısmı borç geri ödemelerine gitmiştir. Bir kısmı da borç sözleşmeleri uyarınca resmi ya da gayrı-resmi olarak yükümlenilen, büyük kısmı Avrupa emperyalizminin çıkarları doğrultusunda kurulan demiryolu, liman, telefon- telgraf gibi alt yapı tesislerinin yapımını üstlenen Avrupalı tekellere akmıştır. Kurulan altyapı tesisleri için gerekli hammaddeler de gene bu şirketler tarafından tedarik edilmiş, çoğu zaman ise yarı sömürge ülkelerin hammadde kaynakları bir bedel ödenmeksizin kullanılmıştır. Ayrıca alınan borcun bir kısmının borç veren ülkelere yapılacak satın almalara, özellikle savaş araçları ya da gemi alımlarına harcanması koşulu ileri sürülmüştür. Lenin bu durumu “kazançlı alışveriş işlemleri için, açık piyasada rekabetin yerini gitgide “ilişkiler”in alması olarak ifade etmiştir (Lenin, 2003, s.73).

19.yüzyılın son çeyreğine doğru, İngiltere’yle rekabete giren yeni sanayileşen devletlerin ortaya çıkması ile serbest rekabet dönemi kapanmış ve kapitalist tekellerin arasındaki rekabet dönemi olan klasik emperyalizm dönemi başlamıştır. 19. yüzyıl emperyalizmin bu iki ayrı görünümünde, emperyalizmin egemenlik alanına giren Batı dışı sömürgeleşmemiş ülkelere, kapitalizmin nüfus ediş yöntemlerinde, dolayısıyla kapitalizmin eşitsiz bileşik gelişiminde önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır.

Tez bağlamında bu fark borçlanma ilişkisinin kaçınılmaz sonucu olarak yaşanan temerrütlerin 1873 ekonomik kriziyle tetiklenmesi sonucu, uluslararası borç

kurumlarının kurulması ve bazı temerrütlerin territoryal paylaşım yarışına bahane teşkil ederek ilhakların söz konusu olmasıyla belirginleşir. Sonuç olarak bu devletlerin borçluluk ilişkileri daha yüksek faizlerle sürdürülmesi, devlet mekanizmalarında borç ilişkisini doğrudan yönlendiren uluslararası kurumların ya da birimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dolayısıyla Devletlerin dünya kapitalizmine entegrasyonu, bu dönemde emperyalizmin doğrudan müdahalesiyle daha hızlı ve daha derin gerçekleşmiştir.

Tezin bu bölümünde emperyalizmin 19.yüzyılda Batı dışı dünyada ticaret anlaşmaları ve borç ilişkilerinin sonucu olarak Mısır, Tunus, Yunanistan ve Meksika’da uluslararası alacaklılar örgütü olarak devletlerin maliyesini kontrol etmek amacıyla kurulan (Osmanlı Devleti’ndeki Düyun-u Umumiye İdaresi benzeri kuruluşlar olan) uluslararası genel borç idareleri incelenmiştir. Ayrıca İran ve Çin’in serbest ticarete açılması süreci ve kurumsal modernleşmesi ele alınarak, dünyanın her bölgesindeki Osmanlı Devleti’nin çağdaşı ülkelerde, emperyalist politikaların benzerliği üzerinde durulmuştur.

Tezin ana bölümü olan ikinci bölümünün başlığı Osmanlı Devleti’nde Mali Merkezileşme ve Devletin Mali Kurumlarında Dönüşüm’dür. Osmanlı Devleti’nin Mali kurumsal gelişimi emperyalizmin sirayeti bağlamında ele alınmıştır. Bu bölüm ilk bölümdeki emperyalizmin iki ayrı veçhesine denk gelen Tanzimat reform dönemi ve 1875 devletin mali iflası sonrası dönem olarak iki ayrı döneme ayrılmıştır. Tanzimat döneminde ülkenin serbest ticarete açılmasıyla birlikte Avrupa kamu hukukuyla uyumu sağlayacak reform süreci başlamıştır. Devletin merkezileşmesi, modernleşmesi ve normatif hukukun yerleştirilmesi ekseninde devletin yürütme aygıtının yaratılarak, Batı ile kurulacak ekonomik, diplomatik, siyasi her türlü ilişkinin Batı normlarına göre düzenlenmesi mümkün olmuştur. Kırım Savaşı ile girilen uluslararası borç ilişkisi ise, devletin mali kurumlarının bağımlı gelişiminin başlangıcı olarak ele alınmıştır.

Uluslararası borçlanma ile birlikte mali kurumlarda başlayan bağımlı gelişim, mali egemenliğin aşınmasının 1881’de Düyun- Umumiye İdaresi’nin kurulmasından önce

gerçekleşen ilk adımdır. Borçlanmayla birlikte sermaye ihracına aracılık eden bankacılık sisteminin gelişimi, mali bürokrasinin gelişimi, kayıt sistemleri, vergi düzenlemeleri gibi yerel düzenlemelerdeki uluslararası alanla uyumunun sağlanması mali reformları daha istikrarlı olarak gündeme getirmiştir. Bu dönemde aynı zamanda, merkezi mali yönetimin kurulması, borç ödemelerinin devam ettirilmesi ve yeni borçlanmanın yapılması için de gerekli olmuştur. Bu bölümde ayrıca serbest ticaret emperyalizmi döneminde ve borçlanmayla kurulan mali bağımlılık ilişkisi sonrasında ortaya çıkan yeni mali kurumlar incelenerek, devletin mali kurumlarına bağımlılık ilişkisinin nasıl tezahür ettiği izlenmiştir.

Düyun-u Umumiye İdaresi borçların ödenmesi ve borç ilişkisinin sürdürülmesi amacıyla devletin mali merkezileşmesinde ve modern mali tekniklerin gelişiminde önemli bir aşama olarak değerlendirilmiştir. Bu bölümde Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurumsal yapılanması ele alınarak bu yapının Osmanlı Devleti mali kurumlarının modernleşmesine vesile olduğu değerlendirilmiştir; ve Düyun-u Umumiye İdaresi'nin klasik emperyalizm döneminde, ülkelerin içine girdiği yüksek faizli borç ilişkisinin sürdürülememesi sonucu dünyada çok sayıda ülkede farklı biçimlerde kurulan uluslararası borç yönetim kurumlarından biri olarak ele alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin kendi özgünlüğü bir yana bırakıldığında emperyalist- kapitalist sistemin müdahalesiyle serbest ticaret, borçlanma ve uluslararası genel borç idareleri tüm dünyaya emperyalist yönelimin ortak sonucu olarak değerlendirilmiştir.

1. BÖLÜM

19.YÜZYILDA KAPİTALİZMİN EŞİTSİZ BİLEŞİK GELİŞİMİ VE EMPERYALİZM

19.yüzyılın başında ilk modern makinalı fabrikaların ortaya çıktığı birkaç nokta dışında dünyada geniş ölçekli kapitalist sanayi yoktur. Batı Avrupa, Latin Amerika, Rusya, Japonya, Çin farketmeksizin manifaktür işletmelerde değer yaratımı kapasitesi birbirinin benzeridir (Mandel, 2013, s. 63). İlk sanayi kapitalist ülke olan İngiltere'nin 18.yüzyılın sonlarından 1815'te dünya hegemonyasının kesinleştiği Viyana Kongresi'ne kadar Kanada'dan Karayipler'e, Hindistan'a ve Avustralya'ya uzanan coğrafyayı büyük oranda sömürgeleştirmesi ve sömürgeleşmemiş yerleri gayri resmi emperyalizminin etki alanına katması ile, bu geniş coğrafyadaki ancient rejime monarşilerinin büyük ölçüde pre-kapitalist ekonomik temellere dayanan pazarları İngiliz sanayi mallarının hakimiyetine girmiştir. İngiltere'nin dünyanın en ücra kesimlerini dahi kendi pazarı içerisine katarak genişlemesi, dünya ölçeğinde üretim kapasitesinin benzerliğini hızla ortadan kaldırmış ve kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin hakim olduğu Batı dış toplumlarda, uluslararası meta dolaşımı ve sermaye ihracı ekseninde farklı derecelerde kapitalizmin eşitsiz bileşik gelişiminin ortaya çıkmasına yol açmıştır. (Mandel, 2013, s. 65).

Troçki tarafından tarihsel maddeci anlayışa yapılan önemli bir katkı olan kapitalizmin eşitsiz bileşik gelişimi teorisi, 19.yüzyılda Batı dış toplumlarda kapitalizmin gelişimsel özgünlüğünün kaynağını araştırma çabasında, kapitalizme geçiş dinamikleriyle ilgili güçlü bir açıklama aracıdır. Genel anlamıyla 'eşitsiz gelişme' kavramı, dünya ekonomisi içerisindeki ülkelerin ve aynı zamanda her ülkenin kendi içerisindeki alanların gelişiminin eşgüdüm halinde gerçekleşmemesini ifade eder (Gürel, 2025, s. 83). Kapitalizm öncesi toplumlar, tüm insanlık tarihi boyunca hüküm sürmüş evrensel eşitsizlikle içerisinde (sürecin bir bütün olarak yerel ve epizodik doğasından kaynaklı olarak) görünüşte benzer kültürel gelişim aşamalarına tabiyken, "üretim tarzıyla ve

ticaretiyle bütün ülkeleri birbirine bağlayan kapitalizm, tüm dünyayı tek bir ekonomik ve politik organizma haline getirmesiyle” (Troçki, 2000, s. 22) “*benzer gelişim aşamalarına tabi olma*” hali kapitalizm tarafından dışlanmıştır¹. Troçki kapitalizmin eski üretim ilişkilerinin hakim olduğu toplumlar üzerindeki bu etkisinin birleşik gelişmeye yol açtığını söyler:

“... tarih sürecindeki değişik aşamaların garip bir bileşimi” ortaya çıkar ve “dış zorunlulukların kurbacı altında (geri ülkelerin) geri kültürleri sıçramalar yapmaya zorlanmaktadır...” (ref). “*Bileşik gelişme deyişinden anladığımız, yolculuğun değişik aşamalarının bir araya getirilmesi, farklı aşamalara birleşik bir görünüm kazandırması ve eski bazı biçimlerin daha çağdaş kalıplarla kaynaştırılmasıdır*” (akt.Fişek, 2016, s.199).

Bu yaklaşım kapitalizm öncesi toplumdan kapitalizme geçişte tek bir tarihsel gelişim çizgisi olamayacağı ve toplumların izlediği yolların çeşitlilik arz ettiği anlatılır. Bu toplumlarda eski ile yeninin birlikteliği, gelişmiş ülkelerin geçmişindeki aşamaları aynen tekrarlamadan hazır olan bütün şeylerin alınabilmesi kapitalist temasla birlikte mümkün hale gelir (Troçki, 1998, s. 15). Ancak bu birliktelik “... tarihsel olarak geri kalmış bir halkın gelişimi zorunlu olarak tarihsel sürecin farklı aşamalarının tuhaf bir

¹“Kapitalizm, her biri kendi muazzam iç çelişkilerini yaşayan insanlığın çeşitli parçalarını, farklı gelişim aşamalarında yakalar. Ulaşılan düzeylerin aşırı çeşitliliği ve çeşitli çağlar boyunca insanlığın farklı parçalarının gelişim hızlarının olağanüstü eşitsizliği, kapitalizmin kalkış noktası olarak hizmet görür. Kapitalizm, kendine miras kalmış eşitsizliği, kendi araç ve yöntemlerini yürürlüğe koymak suretiyle parçalayıp değişikliğe uğratarak, onun üzerinde ancak tedricen hâkimiyet kazanır. Kendinden önceki ekonomik sistemlerin aksine, kapitalizm, doğası gereği ve sürekli olarak ekonomik yayılmaya, yeni topraklara sızmaya, ekonomik farklılıkların üstesinden gelmeye, kendi yağında kavrulan yerel ve ulusal ekonomilerin bir karşılıklı mali ilişkiler sistemine dönüştürülmesine gayret eder. Böylelikle onların birbirlerine yaklaşımlarına neden olur ve en ileri ve en geri ülkelerin ekonomik ve kültürel düzeylerini eşitler” (Troçki, 2000, s. 22)

kesişimine yol açar... Döngü, bütünlüğü içinde plansız, karmaşık, birleşik bir doğa varsayar” (Troçki, 1998, 31).

Kapitalizmin ekonomik ve teknolojik gelişkinliği ile geriden gelen toplumları hayatta kalmak için uyum sağlamaya zorlaması eşitsiz bileşik gelişimin genel görünümüdür. Kapitalizm temas ettiği yerlerde, aynı şekilde ve aynı seyirde bir toplumlara nüfus etmez. Geç sanayileşen, aynı zamanda sömürge ya da yarı-sömürge olmaktan kaçınma yeteneğine sahip olan ekonomilerde, Troçki’nin “tarihsel geri kalmışlığın ayrıcalığı” olarak ifade ettiği şekliyle bileşik gelişme olumlu bir seyirde gerçekleşir. Örneğin ABD’de feodal aşamanın tamamen üzerinden atlanmıştır (Troçki, 1998, s. 31-35).

Eşitsiz bileşik gelişme olumlu seyrettiği bir diğer ülke Troçki tarafından eşitsiz bileşik gelişim formülasyonunda incelenen Rusya’dır. 18.yüzyılda 1. Petro’nun Batı’dan ithal ettiği en ileri askeri teknoloji ve kurumlar ile kurduğu merkezi yapı ve 19.yüzyıl ortasından itibaren bu yapı üzerinde yükselen sanayileşme ile Rusya (*... ileri ülkelerin izlediği rotayı yeni baştan takip etmeyerek, geri durumunu en modern gerçekliklerle uyumlulaştırması*), eşitsiz bileşik gelişimin önemli bir örneğidir (Troçki, 1998, s.19). Rus sanayileşmesi Kırım Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin müttefikleri olan İngiltere ve Fransa karşısında alınan ağır yenilgiyle Rus yönetici sınıfının Batı karşısındaki geriliğini farketmesi sonucu başlayan reform döneminin ürünüdür. Savaş sonrası dönemde demiryolları, limanlar ve enerji yatırımları, teknoloji ve makine ithalatı ve askeri modernleşme gibi önemli alanlarda atılım yapılmıştır. 1861 yılında serfliğin kaldırılması ve işgücünün özgürleşmesi savaşın önemli bir sonucudur (Lenin, 2000). Kırım Savaşı’nın Rus hazinesinde yarattığı mali açık ve yapılan devlet yatırımlarının kaynağı 1860 sonrası uluslararası piyasalardan yapılan borçlanmadır. Ülkeye giren yabancı sermaye ülkenin batıya olan bağımlılığını artırmışsa da, 1820’lerden itibaren süren korumacı gümrük politikası savaş sonrasında devam ettirebilmiş ve sanayileşme uluslararası serbest rekabetten korunmuştur (Wallerstein, 2011, s. 167). Rus sanayisi eski üretim biçiminin üzerinde hızla yükselirken, Kırım Savaşı’nın karşı cephesinde bulunan Osmanlı Devleti’nin savaşın mali yükünü kaldıramamasından kaynaklı aldığı

ilk dış borcu tolere edememesi kısa süre içerisinde devletin mali bağımsızlığının yitirilmesine sebep olan bir dış borç girdabına neden olmuştur.

Emperyalizmin 19.yüzyıldan itibaren batı dışı toplumlara uluslararası serbest ticaret ve sermaye ihracı eksenli müdahalesi bu toplumların eşitsiz bileşik gelişimini farklı bir evreye taşımıştır. Osmanlı Devleti'nin Rusya'dan farklı olarak 1838'de serbest ticarete açılan sınırları ve beraberinde gelen uluslararası borç ilişkisi, 19.yüzyılda batı dışı toplumların hemen hepsinin kaderi olmuştur. Troçki toplumların eşitsiz bileşik gelişime emperyalizmin etkisini şu şekilde anlatır (Troçki, 2000, s.42):

Emperyalizm, tekil ulusal ve kıtasal birimleri, emsalsiz derecede daha hızlı ve daha derin bir şekilde tek bir varlık halinde birbirine bağlar; bunları en yakın ve yaşamsal şekilde birbirine bağımlı kılar; ekonomik yöntemlerini, toplumsal formlarını ve gelişme derecelerini daha benzer hale getirir. Aynı zamanda o, bu "hedefe" öyle çelişkili yöntemler, öyle kaplanvari sıçramalar, ve geri ülkeler ve bölgeler üzerine öyle saldırılarla erişir ki, yol açtığı dünya ekonomisinin birleşmesi ve eşitlenmesi, yine onun tarafından, önceki çağlara göre daha şiddetli ve kıvrandırıcı şekilde bozulur.

Uluslararası sermaye ve meta dolaşımı ekseninde dünya ekonomisine katılan ve Rusya örneğindeki gibi görece daha şanslı olmayan dünyanın geri kalan büyük bölümünde, ülkelerin ekonomik ve kültürel gelişmişlik seviyeleri, emperyalist devletlerin ihtiyaçları ve ülkeye müdahale kapasiteleri doğrultusunda belirlenen ve bu toplumların devlet mekanizmalarında içsel dinamiklerinin yıkımıyla paralel şekilde gelişen çarpık birleşik gelişimi ortaya çıkarmıştır (Troçki, 1998, s. 15). Çarpıklık eski üretim ilişkilerinin tasfiye edilemediği oranda, eskiye ait kurumların da tasfiye edilememesinde ve aynı zamanda, ait olduğu toplumun ihtiyaçları ve çıkarları doğrultusunda değil, emperyalizmin ihtiyaçları doğrultusunda şekillenen yeni devlet mekanizmasında/ devletin yürütme aygıtında belirgin şekilde var olur. Kapitalizmin bu şekilde sirayeti söz konusu ulusal ve bölgesel eşitsizliklerin daha da derinleşmesine neden olmuştur (Özdemir, 2017, s.187; Gürel, 2025, s. 84)

Ayrıca belirtmek gerek ki, eşitsiz bileşik gelişim ve emperyalizm birbirinden farklı kavramlardır. Emperyalizm kapitalizmin, sanayi devrimi sonrasında gelişmiş aşamasıdır (Lenin, 2003, s.73) ve kapitalizmin yayılmacı doğasını tanımlar. Emperyalizm yöneldiği ülkede kapitalizme ilişkin kurumların, yapıların, ekonominin, hayat tarzının girişini sistematik olarak şekillendirir. Eşitsiz bileşik gelişim ise kapitalizmin gelişim seyriyle ilgilidir. Emperyalizm eşitsiz birleşik gelişmeyi hızlandırıcı etki yapar ve nüfus ettiği topraklarda kapitalizmin gelişiminin çarpıklık düzeyini artırır.

Bu bölümün konusu kapitalizmin/emperyalizmin 19.yüzyılda sömürgeleşmemiş Batı dışı devletlere nüfuz edişinin incelenmesidir. Bölümün ilk ana başlığında emperyalizm, sanayi kapitalizminin yayılmacı karakterinin ayrılmaz unsuru olarak kapitalizmin dönemsel yapısal özellikleri bağlamında ele alınmıştır. Bu bölümde incelenen 19.yüzyıl emperyalizmi, tarihsel olarak kapitalizmin gelişmişlik düzeyiyle bağlantılı olarak iki ayrı dönemde incelenmiştir. Emperyalizmin ilk dönem yüzyıl başından yüzyılın son çeyreğine kadar süren serbest ticaret emperyalizmi dönemidir. Tek sanayi kapitalisti devlet olan İngiltere'nin bu dönemde diğer Avrupa devletleriyle ve Avrupa dışı sömürgeleşmemiş toplumlarla kurduğu ilişki, serbest ticaret bağlamında ele alınmıştır. Dönemin özelliği olarak İngiltere'nin büyük oranda engelsiz yönlendirdiği emperyalist politikanın genel özellikleri üzerinde durulmuştur.

Bölümün bir diğer alt başlığında serbest ticaret emperyalizmi ve borçlanma ilişkisi üzerinde durulmuştur. Serbest ticaret bir yandan eşitsiz mübadele içerisinde ülkelerin mali dengelerini bozarken, diğer yandan yüzyıl başlarından itibaren, (Avrupa devletleri arasındaki genel barışının haliyle tezat olarak), Avrupa ile dünyadaki tüm Batı dışı toplumlar arasında süren çatışmalar ve eşitsiz savaşlar, beraberinde savaş masraflarını, savaş tazminatlarını, ve gene Avrupa'dan alınan savaş teçhizatlarına yapılan masrafları getirmiştir. Bir diğer önemli husus da, serbest ticaretin girmesiyle bu devletlerin Avrupa uyumu için yaptığı altyapı yatırımlarına (demiryolları, sağlık hizmetleri, yükselen kamu kurumlarının binaları, posta, telgraf altyapısı gibi) büyük meblağlar ayırmak zorunda kalmasıdır. Batı dışı sömürgeleşmemiş devletlerin hemen hemen hepsinde bu döngü

tekrarlanmıştır. Sonuç ise serbest piyasa emperyalizminin önemli bir aracı ve sömürü kaynağı olan döngüsel borç ilişkisinin açığa çıkmasıdır.

Bu bölümde bir diğer alt başlıkta klasik emperyalizm dönemi incelenmiştir. Klasik emperyalizm tez bağlamında, yüzyılın son çeyreği ile sınırlı olarak ele alınmıştır. Bu başlıkta klasik emperyalizm döneminin genel özellikleri üzerinde durulmuş ve serbest ticaret emperyalizminin borç döngüsü sonucu, Mısır, Tunus, Yunanistan ve Meksika’da kurulan uluslararası borç yönetim kurumları ülkelerin tarihsel özgünlüğü içerisinde değerlendirilmiş; kurumların emperyalizmin ülkeleri sömürgeleştirme yükünün altına girmeden mali denetim altına alma aracı olduğu tespiti yapılmıştır.

Bölümün diğer ana başlığında Osmanlı Devleti gibi, 19.yüzyılda sömürgeleştirilmemiş diğer köklü devletler olan Çin ve İran Devleti’ne serbest piyasa emperyalizminin girişi ve bu girişle birlikte ülkelerin gerçekleştirmek zorunda kaldıkları kurumsal dönüşüm ele alınmıştır. Serbest ticaret emperyalizminin sembolik antlaşması, Osmanlı Devleti’nde 1838 Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması ve Çin’de 1.Afyon Savaşı sonucu imzalanan 1842 Nanking Antlaşması’dır. İran’da da benzer şekilde uluslararası serbest ticaret eşitsiz antlaşmalar olarak ülkeye girmiştir. Tezde çağdaş olan ve benzer yapıdaki Osmanlı Devleti, İran ve Çin birlikte değerlendirilerek, bu ülkelerin kurumsal gelişimi üzerindeki emperyalist müdahalenin etkisinin daha anlaşılır hale gelmesi hedeflenmiştir.

1.1. 19. YÜZYILDA EMPERYALİZM

Rosa Luxemburg’un politik ekonomi alanındaki klasik eseri olan Sermaye Birikimi’nde (The Accumulation of Capital) Marks’ın kapitalizm analizine bir tamamlayıcı açıklama getirmiştir. Kapitalist sistem kapitalist olmayan oluşumlara açılmak ihtiyacındadır. Bu ihtiyaçla bağlantılı olarak sanayi kapitalizmi 19.yüzyıl başından itibaren etrafındaki pre-kapitalist ilişkilerin egemen olduğu dünyayı sömürücü metabolik değiş tokuş çerçevesinde kendi genişletilmiş yeniden üretimi için hızla fethetmeye başlamıştır (Luxemburg, 2003; Özdemir, 2017, s.182). Bu şekilde kapitalist olmayan oluşumlara

açılmak kaçınılmaz olarak askerileşme ve emperyalizm anlamına gelir (Wood, 2006, s.143).

Emperyalizm, hammadde elde etmek ve mal ve sermaye ihracı yapmak amacıyla sanayileşmiş ülkelerin az gelişmiş ya da hiç gelişmemiş ülkelere yönelik sistemli ve rekabete dayalı hegemonik girişimlerin bütünüdür (Fülberth, 2023, s.187). Emperyalizmin 19.yüzyıldaki tarihi sanayi kapitalizminin gelişkinlik derecesiyle bağlantılı iki vecheyle ortaya çıkmıştır. 19.yüzyılda dünyada ilk sanayi kapitalisti devlet olarak yükselen İngiltere'nin rakipsiz olarak, serbest ticaret ideolojisi, uygulamaları ve teritoryal hakimiyetle dünyayı kendi egemenlik alanına kattığı serbest ticaret emperyalizmi dönemi, kapitalist emperyalizmin ilk dönemi ve ilk vechesidir (Arrighi, 2000, s. 93).

Bu çalışmada Gallagher ve Robinson'un literatüre katkısı olan serbest ticaret emperyalizmi (Gallagher & Robinson , The Imperialism of Free Trade, 1953) özetle Batı egemenliği dışındaki bölgelerin ekonomilerinin, -Latin Amerika'da ve Osmanlı'da olduğu gibi- bazı örneklerde İngiliz çıkarları adına kaba veya buyurgan müdahalelere gerek olmadan, yeterince dış ticarete bağımlı hale getirilmesi demektir (Gallagher & Robinson , The Imperialism of Free Trade, 1953). Klasik emperyalizm dönemine kadar İngiliz emperyalizminin temel yayılma aracı olan serbest ticaret antlaşmalarının batı dışı toplumlardaki olağan sonucu kısa süre içinde ticaret açığı oluşması ve uluslararası piyasalarla kurulan borç ilişkisi olmuştur: “... sonrasında zaten hükümetler kendiliğinden bu süreci devam ettirmek zorunda kalmışlardır... İngiliz endüstrisinin ihtiyaç duyduğu ürünlerin doğrudan devlet tarafından teşvik edilmesi, İngiliz ihracatına yardımcı olmak için tarifelerin hükümet tarafından manipüle edilmesi, Kıtanın içini açmak için yüksek ve garantili faiz oranlarında demiryolu inşaatı - tüm bu doğrudan siyasi kontrol teknikleri sözde bırakınız yapsınlar çağına yabancı görünen şekillerde kullanılmıştır” (Gallagher & Robinson , The Imperialism of Free Trade, 1953).

Bu iki akademisyenin emperyalizmin 19.yüzyıldaki bütüncül gelişimiyle bağlantı çerçevesinde anlaşılabileceğine yönelik önemli değerlendirmesi, kapitalist

emperyalizmin dönemsel olarak farklı özellikler gösteren karakterine ve toprak ilhakına indirgenemeyecek siyasi boyutuna dair içerdiği vurgu dolayısıyla tercih edilmiştir.

Dünyanın emperyalist paylaşımında İngiltere'yle rekabete giren yeni sanayileşen devletlerin ortaya çıkması ve “kapitalist serbest rekabetin yerini kapitalist tekellerin arasındaki rekabetin almasıyla” 19.yüzyılın son çeyreğinden itibaren emperyalizmin ikinci veçhesi ortaya çıkar. Bu aynı zamanda teorinin kurucuları olan Hobson, Lenin ve Buharin tarafından yapılan klasik emperyalizm tanımıdır (Bukharin, 2009; Lenin, 1998). Klasik emperyalizm döneminde emperyalist kuvvetler arasındaki rekabet büyük ölçüde kapitalist olmayan dünyanın bölünmesi ve yeniden bölünmesi ile ilgilidir (Wood, 2012, s. 143).

Ayrıca belirtmek gerekir ki literatürde 19.yüzyıl emperyalizminden bahsedilirken sıklıkla klasik emperyalizm tanımı veri kabul edilmektedir. Emperyalizmi klasik emperyalizm dönemiyle sınırlandırmak öncelikle genel anlamda, kapitalist üretim ilişkilerinin yayılcı doğasının anlaşılmasını engelleyen sonuçlar doğurarak, emperyalizmle kapitalizm arasındaki organik ilişkinin tam olarak anlaşılmasının önüne geçmektedir (Özdemir, 2010, s.110). Sanayi kapitalizminin ortaya çıkıp hızla genişlediği dönem olan 19.yüzyıl bağlamında ise bu durum, aynı şekilde 19. kapitalizmin özelliklerinin ve yayılım dinamiklerinin göz ardı edilmesine ve klasik emperyalizm ile serbest ticaret emperyalizmi arasındaki bağlantının kurulamamasına neden olur.

Yüzyıl içinde sanayi kapitalizminin gelişkinliğinin bir sonucu olarak farklı özellikler gösteren bahsedilen iki emperyalist veçhede, emperyalizmin egemenlik alanına giren kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin hakim olduğu ülkelerde, kapitalizmin nüfus ediş yöntemlerinde, dolayısıyla kapitalizmin eşitsiz bileşik gelişiminde önemli farklılıklar ortaya çıkmıştır (Frank, 1978; Blaut, 2017). İngiliz emperyalizmi, işgal maliyetini ve risklerini üstlenmek yerine serbest ticaret antlaşmalarıyla birlikte yüklü kamu borçlandırmaları yoluyla ülkeleri kendi mali ve anayasal denetimi altına alarak ilerlemiştir (Toussaint, 2022). Bu yolla dünyanın kalan büyük bölümünü kendi hegemonyasına katması sağlayan ise her an bombardımana hazır savaş gemisi

diplomasisidir. Yüzyılın son çeyreğinde kapitalizminin geldiği aşamada diğer Avrupa devletlerinin de emperyalist rekabete çekildiği klasik emperyalizm döneminde dünyada tüm boş alanlar için savaş başlamıştır.

Bununla birlikte iki emperyalizmin ortak özelliği emperyalist devletlerin siyasi ve askeri tutumunun, nesne konumundaki Batı dışı dünyadan toplumsal fazlalarını çekme amacı gütmesi; bu amaçla ülkelerin eskiye ait yapılarını, ülkelerin kendi özgün tarihsel gelişimlerinin izin verdiği ölçüde tasfiyesiye etmesi ve devletin kapitalist pazar ilişkileriyle uyumlu olarak yeniden örgütlenmesine yönelik doğrudan müdahalede bulunmasıdır (Özdemir, 2010). 19.yüzyıl emperyalizmi bir bütün olarak, pre kapitalist devletlere yapılan her müdahalede, her anlaşmada, o ülkenin toplumsal fazlasının çekmeyi hedeflemiştir ve bu şekilde kapitalist ilişkilerin eşitsiz bileşik gelişimine etki etmiştir. Emperyalist müdahale bu devletlere eski yapıların yerine kapitalist üretim ilişkilerine ait üst yapısal örgütlenmeleri (bakanlıklar, meclisler, mahkemeler, düzenleyici kurumlar gibi), kanunlarını (mülkiyet hakları, hukuk önünde eşitlik, hukuki güvenlik, devletin kendi sınırları içindeki hukuki uygulamalardan sorumlu tutulması gibi temel modern hukuki ilkelerin yerleşmesi), sistemlerini (eğitimin, genel sağlık hizmetlerinin, ulaşımın merkezileşmesi/modernleşmesi gibi) taşımıştır.

Bu alt bölümde emperyalizm, 19.yüzyılda kapitalist olmayan ülkelerde kapitalizmin eşitsiz bileşik gelişimine olan etkisi bağlamında ele alınmıştır. Bu amaçla bölüm üç temel başlığa ayrılarak incelenmiştir. İlk başlıkta, sanayi kapitalizmin tüm dünyada yayılımının başlangıcı olan ve kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin hakim olduğu coğrafyalarda, devletlerin üst yapısal kurumsal dönüşümüyle meta dolaşım alanını düzenleme yoluyla kapitalizmin eşitsiz bileşik gelişimi harekete geçiren İngiliz serbest ticaret emperyalizmi dönemi ele alınmıştır. İngiliz serbest ticaret emperyalizminin ortaya çıkış koşulu olan İngiltere'nin dünya hegemonyasının kuruluşu bu alt başlıkta; sanayileşmekte olan Avrupa devletlerine ve Batı dışı dünyaya etki bağlamında değerlendirilmiştir. Aynı zamanda İngiliz hegemonyasında oluşan yeni devletler sisteminde Avrupa kamu hukukunun belirleyiciği ve Batı dışı toplumların bu sistemden dışlanma mekanizmaları üzerinde durularak, 19.yüzyılda İngiliz serbest ticaret

emperyalizminin ülkelerin kapitalist gelişim dinamiklerinin ve kurumsal dönüşümlerinin üzerindeki etkisinin anlaşılması amaçlanmıştır. Emperyalizmin gayrı resmi hakimiyetinin önemli araçları olan borçlandırma ve serbest ticaret anlaşmaları arasındaki bağlantı bir diğer alt başlığın konusudur. Serbest ticaret emperyalizmi döneminin temel özelliği olan, rakipsiz İngiliz sanayisinin ürettiği malların tüm dünyaya erişimi sağlanırken, tercih edilen emperyalist yöntem ülkeler üzerinde kurulan gayrı-resmi hakimiyetle devletlerde anayasal yapıların ortaya çıkışı arasındaki ilişkiden bahsedilmiştir. Bu alt bölümün ikinci konusu klasik emperyalizm dönemidir. Bu dönemin anlatısına yüzyılın ortalarında sanayi kapitalizminin geldiği aşamanın değerlendirilmesiyle başlanmış ve sermaye ihracının bu dönemdeki görüntüsü ortaya konulmuş ve böylelikle iki emperyalist dönem arasındaki bağlantının anlaşılması hedeflenmiştir. Bu alt bölümde işlenen üçüncü konu ise uluslararası kamu borçlanmaları sonrası gelen iflasların nihai sonucu olarak kurulan Tunus, Mısır, Meksika ve Yunanistan'daki Osmanlı Devleti'ndeki Düyun-u Umumiye Teşkilatı benzeri uluslararası mali denetim kurumları incelenmiştir.

1.1.1. İngiliz Hegemonyasının Kuruluşu ve Serbest Ticaret Emperyalizmi

Sömürgeciliğin kapitalist olmayan dünyayı şekillendirme süreci, sanayi kapitalizminin tarihinin dolayısıyla da kapitalist emperyalizmin temel zeminidir. 16.yüzyıldan itibaren Avrupa keşifler aracılığıyla geri kalan dünyanın kaynaklarının yağmalanması ve sömürülmesi üzerinde kendi yükselişini inşa etmiştir (Blaut, 2017; Amin, 1997). Merkantilist dönem ticaret sermayesi (genel olarak sermayenin) ilk serbest varoluş biçimidir ve feodal üretimin ilk köklü dönüşüm döneminde/ modern üretimin ortaya çıkış döneminde çok büyük bir etkiye sahip olmuştur (Amin, 2005, (bak). Denizaşırı ticaretin gelişmesi, Kuzey ve Güney Amerika'nın keşfi, göçmen sömürgeciliği, kapitalist kölelik, dolaşımdaki metaların çeşitlenmesi, yeni keşfedilen yerlerden değerli madenlerin getirilmesi ve sömürgelerin Avrupa mallarının satışı için yeni pazarlar olması gibi temel yönelimler, Avrupa'da sermaye birikimi için ticaretin olağanüstü önem kazanmasına yol açmıştır (Köymen, 2014, s. 27) ve bu yüzyıla ait sömürgecilik

hareketinin/ yağma ilişkisinin büyüklüğü ve ticaret sermayesinin gelişimi paralel ilerlemiştir.

Kapitalizmin gelişmediği bu dönemde ürün ticaret aracılığıyla meta olmuştur. Marks bu dönemi feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçişi destekleyen başlıca uğraklarından biri olduğunu vurgular (Marks, 2010, s. 85-89). Tüccar sermayesinin hareketi para-meta-para şeklinde olduğundan, tüccarın kârı, birincisi, yalnızca dolaşım sürecinde gerçekleşen işlemlerle ve ikincisi, son işlem olan satım işlemiyle gerçekleştirilir. Tüccarın kârı, elden çıkarma yoluyla elde edilen kârdır (Çağlı, 2021, s. 198): Mübadele değerinin bağımsız biçimi olan para başlangıç noktasıdır ve satış sayesinde bu paranın artırılması bağımsız amaçtır. Ticaret ürünlerin dolaysız olarak kullanılmasından çok satışa bağımlı kılarak üretimi mübadele değerine daha fazla bağımlı kılmıştır. Ancak tüccar sermayesinin gelişimi, diğer bazı faktörler olmaksızın, tek başına bir üretim tarzından bir başkasına geçişe aracılık etmeye ve onu açıklamaya yetmez. Bu durum hem kapitalizm öncesi üretim ilişkilerini yıkmaya gücünde, hem de ticari kapitalizmin sanayi kapitalizmine dönüşümünde kendisini gösterir. Söz konusu çözücü etki, üretici topluluğun içsel koşullarına fazlasıyla bağımlıdır (Çağlı, 2021, s. 210).

İngiltere 17.yüzyılda Hollanda'nın ticaret ağına meydan okuyan güçlü bir ticaret ağı oluşturmuştur. Bu genişlemenin ortaya çıkışında, 17.yüzyıl ortalarında Hollanda karşısında o günün merkantinist fikirleriyle şekillenen bir dizi önlem belirleyici olmuştur (Blaut, 2017; Wallerstein, 2011; Frank). İngiliz parlamentosundan ticareti ve nakliyeciyi canlandıracak korumacı önlemler olarak tasarlanan Seyrüsefer Yasalarıyla (1651, 1660, 1663 ve 1679 yıllarında çıkartılır) malların İngiliz gemileri olmayan gemilerde taşınmasını ve ithal edilmesini yasaklanır. Bu durum Hollandalı tüccarların iş yapma yeteneğini ciddi şekilde sınırlamış ve beraberinde Hollandalılarla bir dizi savaşa (İngiliz-Hollanda Savaşları) yol açmıştır. Bu savaşlarla birlikte, İngiliz deniz zaferleri ve İngiliz korsanlarının Hollanda ticaret gemilerine saldırması sonucu Hollandalıların uluslararası ticarete hakim olma yeteneği zayıflamıştır (Wiesner-Hanks, 2020, s. 268; King, 2008). Doğu Hindistan Şirketi'nin faaliyetleri ile İngiliz uluslararası ticaretinin

Malaya, Hong Kong Singapur ve Hindistan alt kıtasına genişlemesi; Amerika kıtasında Afrikalı köle emeğiyle kurulan plantasyon ekonomisi ve İngiliz manifaktürüne pazar ve hammadde sağlaması beraberinde Avrupa’da İngiliz ticari üstünlüğünü sağlamıştır, İngiliz donanması gitgide güçlenmiştir (Hyam, 1993). İngiltere diğer Batı Avrupa devletlerinin sömürgeci yöneliminin bir prototipi olsa da, sömürgelerden elde ettiği zenginlikle kendi özgül iç dinamiklerinin bir aradalığının avantajını kullanmayı başaran, ticaretin çözücü etkisinin toplumun özgün tarihsel gelişimiyle bir araya geldiği tek örnek olmuştur. İngiltere bu sayede 19.yüzyılın başında dünyanın ilk sanayi gücü olarak yükselmeyi başarır (Hobsbawm, 2013, s. 39) (Hill). İngiliz kapitalizmi kendi kendini sürdüren gelişmeyi sağlayan toplumsal mülkiyet ilişkilerine göre düzenlenmiştir. İngiliz tarımsal kapitalizminin görece küçük bir iş gücüyle yürütülen üretken bir tarımı açığa çıkartmasıyla, hem bir sanayi proletaryası, hem de artık tarımda çalışmayan nüfusa temel maddeleri sağlayan büyük bir iç pazar yaratılır (Wood, 2012, s.137). Böylelikle İngiliz kapitalizmi kendi devamını sağlayan temel toplumsal mülkiyet ilişkileri üzerinde yükselmiştir. Bu kapitalist birikimin İngiltere’deki içsel motivasyonudur. İngiltere’de bütün sektörler birbirinin pazarıdır. Tarım sanayinin talebiyle şekillenir hale gelmiştir. Sanayi devriminin öncü sanayisi pamuklu dokumanın talepleri, makine sanayisini geliştirmiştir. Sanayinin yiyecek ve hammadde taleplerini karşılamak için tarımda hızlı teknolojik gelişmelerle verim artışı sağlanmıştır (Köymen, 2014, s. 160-161). İngiltere’ye sömürgeci hammadde girişi ve sanayi teknolojisinin birleşimiyle sanayi kapitalizmi kendisi pazarı yaratma gücüne erişir. Marks sanayi kapitalizminin ticari dolaşıma hükmetme sürecini şu şekilde anlatır:

“... Bu noktada ticaret yaşamsal koşulu pazarın sürekli genişlemesi olan sanai üretimin hizmetine girer. Sürekli olarak daha fazla genişleyen bir seri üretim eldeki pazarı doldurup taşır ve dolayısıyla bu pazarı durmadan genişletir, onun önündeki engelleri durmadan parçalar. Bu seri üretimi, (sadece var olan talebi ifade ettiği kadarıyla) ticaret değil, faal sermayenin büyüklüğü ve emeğin gelişmiş üretici gücü sınırlandırır. Dünya pazarı her zaman sanayici kapitalistin önündedir ve sanayici kapitalist, kendi maliyet fiyatlarını, yurt içindeki maliyet fiyatlarıyla değil tüm dünyadaki maliyet fiyatlarıyla karşılaştırır ve durmadan karşılaştırmak zorundadır. Önceki dönemde bu karşılaştırma işi neredeyse tümüyle tüccarlara düşüyor ve böylece ticaret sermayesinin sanayi sermayesi üzerinde egemenlik kurmasını sağlıyordu...”

Böylelikle dünya pazarı artık sanayi kapitalizminin üzerinde yükseldiği temel haline gelmiştir. Bu koşullar altında İngiliz sanayisi ortaya çıktığı andan itibaren sömürgeler artık İngiliz sanayisine ucuz hammadde deposu ve işlenen hammaddenin pazarı haline gelmiştir.

18.yüzyılda İngiltere ve Fransa rekabet halindedir (Gilpin, 2001, s. 91). Bu iki ülke 17.yüzyılın ikinci yarısından itibaren egemen tüccar ulus olan Hollanda'nın egemenliğine karşı ve aynı zamanda birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Hollanda'nın ticari üstünlüğünün kaynağı daha önceki imparatorluklarda olduğu gibi büyük ölçüde ekonomi dışı özelliklerle denizcilik ve askeri teknoloji üstünlüğüne dayanmış; güçlü ticaret ilişkilerinin kentsel ve kırsal ekonomilere nüfus etmesi, kapitalizmle ilişkili rekabetçi baskılarla değil özellikle lüks ve yarı lüks mallarla büyüyen ihracat piyasalarıyla ilgili olmuştur (Gilpin, 2001, s. 91-93; Wood, 2012, s.80). Hollanda hegemonyasının çöküşünün tarihi, ticaret sermayesinin sanayi sermayesine bağımlı hale gelmesinin tarihidir. 19.yüzyıla girerken Hollanda dünya hegemonyasını tamamen kaybeder. İngiltere 1700'ler ve 1800'lerde hakim uluslararası ticaret ulusu haline gelerek ve dünya çapında koloniler ve toprak mülkleri edinmeyi sürdürmüştür (King, 2008).

Fransa'da Fransız Devrimi sırasında genişleyen ticari sektörle toplum refah içinde ve teknolojik gelişkinlikte bazı açılardan İngiltere'nin önünde olması, sosyal bir dönüşüm olarak sanayi devriminin Fransa'da başlaması için yeterli olmamıştır. Fransa'da tarımsal üretimin büyük bir köylü nüfus ve tarımsal işgücü tarafından gerçekleştirilmeye devam etmesi, Fransız toplumsal mülkiyet ilişkilerinin İngiltere'deki gibi kapitalist dönüşümünün önünde engel teşkil etmiştir (Wood, 2012, s.137).

İngiltere'de kapitalizminin iktisadi büyümesinin askeri amaçlarla kullanılabilmesiyle Fransa'daki askeri gelişim, İngiltere'nin askeri gelişiminin arkasında kalmıştır (Wood, 2012, s.136). İngiltere ve Fransa arasında denizaşırı koloniler üzerinde süren rekabetin en önemli halkası olan 1756-1763 Yedi Yıl Savaşı'nın İngiltere'nin zaferiyle sonuçlanmasıyla iki devlet arasındaki dünya üstünlüğü mücadelesi de bitmiştir (Arrighi, 2000, s.89). Bununla birlikte bu yenilginin yarattığı siyasi ve mali etki sonucu Fransız Devrimi, ardından başlayan Napolyon Savaşları'yla Westphalia düzeninin altüst olması,

İngiltere'ye yeni bir dünya düzeni yaratarak hegemonyayı elde etme imkanı vermiştir. 1793'te başlayan Napolyon Savaşları'nın 1815'te İngiltere'nin kesin üstünlüğü ile sona ermesi, İngiltere'nin emperyal rakiplerini tartışmasız olarak tasfiye etmesi ve İngiliz hegemonyasının kurulmasıyla sonuçlanmıştır (Koskenniemi, 2004, s. 111).

Sömürge ve devletlerarası ticaretten elde edilen merkantilizmin sonsuz para fazlası birikiminin İngiltere ve Fransa'daki görünümü, bu iki ülkenin dünya iktisadi siyasetini radikal bir biçimde yeniden şekillendirebilme potansiyelini beraberinde getirmiştir (Arrighi, 2000, s.87). Bu iki devlet biriken sermaye fazlasını ulusal ekonomilerini ve merkezi devletlerini inşa etmek için kullanmıştır. Fransa'da bu dönüşüm Fransız Devrimiyle taçlanırken, İngiltere Hobsbawn'ın ifadesiyle, Avrupalı olmayan dünyanın geleneksel ekonomik ve toplumsal yapılarında yarık açacak dinamiti sağlamıştır (Hobsbawn, 2020, s. 63).

Fransız ve Amerikan Devrimleriyle ulusun tek bir hükümdarın kişiliğinde ya da yönetici sınıfta somutlanmasını reddeden halk egemenliği, özgürlük (bireyler özgür doğarlar, keyfi yönetime boyun eğmeye zorlanamazlar), eşitlik (herkes yasa önünde eşittir; aristokrasye ve ruhban sınıfa ayrıcalık tanınamaz ve temsiliyet (halk meclisler aracılığıyla karar alma hakkına sahiptir) gibi temel ilkeler çerçevesinde oluşturulan “anayasal sistem” İngiliz hegemonyası ile dönüşüm geçiren Westphalia sisteminin yeni Avrupa uzlaşısı olmuştur (Carr, 2023, s. 21). Bu uzlaşıyla birlikte liberal birey, mülkiyet ve özgürlük kavramları ile hukukun üstünlüğü ve anayasal düzen evrensel bir ideolojiyle meşrulaştırılarak serbest ticaretin çıkarları doğrultusunda tüm dünyada hegemonyasını kurar.

1.1.1.1. Avrupa Devletlerinde Korumacılık ve Serbest Ticaretin Gelişimi

İngiltere'nin sömürge imparatorluğu 17. yüzyıldan itibaren genişleyerek 19.yüzyıl sonunda dünyanın dörtte bir nüfusuna hükmederek geçmişte bir örneği daha olmayan dünya gücü haline gelmiştir (Arrighi, 2000, s.97). Bu yükselişin yarısında, 17. yüzyıldan 1760'a kadar, baskın ekonomik yönelimi olan merkantilist politikalara

İngiltere sıkı bir şekilde bağlı kalmıştır (Bairoch, 1992, s. 17) ve İngiliz hegemonyasının tesisinde ithalatı ve ihracatı düzenleyen merkantalist korumacı politikaların önemli rolü olmuştur. Korumacı politikalara yönelik teorik meydan okuma, sanayileşmenin ivmesi herhangi bir güç kazanmadan çok önce, 18. yüzyılın ortalarında gelişmiştir (King, 2008). İlk olarak Fizyokratlar ardından 1776'da Adam Smith'in merkantilist kavram ve fikirlere yönelik düzenli ve kapsamlı bir eleştiri/saldırı sunan *Ulusların Zenginliği* kitabı, bu teorik savaşta büyük bir etki yaratmıştır. Adam Smith'in, serbest ticaretin (yurtiçi ve uluslararası), kapitalizmin ve iş bölümünün (uzmanlaşma) iyi bir ekonomi için uygun temel olduğu konusunda güçlü bir argüman ortaya koyduğu görüşleri serbest piyasa ekonomileri için en önde gelen entelektüel gerekçe haline gelmiştir (King, 2008). Adam Smith'in Serbest piyasanın savunusunu içeren görüşleri özetle şunları söyler: Ulusların zenginliğinin temelinde insan emeği vardır, bir diğer zenginlik de doğadan gelmektedir. İşgücü verimliliğinin esas kaynağı olan üretim fazlalığının kaynağı doğal maddelerin ve araçların yanı sıra iş bölümü sayesinde önemli ölçüde sağlanır. İş bölümünün uygulandığı bir toplumda insanlar ürettiklerini pazarda başka insanların ürettikleriyle değiş tokuş ederler, bütün ihtiyaçlarını pazarda giderirler; bunu yaparken kendi ürettiklerini başkalarının ürettikleriyle değiştirirler. Üretilen ve tüketilen malların tamamı pazarda alışveriş yapan insanlar tarafından üretilir ki bunun toplamı da *Ulusların Zenginliği* diye ifade ettiği gayri safi milli hasıladır (Fülberth, 2023, s. 51; Özdemir, 2010, s.102). İş bölümünün olduğu doğal olarak rekabetçi koşullar altında serbestçe işleyen bir piyasa fiyatları sisteminin tüketiciye en düşük etkili fiyatları ve karşılaştırmalı maliyetlerin etkisiyle ekonomik faaliyetin farklı dalları arasında kaynakların en verimli şekilde tahsisini sağlamaktadır (Matheas, 2001, s. 265). *Ulusların Zenginliği* kitabının İngiltere'de 1800'den önce sekiz baskısı yayınlanmıştır ve 1796'dan önce neredeyse tüm Avrupa dillerine çevrilmiştir (Bairoch, 1993, s. 17). Smith'ten sonra onun doğrudan ya da dolaylı tüm ardılları (çoğu ekonomist için modern ekonominin tüm kurucu babaları) tarafından İngiltere'nin serbest ticaret yöneliminin liberal ideolojik zemini güçlendirilmiştir.

Avrupa'nın her yerinde olmasa da önde gelen iki önemli gücü olan İngiltere ve Fransa arasında, yeni dönemin ilk serbest ticaret anlaşması 1786'da imzalanır. Ancak anlaşma araya giren uzun savaş dönemiyle başarılı olamaz ve 1790-1815 arasındaki İngiltere'nin Fransa ablukası, Avrupa'da korumacılığa yönelik eğilimleri artırıcı etkide bulunmuştur (Bairoch, 1993, s.17) ve bu etkiye İngiltere'de dahildir. 1815 sonrasında İngiltere içinde serbest ticaretin destekçileri ile korumacılık taraftarları arasında siyasi mücadele başlamıştır. Korumacılık yanlılarının üstünlüğü 1840'lara kadar sürerek, İngiliz iç piyasasının tüm dünya ürünlerine açılması 1840'ların ortalarını bulmuştur. Bu aynı zamanda Britanya'daki sanayileşme sürecinin bir yüzyıl boyunca koruma altında kalmış olması anlamına gelmektedir (Matheas, 2001, s.267; Bairoch, 1993, s.21). Bu tarihler arasında zaten önemli derecede üstün olan İngiliz sanayisi rakiplerine fark atmaya devam etmiştir (Bairoch, 1993, s.20).

Diğer yandan bu süre zarfında İngiltere piyasalarının serbestleşmesi yönünde önemli adımlar da atılmıştır. Bu adımlardan biri İngiliz sömürgeciliğinin temsilcisi ve Batı dışı dünyayla yapılan ticaretin aracısı durumundaki Doğu Hindistan Ticaret Şirketi ile Levant Şirketi'nin sömürülmek istenilen pre-kapitalist yapılardaki imtiyazlarının ortadan kaldırılmasıdır. Doğu Hindistan Ticaret Şirketi'nin Hindistan ticareti üzerindeki tekel imtiyazı 1813 yılında kaldırılarak dış limanlardan gelen gemilerin ilk kez doğrudan Ümit Burnu'nun doğusunda ticaret yapmasına izin verilmiştir. Tekellerin kaldırılmasının doğrudan sonucu İngiliz üreticilerinin pazarlarının genişlemesi olmuştur (Magdoff, 2006, s. 37). Bu durum Lancashire pamuklu dokumalarının ihracındaki büyük artışlardan izlenebilir; şirket 1814'te 1 milyon yarıdan altında gönderi yaparken 1832'deki gönderi miktarı 56 milyon yarıya ulaşmıştır. 1825'te Osmanlı Devleti'nin topraklarında faaliyet gösteren Levant Şirketi'nin tekel hakkı ve 1834'te şirketin Britanya Hindistanı ile Çin arasındaki ticaretindeki "Çin tekeli" kaldırılmıştır (Matheas, 2001, s.267; Magdoff, 2006, s. 37).

Serbest piyasa kapitalizminin Avrupa devletlerine yayılması İngiltere'den çok sonra gerçekleşmiş ve korumacılık politikası Avrupa genelinde 1860'lara kadar devam etmiştir (King, 2008). 19.yüzyılda korumacılık politikası gelişmiş İngiliz sanayisinin ürettiği ucuz meta girişine karşı diğer Avrupa ülkelerin kendi kalkınmasını ve sanayileşmesini korumak için sistemli bir şekilde uygulanmıştır. Burada korumacılık kendi içerisinde bir amaç değildir, sanayi kalkınma için gerekli görülen dönemsel bir politikadır. Bu görüşün dünyadaki en popüler ismi Alman George List, serbest ticaretin dünyadaki tek sanayi ülkesi İngiltere'ye yarayacağını, diğer toplumları ise sanayi öncesi aşamalarda kalmaya mahkum edeceğini savunmuştur. Alman sanayileşmesi List'in söylediği gibi korumacılık politikalarının uygulanması ve serbest ticaretten uzak durulmasıyla mümkün olur (Köymen, 2007, s.40). Liberal ticaret politikası bir miktar korumacılığı da sürdüren şekilde yalnızca Hollanda, Danimarka, Portekiz, İsviçre, İsveç ve Belçika'da uygulanmıştır (Bairoch, 1993, s.22).

Serbest ticaretin temel atılımı 1860'ta İngiltere ve Fransa arasında imzalanan karşılıklı serbest ticaret anlaşması olan ve 10 süren Cobden-Chevalier Ticaret Antlaşması ile atılmıştır. Bu anlaşma kıta genelinde daha fazla serbest ticaret anlaşmasını tetiklemiştir (King, 2008). Bu antlaşmalar en çok kayırılan ülke maddesinin sonucu olarak bir antlaşmaya imza atan iki tarafın her birinin, antlaşmayı imzaladığı sırada kendisine ticaret veya nakliye konusunda verdiği veya gelecekte başka bir ülkeye vereceği herhangi bir avantaj veya ayrıcalığı diğerine vermeyi kabul ettiği bir formüldür. İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya da karşılıklı serbest ticaret anlaşması yapmış ve 1861 ile 1866 yılları arasında neredeyse tüm Avrupa ülkeleri genel olarak 'Cobden anlaşmaları ağı' olarak adlandırılan anlaşma ağına katılmıştır (Bairoch, 1993, s.23; King, 2008). Batı Avrupa'daki on dokuzuncu yüzyıl serbest ticaret hareketi 1873'te zirveye ulaşmıştır (King, 2008).

1.1.1.2. Batı Dışı Dünyada Serbest Ticaret: Serbest Ticaret Emperyalizmi

Sanayi Devrimi ile birlikte 300-400 kat artan verimlilikle üretilen ucuz İngiliz malları için pazar ve hammadde arayışı ve İngiltere'nin dünyadaki en büyük deniz gücü olarak ulaşımı ve ticareti kontrol etme imkanının (Arrighi, 2000, s.113) yanyana geldiği şartlar, İngiliz kapitalizminin ihtiyaçları doğrultusunda 19.yüzyılda laissiz faire politikasını ortaya çıkaran zemini yaratmıştır (Blaut, Frank). İngiltere'nin laissiz faire politikasının uluslararası alandaki uzantısı serbest ticaret emperyalizmidir. Serbest ticaret emperyalizmi İngiltere'nin hammadde ve pazar arayışında Batı dışı dünyayı askeri diplomatik ve mali yollarla zorlayarak serbest ticarete açtığı yayılma biçimidir (Darwin, 1997, s.618). Serbest ticaret emperyalizmi kavramı bütünsel olarak İngiltere'nin dünya sistemini serbest ticaret ideolojisi ve uygulamalarıyla yönetmesini ve aynı zamanda İngiltere'nin serbest ticaret yönetim sistemi ile dünya ölçeğindeki birikimin imparatorluk temellerini içerir (Arrighi, 2000, s. 93). Serbest ticaret emperyalizminin ayırt edici özelliği, belirli bir bölgenin koşullarına göre biçimlendirilmiş ticari-diplomatik rejimin ön planda olmasıdır (Darwin, 1997, 619). Bu rejimde uygun koşullarının varlığında, Batı dışı bağımsız toplumlara serbest ticaret antlaşmalarının dayatılmasıyla, işgalle gelen sömürge rejimine büyük oranda gerek kalmaz. İngiltere'nin ekonomik ve siyasi gücü, güçlü İngiliz donanmasının korumasındaki serbest ticaret ağının genişlemesi ve denizaşırı bankacılık, sermaye ihracı, Londra para piyasasının önder konumu ile İngiltere'nin siyasal kontrol sahibi olmadığı bölgelere de taşınmasını sağlamıştır (Magdoff, 2006, s. 39).

İngiliz ticari genişlemesinin serbest ticaretle garanti altına alınamadığı koşullarda ise dünya ölçeğindeki birikimin imparatorluk temellerini (resmi emperyalizm/ sömürgeleştirme) İngiliz serbest ticaret emperyalizminin, gayrı resmi emperyalist tekniklerin yanında sıklıkla ve İngiliz emperyalizminin vazgeçilmez olarak başvurduğu yöntemdir. Resmi ve gayrı resmi teknik bütünlük içinde İngiliz İmparatorluğu'nun serbest ticaretinin amansız yayılma politikasının parçası olmuştur (Gallagher & Robinson , 1953; Darwin, 1997, s.618).

Serbest piyasaya dayalı meta dolaşımı ilişkilerinde, pre-kapitalist Avrupa dışı dünya emperyalizmin nesnesi durumundadır. 19. yüzyılın başından itibaren Avrupa Devletleri'nin kendi sanayi gelişimlerini İngiliz etkisine karşı koruma politikaları sürerken, pre-kapitalist ekonomilere sahip Avrupa dışı dünyada İngiltere nüfusu giderek genişlemiştir. Pre-kapitalist ekonomilerde serbest ticaret antlaşmalarıyla ülkelerin iç koruma kalkanları ortadan kaldırılarak ucuz İngiliz mallarının bu ülkelere girişi ve ülke zenginliklerinin dışarı çıkarılması mümkün olmuştur. Bu gümrük rejimi dayatması İngiliz serbest ticaret emperyalizminin temelidir.

İngiliz kapitalizminin sirayeti, bu ülkeleri yalnızca kapitalist meta dolaşımına açmamış, aynı zamanda kapitalizmin ihtiyaç duyduğu piyasa ilişkilerini kurma ve yönetme ihtiyacının ürünü olarak pre-kapitalist devletin dönüşümünü de beraberinde getirmiştir. Bu dönüşüm aynı zamanda kapitalizmin bir dünya sistemi olarak yayılmasında / dünya pazarının ortaya çıkmasında önemli bir aşamadır.

1.1.1.2.1. Gayrı Resmi Emperyalizm

Avrupa dışı çevrenin bağımsız bölgelerini İngiltere'nin bir uzantısı haline getirmek anlamına gelen İngiliz sanayi kapitalizmiyle ortaya çıkan bu emperyalizmin karakterini büyük ölçüde belirli bir bölge ve zamanda genişlemenin siyasi ve ekonomik unsurları arasındaki çeşitli ve değişen ilişkiler belirlemiştir (Galladger&Robinson, 1953). Gayrı resmi emperyalizm bir emperyal gücün Avrupa dışı çevrenin bağımsız bölgelerini kapitalist dünya sistemine çekmek için genellikle eşitsiz anlaşmalar ve periyodik silahlı müdahalelerle desteklenen ticaret, yatırım veya diplomasi ile oluşturulan bağlantılar etrafında şekillendirmesidir (Darvin, 1997, s. 614). İngiliz serbest ticaret emperyalizmi dünya genelinde müdahale ettiği ülkeleri kendisinin bir uzantısı haline getirmek/ sömürgeleştirmek amacıyla, özgün siyasi özelliklerine göre politikaların bütününe aktif olarak kullanmıştır (Foster, 2005, s. 28).

1815 sonrası rakipsiz olarak gelişen bir endüstriyel ekonominin uluslararası alanda karşısına çıkabilecek güçleri büyük oranda etkisiz bıraktığı bir zaman dilimine denk gelir. Bu avantajla İngiliz serbest ticaret emperyalizmi resmi işgal ve sömürgeleştirme yolundan, yeni emperyal güçlerin ortaya çıkışına kadar geçecek olan sürede doğrudan işgal dışında yöntemlerle ilerleyebildiği kadar ilerlemiştir (Lenin, 2003, 80). İngiltere dönemin en güçlü rakibi Fransa başta olmak üzere, tüm emperyal rakiplerini 1793 ile 1815 yılları arasında yaşanan savaşlarda aldığı başarılar sayesinde tasfiye ederek (Hyam, 1993, s.14) bu tarihten itibaren serbest ticaretini (görece) barış ortamında genişletme olanağı elde eder. Bu barış ortamın ve İngiliz hegemonyasının tesisinde 1815'e gelene kadar, Hindistan, Çin ve Güneydoğu Asya limanlar arası ticaretini ele geçirilmesi oldukça önemli bir basamaktır (Hyam, 1993, s.14-21). Hyam İngiliz serbest ticaret emperyalizminin önündeki küresel temizliğin boyutlarını şu şekilde anlatır:

1793 ile 1815 yılları arasında Avrupa'da yaşanan dünya savaşı şemsiyesi altında, İngilizler, kısmen tesadüfen kısmen de tasarlayarak, emperyal rakiplerini küresel olarak tasfiye etmeyi başardılar, Hindistan'daki Fransız tehdidini sınırladılar, Hollanda Seylan'ına, Cava'ya ve Sumatra'ya girdiler, Malaya'daki Penang'ı ele geçirdiler, Fransız Senegal'ini aldılar ve yabancı Batı Hint adalarını ele geçirdiler. Trinidad, 1802'de İspanya'ya devredildi. 1815'te - veya daha kesin bir ifadeyle 1818'de - on dokuzuncu yüzyıl imparatorluğunun ana çerçevesi şekillenmişti. İngilizler, Hindistan ve Seylan'da, Yeni Güney Galler'de ve Cape Kolonisi'nde sağlam bir şekilde yerleşmişlerdi. Mauritius (Hint Okyanusu'nda) Seyşeller ile birlikte Fransızlardan alınmıştı; aynı şekilde, önceki iki yüzyılda yedi kez el değiştirdikten sonra Batı Hint Adaları'ndaki St. Lucia da alındı. Malta da İngiliz oldu. Tüm bu edinimler, ister Fransızlardan, ister Hollandalılardan, ister İspanyollardan olsun, İngiliz iletişiminin dünya çapında güvenliğini artırdı. Fransa'da olanlarla karşılık gerçekten çarpıcıydı. 1763 ile 1830 arasında Fransız genişlemesindeki tek olumlu çaba 1798'de Mısır'da olmuştu ve bu da sonuçsuz kalmıştı. 1804'te Fransa, bağımsız Haiti Cumhuriyeti kurulduğunda, ana kolonisi Saint Domingue üzerindeki kontrolünü nihayet kaybetmişti. Böylece 1815'e gelindiğinde, İngilizlerin iki yüzyıldır boğuştuğu yoğun uluslararası denizasıırı rekabet buharlaşmıştı (Hyam, 1993, s.14).

İngiltere dünyadaki tek sanayi gücü olarak, rakipleri üzerindeki kesin üstünlüğünü (denizde neredeyse saldırılamaz şekilde) tesis ve toprak mülkiyeti olmadan ticareti geliştirme olanağı elde eder (Hyam, 1993, s.16-21). Bu genişleme dışışleri yöneticilerinin sıklıkla dile getirdiği “tek istediğimiz ticaret ve ticaret için toprak

gerekli değil' ifadesinde vücut bulan serbest ticaret emperyalizmi döneminin çatışmasızlık isteğini vurgulayan temel doktrinin hayata geçme zeminidir. Böylelikle İngiliz serbest ticaret emperyalizmi silahlı müdahale ve yönetme yükünün maliyeti altına girmekten kaçınabileceği alternatifi inşa etmiştir (Hyam, 1993, s. 21).

19.yüzyıl başından itibaren serbest piyasa emperyalizmi etki alanına giren ülkelerin özgünlüklerini farklı emperyalist politikalarla karşılamıştır. Serbest ticaret emperyalizmi, ekonomik bütünleşmeyle bir başka deyişle, egemenliğin açıkça devredilmesi ve genellikle doğrudan idari kontrolün dayatılması anlamına gelen resmi emperyalizmle (Darvin, 1997, s. 614), sermayenin genişletilmiş yeniden üretiminin ülke dışı topraklarda yapılması anlamında ve İngiliz hukukunun bu alanlarda ortaya çıkacak ihtilaflarda etkin olması açısından ortaktır. Ancak serbest piyasa emperyalizminde doğrudan işgal yerine egemenliğin çeşitli anlaşmalarla kısıtlanması söz konusudur. Gayri resmi emperyalizmde batılı hukukun, tutumların ve kurumların, alıcının hukukuna, tutumlarına ve kurumlarına olan etkisi ve onları dönüştürme kapasitesi ön plandadır. Emperyalizm yerli müttefikler ve onlar aracılığıyla üretilen hegemonik araçlar sayesinde (merkezi idare, meclis, bakanlıklar, yasalar, bankalar vs.) resmi işgal ve egemenlik devrine gerek duymadan ve resmi işgal araçlarının maliyetinin altına girmeden kendi temsilcilerini yaratarak, emperyal çıkarlarının ve taleplerinin devlet iktidarına dönüştürebilme kapasitesi elde etmiş olurlar. Ticari araçlar, emperyalizmin hegemonyasını ve çıkarlarının temsilini gerçekleştiren yerli unsurlar olarak (Batı Hint Adaları ve Batı Afrika'daki melezler, Osmanlı Devleti'ndeki Levant Hristiyanları, Çin'deki kompradorlar ve Hindistan'da olduğu gibi yerli unsurlardan oluşan sömürge askerleri gibi) bu etkinin sürdürülmesinde vazgeçilmez olmuşlardır (Hyam, 1993, s. 5).

Gayri resmi imparatorluk, gelişigüzel uygulanacak bir karma politika değil, belirli bir bölgenin koşullarına göre biçimlendirilmiş ticari-diplomatik bir rejimdir (Darvin, 1997, s.). Amaç rakipsiz İngiliz sanayisinin ürettiği malların tüm dünyaya erişimidir. Bu doğrultuda imparatorluğun sınırlı fiziki gücü, en optimal şekilde kullanılmaya çalışılmıştır (Hyam, 1993, s. 106). Dolayısıyla bu politikaları ve emperyalizmin derecesini, emperyalizmin nesnesi konumundaki ülkenin ekonomik değeri; coğrafi

şartları; ülkedeki yönetici sınıfların işbirliği yapmadaki istekliliği ya da direnci; ülke halklarının emperyalist politikalara direnci; ülkenin sosyoekonomik yapısının elverişliliği; Avrupalı rakiplerin İngiliz politikasını ne kadar serbest bıraktığı gibi unsurlar belirlemiştir. Tatmin edici siyasi çerçeveler bu şekilde hayata geçirildiği oranda, emperyalist müdahalenin sıklığı azalır ve buna bağlı olarak emperyalist kontrol gevşer (Galladger&Robinson, 1953).

1815 sonrası elde edilen hegemonik üstünlüğe rağmen, uluslararası serbest ticaretin güvenliği ve uluslararası hegemonyanın devamı için İngiltere hala üç önemli rakiple, Rusya, Amerika Birleşik Devletleri ve Hollanda ile mücadele etmeye devam etmiştir (Gallagher & Robinson , 1953; Magdoff, 2006, s. 36-38). Öncelikle Rusya İngiltere'nin Asya'da özellikle Hindistan güvenliği için önemli bir rakiptir. Amerika Birleşik Devletleri İngiliz emperyalizminin özellikle Amerika kıtasındaki en önemli rakibidir ve 19.yüzyıl boyunca İngiltere Hollanda'yla ise Endonezya üzerinden uzak doğu adaları hakimiyeti için mücadele vermek zorunda kalmıştır (Hyam, 1993, s. 14).

Serbest ticaret bölgelerinin oluşturulması aynı zamanda siyasi hegemonya anlamına gelir. Rakiplerini uzak tutmak için gerektiğinde getirisi olmayan hatta ele geçirilmesi ve elde tutulması mali zarar yaratan bölgeler stratejik olarak işgal edilir. Aynı zamanda bu çalışmanın konusu olan Osmanlı Devleti topraklarının, İngiliz serbest ticaret emperyalizminin etki alanına girmesi (ve sonucunda devletin kurumsal dönüşümünün başlayıp gelişmesi), İngiliz egemenlik alanlarının korunmasına/stratejik korumaya yönelik emperyalist politikaların bir örneğidir ve harekete geçme motivasyonu ekonomik bütünleşmeyle, stratejik bağlantının vesilesiyle dolaylı olarak bağlantılıdır. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki ilişki emperyalizmin tek ve statik bir çıkara bağlı olmadığını da bir örneğidir. Şöyle ki İngiltere 1825'ten önce Osmanlı Devleti ile sadece, Yakın Doğu'daki statükonun bozulmasının Avrupa'da güçlerin yeniden düzenlenmesi ve savaşa yol açabileceği ihtimali üzerinden ilgilenirken, bölgesel çıkarlarının güçlenmesiyle İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü konusundaki umursamaz tavrı değişmeye başlamıştır. 1827 Nevarin Savaşında aldığı büyük yenilgiyle dağılma yoluna girdiğinin açıkça görülmesi karşısında İngiltere'nin

Osmanlı Devleti politikasını belirlenmesi gerekmiştir. Aralık 1832’de Mehmet Ali Paşa’nın Osmanlı ordusunu Konya’da büyük bir bozguna uğratması ve Mısır kuvvetlerinin İstanbul’a ilerlemesi Rusya’dan yardım istenmesine neden olmuştur. Osmanlı Devleti 1833’de Rusya ile Hünkâr İskelesi Antlaşması yaparak Rusya’nın Osmanlı Devleti’nin siyasetinde önemli bir pozisyon elde etmesi, İngiltere’nin 19.yüzyıldaki genel tutumu olan Osmanlı Devleti’ni özellikle İstanbul’u koruma altına alarak, devletin dağılmasını engelleme politikasının başlangıcı olmuştur (Bailey, 1942, s. 40; Ortaylı, 2019, s.58). 1838 Akdeniz, buharla çalışan nakliye araçlarının geliştirilmesiyle, Asya ve Hindistan’a doğrudan bir yol olarak önem kazanmış ve Ümit Burnu’nun yerini almaya başlamıştır. Okyanus buharlı gemileriyle birlikte, buharlı nehir teknelerinin ve sonrasında yeni bir ulaşım aracı olarak gelişmeye başlayan demir yolunun olanakları, Yakın Doğu’yu Hindistan’a giden bir ara liman haline getirmiştir (Bailey, 1942, s. 41). Osmanlı Devleti üzerindeki olası Rusya himayesi ya da Osmanlı Devleti’nin parçalanması Akdeniz’de güçlü pozisyonundaki Fransa ve Rusya’nın hakimiyet alanının genişlemesine ve bölgedeki İngiliz emperyalizminin Hindistan ile olan bağlantılarına ve Yakın Doğu ile olan ticaretine zarar vermesi anlamına gelecektir. 1830’larla birlikte buharlı gemi taşımacılığının yaygınlaşmasıyla Yakın Doğu’nun kara bölgeleriyle ticaretin cazip hale gelmesi, İngiltere’yi Doğu Akdeniz’de güçlü olan Rusya ve Fransa etkisine karşı harekete geçiren önemli nedenlerden biridir (Ortaylı, 2019, s.108).

1825’ten sonra sadece Osmanlı kontrolündeki İstanbul, İzmir, Beyrut, Selanik ve Trabzon limanlarında gerçekleşen ihracatın sürekli artması da İngiltere’nin Osmanlı Devleti karşıtı muhafazakar muhalefeti Osmanlı politikasına karşı ılımlılaştıran bir etken olmuştur (Bailey, 1942, s.41-42). Bu durumu 1849’da Palmerston² “Siyasi açıdan

² Lord Palmerston 1830- 1865 yılları arasında kesintisiz olarak İngiltere’nin dış işleri bakanı, iç işleri bakanı ve başbakanı olarak görev yaptığı sürede İngiliz emperyalizmine yön vermiştir (Gallagher & Robinson, 1953). Hyam Palmerstın’ın 19.yüzyıl İngiliz dünya hegemonyasındaki belirleyiciliğini “İngiliz genişlemesinin mimarları arasında hiçbiri Palmerston’dan daha önemli değildi” diyerek ifade eder. (Hyam, 1993, s. 100).1838 Balta Limanı Antlaşması, Kırım Savaşı, Afyon Savaşları, Mısır siyaseti, Yunanistan müdahalesi, Latin Amerika, Afrika, Çin siyaseti vs.nin yön vericisi Palmerston’dır. Hyam

Türkiye'nin bağımsızlığı büyük önem taşıyorsa, ticari açıdan da bu ülke için daha az önemli değildir” şeklinde ifade eder (Hyam, 1993, s.101). İngiltere'nin bu tercihinin nihai sonucu ise İngiltere ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan 1838 Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması'dır. Bu anlaşma ile Osmanlı Devleti resmi olarak İngiliz serbest ticaret emperyalizminin yörüngesine girmiştir. 1838 Antlaşması'ndan sonra 1842'de Çanakkale Boğazı'ndan sadece 250 İngiliz gemisi geçerken; 1852'de 1.714 gemi geçmiş; devletin tahıl ihracatı 1838'de önemsizken, 1851 yılına gelindiğinde Rusya'nın ihracına eşitlenmiştir. 1838'de yaklaşık 3 milyon sterlin olan toplam ihracat, 1848'e gelindiğinde 11 milyon sterline yükselmiştir (Hyam, 1993, s.101).

Dünya genelinde serbest ticaret emperyalizmi bazı örneklerde resmi emperyalizme dönmüştür. Batı dışı bölgelerde bu durum büyük oranda 19.yüzyılın ortalarında serbest ticaret anlaşmaları sonrası uluslararası piyasalardan alınan kamu borçlarının ödenmemesinin sonucu olarak gerçekleşmiştir (Toussaint, 2022). Bu nedenle serbest ticaret emperyalizmi döneminde tüm bölgeler eş zamanlı olarak aynı düzeyde ekonomik entegrasyon ulaşamayacak; territoryal işgalin norm olduğu klasik emperyalist dönemden farklı olarak, hegemonya bölgelerinde aynı türde siyasi kontrole ihtiyacı olmamıştır.

1.1.1.3. Serbest Ticaret Emperyalizmi Devlet Borçlanması İlişkisi

Serbest ticaret anlaşmalarıyla Avrupa dışı dünyada yaratılan gayri resmi ilişki çok farklı versiyonlarda yarı sömürge ilişkilerini barındırır. Yeni bölgeleri genişleyen ekonomiye entegre etmede ülkeleri tam sömürgeleştirmeden genişleme, serbest ticaretle ucuz

Britain's Imperial Century (1815- 1914) kitabının “Palmerston and Great Dizayn” bölümünde Palmerstın dönemi dünya sisyasetini ayrıntılı olarak anlatmıştır. (Hyam, 1993, s. 100).

İngiliz mallarının ihracı ve ucuz hammadde elde etmenin önündeki engellerin devletlere kabul ettirilmesi olarak ortaya çıkar.

19.yüzyıl boyunca serbest ticaretin girişinin yolu eşitsiz serbest ticaret anlaşmalarının yapılmasıdır. Serbest ticaret eşitsiz mübadele ile Batı dışı toplumlarda ülkenin yarı sömürgeleştirilmesinin yolunu açar. Mandel eşitsiz mübadeleyi (Mandel, 2013, s. 63) “daha yüksek emek üretkenliği koşullarında üretilen malların daha düşük emek üretkenliği koşullarında üretilen mallarla mübadelesi” olarak tanımlamıştır. Sanayileşmemiş ülkenin serbest ticarete açılarak kapitalist dünya pazarına dahil edilmesiyle, sanayileşmiş ülkenin üretken emeğinin ürünleri karşı karşıya gelir. Eşitsiz mübadele az emeğin çok olanla değiş tokuşudur ve kaçınılmaz olarak bir dış göçe ve değer ve sermayenin az gelişmiş ülkelerden Batı Avrupa yararına bir dışarı akışına neden olur (Mandel, 2013, s. 63). Eşitsiz mübadele krediye ihtiyacı olanlar ile krediye sahip olanlar arasında finans sektörüne de uyarlanabilir. Kredi faiz ödemelerinin çıkışları, dünya ekonomisindeki liderler olarak konumlarını güçlendiren merkez devletlere yönelik bir tür "servet tahliyesi" olarak gerçekleşmiştir (Conte, 2014). Yabancı sermayenin Batı dışı ülkelerdeki sermaye birikim süreçleri üzerindeki egemenliği bu ülkeleri sanayileşmiş ülkelerin ekonomilerinin gelişimini tamamlayıcı bir role sokan ekonomik gelişmeye yol açmıştır (Mandel, 2013, s.70-75).

Serbest ticaret anlaşmalarının imzalanmasında ilgili ülkenin rızası iki şekilde alınır. Birinci yol serbest ticaret anlaşmalarının ülkede işbirliğine hazır (hale getirilmiş) siyasi gücün varlığı sayesinde zor kullanma yoluna başvurulmadan hayata geçmesidir. İkinci yol ise siyasi direncin gunboat diplomasisi/ İngiliz donanmasının top atışlarıyla kırılarak siyasi kabulün zorla alınması ve gene sonuç olarak serbest ticaret anlaşmasının imzalanmasıdır. Diğer yandan anlaşma nasıl sağlanırsa sağlansın tatbikatı her zaman örtülü ya da açık şiddet koşullarını da sürdürür.

Bu iki yoldan birincisi 19.yüzyıl başından itibaren Latin Amerika ülkeleriyle yapılan serbest ticaret anlaşmalarında; ikincisi ise 1842’de Çin ile yapılan Nanking Serbest Ticaret Anlaşmasında prototiplenebilir. Darwin bu iki yöntemi Batı- Latin Amerika versiyonu ve Osmanlı Devleti’nden Japonya’ya kadar uzanan coğrafyada ise Doğu

versiyonu olarak birbirinden ayırmıştır (Darvin, 1997, s. 619). Ancak Darwin'in yapmış olduğu bu ayırmda, 19.yüzyıl boyunca kapitalist emperyalizmin politikalarının önemli bir parçası olan dış borçlanma ilişkisinin göz ardı edildiği düz bir doğu batı şeması vardır. Oysa Doğu'da Mısır, Tunus gibi ülkelerde borçlanma ilişkisi ile paralel yürüyen serbest ticaret anlaşmaları Latin Amerika ülkeleriyle göz ardı edilemeyecek benzerlikte bir politik kader yaratmıştır. Latin Amerika devletlerinin bağımsızlık savaşları sırasında savaş masrafları için ya da savaş sonrasında ülkenin toparlanabilmesi için aldıkları kredilerle başlayan borçlanma döngüsü yalnızca bu kıtadaki devletlere özgü değildir.

Aynı bağımsızlık için savaşan Yunanistan da Batı Avrupa devletlerinden yüklü krediler alır; kredilerle gelen serbest piyasa politikalarıyla 19.yüzyıl içerisinde üç kez temerrüde düşer ve sonunda ülke maliyesi uluslararası borç idaresine teslim edilir (Toussaint, 2022). 19. yüzyıl sonunda Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını kazanan diğer devletler de aynı borçlanma döngüsünün içerisinde. Latin Amerika'da ve Yunanistan gibi bağımsızlıklarını kazanarak ulus devlet oluşumuna giden diğer Batı dışı dünyada, Avrupa ve Amerika piyasalarıyla borç ilişkisinin kurulması dünya ekonomisiyle etkileşimde önemli bir yerde durur (Ferro, 2017, s. 572). Bu devletlerin borçlarını geri ödemede yaşadıkları zorluklar, aynı zamanda egemenliklerinin sınırlarını belirlemiştir (Zendejas & Cole, 2021, s. 50).

Latin Amerika ülkelerinin serbest ticaret anlaşmalarıyla Avrupa piyasalarından alınan kamu borçları arasındaki ilişkinin arka plana atılması, emperyalizmin yalnızca "içerideki komprodorların varlığının bir sonucu" olduğu yönünde algı oluşması riskini beraberinde getirir ve bu algı ekonomik abluka ilişkisi ile serbest ticaret anlaşmaları ilişkisinin bağlantısının önüne geçer. İçerideki komprodorların varlığı önemlidir ve bunlar emperyalizmin köklenmesinde önemli görevler yerine getirmişlerdir. Her toplumda çoğunluğu oluşturan etnisitenin parçası olan ya da olmayan emperyalizmle işbirliği yapacak sınıflar ya da unsurlar vardır. Bunun yanında Nanking Antlaşması öncesinde serbest ticaret emperyalizmine direnen Çin'de olduğu gibi Paraguay'da 1810-1865 yılları arasında ülkeyi serbest ticarete açmayan ve aynı zamanda borç almaya direnen hükümetler iktidardadır. Direnen Çin'in akıbeti 1839-1842 ve 1860 Afyon

Savaşlarıyla ülkenin harap edilmesi olmuştur. Benzer şekilde, Paraguay hükümetinin İngiltere ve müttefiklerinin ihracatına serbest giriş hakkı tanımayı reddetmesi, 1865'te Paraguay haklının bir soykırıma uğramasına yol açan bir savaşı başlatmak için bahane olarak kullanılmıştır (Toussaint, 2017, s.25). Bu nedenle İngiliz serbest ticaret emperyalizminin giriş şekli genellenebilir iki unsura bağlı olmuştur. Çin ve Paraguay'da olduğu gibi savaşla ülkeler sınırlarını serbest ticarete açmak zorunda kalmıştır. Birçok Latin Amerika ülkesi, Osmanlı Devleti, Mısır, Tunus, Yunanistan gibi diğer ülkelerde ise anlaşmasının giriş şekli ülkeleri boyun eğmeye zorlayan uluslararası koşulların varlığından kaynaklanmıştır. Buralarda genellikle borçlanmayla birlikte serbest ticaret anlaşmaları birlikte kabul ettirilmiştir (Toussaint, 2022).

Borçlanma ve serbest ticaret anlaşmaları arasındaki ilişkinin görülmemesi, serbest ticaretin emperyalizmle olan bağlantısının net olarak kurulamamasıyla açıklanabilir. Gallagher ve Robinson'ın *Free Trade Imperialism* (Gallagher& Robinson,1953) başlıklı makalesinde serbest ticaret emperyalizmi kavramını literatüre kazandırmış ve 2001'de, *Oxford History of the British Empire*'in (1998-99) baş editörü William Roger Louis tarafından bu makale "şimdiye kadar yayınlanmış en çok atıf alan tarihsel makale" olduğu dile getirilmiştir (Attart, 2023, s.430)³. Ancak kavrama ve bu akademisyenlere verilen değerle uyumayan bir şekilde, İngiliz serbest ticaret döneminin bir emperyalist dönem olduğunun kabulü yaygınlık kazanamamıştır.

Latin Amerika'da İngiltere serbest ticareti, 1808- 1815 arasında İspanyol monarşisinin iflasıyla birlikte Latin Amerika'da kurulan bağımsız devletlere İngiltere'nin verdiği destekle giriş yapar (Marichal, 1989, s. 13-14). Bağımsız devletlerin İngiliz desteğine muhtaç halini, Latin Amerika'da emperyalizme karşı mücadelede önemli bir figür ve ulusal kahramını olan Simon Bolivar'ın sıkışmışlığında görebiliriz: 'Sadece denizlerin

³ Önemli bir imparatorluk ve küresel tarihçi olan John Darwin, Gallagher ve Robinson'un görüşleriyle ilgili düşüncesini "Gallagher ve Robinson'ın parlak tarihsel içgörüler, imparatorluk tarihi üzerine yapılan en ciddi çalışmaların çıkış noktası olmaya devam ediyor" şeklinde beyan etmiştir (Attard, 2023, s.430).

efendisi İngiltere, bizi Avrupa tepkisinin birleşik gücüne karşı koruyabilir' (Hyam, 1993, s. 19). Venezuela da bağımsızlığını kazanmak için mücadele eden diğer ülkelerde olduğu gibi iç borçlanmanın yanında İngiliz sermayesinden gelen dış borçlanma yoluna gitmek zorunda kalmıştır. Venezuela dışarıdan borçlanabilmek için ulusal servetlerinin bir bölümünü teminat olarak vermiş ve İngiliz serbest ticaret anlaşmalarını kabul etmek zorunda kalmıştır. Fransız sömürgesi olan Paraguay dışında tüm Latin Amerika ülkeleri İngiltere'nin baskısı altında serbest ticaret politikasını benimsemiştir (Toussaint, 2022, s.26-29).

İngiliz hükümetleri, İspanyol ticaret tekelini parçalamak ve gayri resmi bir üstünlük ve İngiliz ticari nüfuzunu destekleyecek iyi niyeti kazanmak için sömürge devrimlerini desteklemiştir (Gallagher & Robinson, 1953). Resmi olarak bağımsızlık savaşlarında taraf olmasa da, İngiliz paralı askerleri devreye sokulmuş; bağımsızlığını ilan eden devletleri ilk olarak İngiltere tanımıştır (Marichal, 1989). İngiltere'nin bağımsız devletleri İngiliz mallarının kendi topraklarına serbestçe girişine izin verme şartı ile, ki ithalat vergilerini yüzde 5 civarında sınırlamayı hedeflemişlerdir, tanıyacağı başından beri bilinen bir durumdur. Sonuç itibariyle Latin Amerika ülkeleri bağımsızlık savaşlarının bitimiyle 1820'lerden itibaren bağımsızlıklarını güvence altına almak gerekçesiyle dizginsiz bir borçlanma sürecine girerler. Bu borçlar 1820'lerde hükümetler tarafından Londra'daki simsarlar ve bankerler aracılığıyla ihraç edilen borç senetleri şeklindeyken, borçların yüksek getirisinin cazibesi 1830'lardan itibaren Londra borsasına rakip olarak yükselen Fransız bankerlerin de devreye girmesini de beraberinde getirmiştir. İlerleyen yıllarda ise diğer Avrupa finans merkezleri (Frankfurt, Berlin, Anvers, Amsterdam, Milano, Viyana) bu kazançlı borç verme ilişkisinden geri kalmamışlardır (Toussaint, 2017, s.11- 26).

Latin Amerika ülkeleri biçimsel bağımsızlık savaşını kazansa da ekonomik bağımlılık ilişkilerinden kurtulamamıştır. İngiltere bu sayede hem ticari pazarını genişletmiştir, hem de ekonomik ve diplomatik nüfuzunu pekiştirmiştir. Ekonomik bağımlılık ilişkisi içinde, bu ülkelerin ulusal egemenliklerini ele geçirmek için yinelemeli prosedürler ya da kıtadaki direktiflerini yerine getirmek için yöneticiler hiyerarşi oluşturulmadan da

zorlayıcı bir güç sistemi işler hale gelmiştir. Zorlayıcı güç sisteminin yürütücüsü konumundaki kredi veren, endüstri satın alan, sermaye sağlayan ve İngiliz kültürünü ithal eden bankalar, şirketler, yatırımcılar ve göçmenler, resmi hakimiyetin kurulmasına ihtiyaç duymadan hakimiyetlerini var edebilmişlerdir (Attard, 2022). Latin Amerika ülkelerinin bağımsızlık savaşları sonrasında İngiliz emperyalizmiyle girdiği ilişkinin genel görünümü Meksika'nın 30 yıllık tarihinde özetlenebilir (Zendejas & Cole, 2021, s. 51). Meksika 1821 yılında 300 yıllık İspanyol hakimiyeti uzun süren bağımsızlık savaşının ardından gerçekleşmiştir. Bağımsızlık savaşı sonrası yaşanan büyük ekonomik krizle birlikte, ülkenin altüst olan alt yapısının iyileştirilmesi gibi acil ihtiyaçlar, aynı zamanda ülkeyi kaçınılmaz olarak İngiltere'nin desteğine muhtaç bırakmıştır (Marichal, 1989, s. 47). Meksika'nın İngiltere'den borç alması aynı zamanda ülkenin bağımsızlığının da uluslararası alanda pekişmesi anlamına gelecektir. İngiliz hükümeti, siyasi tanınmayı daha fazla ekonomik ayrıcalık için bir süre askıya alır. Londra piyasasından %8,5'lik faizle borçlanma 1824 yılında gerçekleşir ve borçlanmayla birlikte İngiltere serbest ticaret antlaşmasını da elde eder (Toussaint, 2022, s.23). Ancak kısa süre içinde ülke borçlarını ödeyemez hale gelmiştir. 1861 yılına kadar yaşanan ödeyememe krizi Fransa, İngiltere ve İspanya'nın Veracruz Limanı'nı işgali ile sonuçlanmıştır. Ardından ülke Fransa'nın denetimine girmiştir (True, 1937)⁴. Arjantin 1824 yılında dış borç almış ve sonuç iflas olmuştur. Borç alınmadan kısa süre önce İngiltere ile ticaret serbestleşmiştir. 1825 yılında İngiltere ile ticaret dostluk ve seyrüsefer anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma İngiltere'ye en çok kayırlan ülke statüsü vermiştir. Hemen ardından borç alınmıştır.

⁴ İngiliz tüccarların sevincini True şu şekilde aktarmıştır: “İngiliz tüccarlar çok sevinçliydi, çünkü hemen hemen hemen bir ticaret anlaşmasına varılacağından emindiler. Londra'dan Meksika temsilcisi şunları yazdı: Milletlerin kaderini yönlendiren her şeyin Yüce Başkanı, bizim liyakatlerimizi ve fedakarlıklarımızı gördü... ve bizim lehimize olan büyük yolu belirledi. Her şey tamam: İngiltere bağımsızlığımızı tanıyor” (True, 1937).

Brezilya 1822’de bağımsızlığını kazandıktan sonra 1824’te İngiltere’den borç alarak devlet aygıtını kurmaya çalışmıştır. 1827’de imzalanan ticaret anlaşması düşük gümrük vergisi (%15) sağlar. Bu anlaşma Brezilya’nın bağımsızlığının tanınması karşılığı yapılmıştır. Aynı dönemde İngiltere Brezilya’ya büyük krediler vermiştir. Peru da 1820’lerde İngiltere’den borç alarak bağımsızlık savaşlarını finanse etmiştir. Latin Amerika’da bağımsızlığını kazanan son hükümettir ancak aynı zamanda ilk iflas eden hükümet olmuştur. Peru, Ayacucho Muharebesi’nden sadece bir yıl sonra, Nisan 1826’da ödemeleri askıya almıştır. Peru’dan birkaç ay sonra Kolombiya da, borçlarını ödeyemeyerek temerrüde düşmüştür (Marichal, 1989, s.37).

Latin Amerika borç krizi, uluslararası kredi işine girmiş olan birkaç önemli bankanın çöküşünü de içeren Avrupa mali felaketiyle tetiklenmiştir. Latin Amerika hükümetlerinin açıkları 1825’ten sonra giderek artar. Latin Amerika ülkeleri 1828’de ödemelerini askıya almak zorunda kalır ve sonuç olarak on yıllarca sürecek bir borç ödeyememe krizi içinde varolmaya çalışırlar (Toussaint, 1997, s.23) (Marichal, 1989, s.37). Ancak 1840’larla birlikte borç ödemeleri yapılabilmıştır. Avrupa’nın Şili ve Peru’nun birincil ürünlerine ve hammaddelerine yönelik artan Avrupa talebi ile borç geri ödemeleri başlamıştır. İlk kalıcı geri ödeme anlaşması 1842’de Şili yetkilileriyle imzalanmıştır. Peru’da guano (gübre) ihracatının genişlemesiyle hazinenin gelir artışı beraberinde 1849’da devletin guano tekelinin gelirinin yaklaşık yarısını yabancı alacaklılara aktararak faiz ödemelerine yeniden başlamasına olanak vermiştir. Arjantin, Ekvador, Venezuela ve Guatemala borç ödemeleri için müzakerelere ancak 1850’lerin sonunda başlayabilmişler; Kolombiya, Honduras ve El Salvador ise 1860’ların ortalarına kadar borç ödemelerini yeniden başlatmadılar ve başladıklarında dahi düzensiz bir şekilde devam etmişlerdir (Marichal, 1989, s.37).

Latin Amerika ülkelerinin uzun yıllar borç ödeyememe krizi içinde olmasına rağmen, Latin Amerika hiçbir zaman İngiliz devletinin hakimiyeti altına alınmamıştır (Callinicos,). Bu durumun nedeni İngiliz kapitalizminin önceliğini Atlantikle olan ticari ilişkilerine vermesidir. İngiltere Latin ülkelere yönelik saldırgan tepkinin Fransız, Alman ve ABD’li tüccarların önünü açması olasılığından çekinmiştir. Bununla birlikte

serbest ticaret emperyalizminin saldırgan yüzünü İngiliz donanmasının gücüyle ve ablukalarla göstermekten imtina etmemiştir (Marichal, 1989, s.47).

Osmanlı, Çin, İran ve Tayland 19.yüzyılda Avrupa ülkeleri tarafından sömürgeleşmeden kalan ülkelerdir. Bu ülkeler dışındaki tüm Asya; aynı zamanda Haiti ve bağımsızlığını yüzyıl başında kazanan Latin Amerika ülkeleri ile Afrika kıtasında Habeşistan dışında kalan tüm dünya coğrafyası paylaşılmıştır (Hyam, 1993). Ancak bu dört eski büyük devlet de 19.yüzyılın ortalarından itibaren İngiliz serbest ticaretine açılmış ve buralarda da yarı sömürge ilişkileri hayata geçmiştir. Bu ülkelerden Çin'in İngiliz serbest ticaretine direnişi uzun yıllar sürecek Afyon Savaşlarına yol açmıştır. Osmanlı Devleti, İran, Tayland'da serbest ticaret ve borç ilişkisi Çin'de olduğu gibi aktif bir direnişe sebep olmamıştır. Çin de dahil bu ülkeler serbest ticaretle birlikte Latin Amerika ülkelerinde olduğu gibi uluslararası kapitalist sistemle entegrasyon amacıyla kurumsal, hukuksal ve alt yapısal dönüşüm hedefli reform dönemlerine girmişlerdir (Hevia, 2003, s. 69; Conte, 2022; Ortaylı, 2019, s. 191).

19.yüzyılla birlikte Osmanlı Devleti hakimiyetinden çıkmaya başlayan Balkan ve Kuzey Afrika ülkeleri, dünyada sömürge olmadan kalan az sayıdaki yerlerdendir. Dolayısıyla bu ülkeler Latin Amerika ülkeleri gibi Avrupa serbest ticaretinin ve birlikte gelen uluslararası borçlanmanın açık hedefi olmuştur. Osmanlı Devleti'nden ilk ayrılan Balkan devleti olan Yunanistan Latin Amerika örneklerinde olduğu gibi 1821 yılında Osmanlı Devleti'ne karşı başlayan bağımsızlık savaşının finansmanı için Londra piyasalarından 1824 ve 1825 yıllarında borçlanmaya gitmiştir. 1830 yılında uluslararası müdahalelerle kazandırılan "bağımsızlığın" ardından, ülkenin toparlanabilmesi için Avrupa piyasalarından alınan borçların, 1840'lardan itibaren ödeyememez hale gelmesi sonucu Yunanistan 1898 yılında ise uluslararası mali denetim altına alınmıştır (Toussaint, 2022, s.57).

Afrika kıtası ise 1880'lere kadar İngiltere ile Doğu dünyası arasında büyük oranda (Fransa tarafından sömürgeleştirilen Cezayir (1830) ve Güney Afrika'da bulunan Cape Town (1814) ile Natal'ın (1843) İngilizler tarafından ele geçirilmesi gibi istisnalar dışında) resmi hakimiyet altına girmemiştir. İngiliz yöneticiler 1880'lere kadar Afrika

kıtasının sömürgeleştirilmesi için ulusal kaynaklarının harcanmasına değmeyeceği görüşündedir⁵ (Gallagher&Robinson, 1989, s.16). Bu resmi görüş ile paralel şekilde sömürgeleştirme maliyetinden uzak durularak, serbest ticaret döneminde donanmanın sağladığı nehirlerle ve deniz gücüne dayalı genişleme politikası hayata geçirilmiştir. “Rakiplerine yeni deniz üsleri veya nüfuzlarının önemli bölgelere yayılmasını engellemek; İngiliz vatandaşı ve malına saygının otomatik olmadığı veya adalet anlayışlarının Avrupa geleneklerinden farklı olduğu durumlarda “İngiliz çıkarlarını koruma” işleviyle Afrika gerçekliğine uygun olarak kıtanın iç kesimlerinde nehir taşımacılığının kontrolüyle kıtanın etrafındaki deniz yollarının hakimiyetinin sağlanması yönünde strateji geliştirilmiştir (Hym, 1993, s.19). Batı kıyıları köle ticaretinin kontrolü açısından; Kuzey Afrika’da Mısır Akdeniz’deki Avrupa dengesi ve Hindistan yolunun güvenliği açısından; Doğu kıyıları ise Hindistan’ın kontrolü açısından önemli olmuştur. Güneydeki Cape Kolonisi, alt kıtayı sömürgeleştirmek için bir üs olarak değil, 'batı ve doğu dünyası arasındaki ana bağlantı bağlantısını' güvence altına almak için ilhak edilmiştir (Gallagher&Robinson, 1989, s.14-16). Bu süreçte kıta ucuz pamuklular olmak üzere İngiliz mallarının pazarı haline gelir. Misyonerler aracılığıyla kıtaya giriş yapan muhafazakar ahlak Afrikalılara pamuklu pantolon ve battaniye örtüleri giydirmeye başlar. Hyam 1862'ye geldiğinde Afrikalıların Natal kasabalarında pantolon giymemesinin yasaklandığını; 1880'e geldiğinde, genellikle Manchester’da yapılan şık tasarımlı battaniye giymenin moda haline geldiğini ve bu battaniyeler Doğu Kap’ta yılda 60.000 sattığını anlatır (Hyam, 1993, s. 22).

⁵ Sömürge Ofisi'nden James Stephen, bu resmi görüşü şöyle dile getirir: "Ulusal kaynaklarımız şu anda olduğundan çok daha güçlü olsa bile, Afrika'da sömürgeleştirme için mevcut olan kısmını kullanmanın çok kötü bir politika olacağını düşünmekten kendimi alamıyorum. Kuzey Amerika ve Avustralya'da işgal edebileceğimiz boş kıtalarımız var ve orada harcanan her şilin büyük ve güvenli bir getiri sağlayabilir. Ancak Afrika'da çok sayıda savaşçı kabileyle temasa geçmeden ve onların anlaşmazlıklarına, savaşlarına ve birbirleriyle olan ilişkilerine dahil olmadan sömürgeleştiremeyiz. O Kıtanın tamamının hakimiyetini ele geçirebilseydik, bu sadece değersiz bir mülk olurdu." (Gallagher&Robinson, 1989, s. 16).

Müslüman Kuzey Afrika ülkeleri Palmerston'ın çabalarıyla serbest ticarete açıldıktan sonra İngiliz sermayesi tarafından yararlı hale gelmiştir (Gallagher, Robinson , & Denny, 1989, s.14-16). 1860'ları ortasında Kuzey Afrika'da Fransa'nın artan etkisiyle Fransız işbirliği ile açılan Süveyş Kanalı'nın (1869) yarattığı gerilim, iki devlet arasında Tunus üzerinden yapılan pazarlıkla sona ermiştir. Süveyş kanalı geriliminde de belirleyici olan bölgesel hegemonya ile korunan Hindistan yolunun güvenliğinin devamı olmuştur (Tunçer, 2021, s. 84-85).

Klasik emperyalizmin saldırgan politikasının en yoğun yaşandığı boş Afrika kıtası olmuştur. Afrika'da kurulan denge hali 1881 yılında Tunus'un Fransızlar tarafından işgaliyle ve ardından 1882'de İngilizlerin Mısır'ı işgaliyle son bulur. Tunus ve Mısır'ın paylaşılması, borç ödeyememe krizi sonrası işgali, kıtanın geri kalanının işgaliyle farklı dinamiklerden kaynaklansa da, bu alanların işgali Afrika'nın geri kalan alanlarının paylaşılmasının ilk ayağı olmuş ve 1884 Berlin Konferansı ile emperyalist Avrupa devletleri tarafından paylaşılan kıtanın tamamı ilerleyen yıllarda hızla sömürgeleştirilmiştir.

1.1.1.4. Anayasal Biçimlerin İhracı

19.yüzyıl boyunca başta İngiltere olmak üzere sanayileşen Avrupa devletleri, Avrupa dışı dünyayı durmaksızın yeniden şekillendirir. İngiltere'nin serbest ticaret için açtığı kapılardan yalnızca İngiliz sanayi ürünleri girmemiştir. Avrupa dışı dünyanın açılan kapılarından metalarla birlikte, İngiliz hegemonyasıyla yenilenen Westphalia sisteminin (yükselen sanayi kapitalizminin) tüm değerleri ve bu değerlerle birlikte yükselen yapıları da giriş yapar. Bunların en başında hukuk ve bu hukukun getirdiği devlet biçimleri bulunur (Özdemir, 2011; Özdemir, 2013, s.86-92). Bu evrede serbest ticaret emperyalizmi hızla genişlerken uluslararası alanda temas eden devletler, kendi içerisinde uzlaşısını kurmuş sanayileşen/sanayileşmiş Avrupa devletleri ve Avrupa dışındaki kalan tüm dünyadır. Avrupa devletleri, çağdaş Westphalia sistemi içerisinde kendi arasındaki ilişkiler için ve Avrupa dışı dünyayla arasındaki ilişkiler için

uluslararası hukuk düzleminde temel önermeler üreterek bu genişleme sürecini bir sistem dahilinde yürütmüşlerdir (Özdemir, 2011, s. 205).

İngiliz hegemonyasıyla ortaya çıkan yeni devletler sisteminin ayırt edici özelliği egemen kapitalist ulus devletlerden oluşmasıdır. Egemen- ulus devletler uluslararası alanda kendi halklarının tek temsilcisi ve uluslararası hukukunun tek özneleridir (Özdemir, 2013, s.83; Kayaoğlu, 2010, s. 28). Uluslararası ilişkiler artık monarkın kişiliğinde vücut bulan çıkarlar, ihtiraslar ve duygular tarafından değil, yaratılan ulus devletlerin ideolojik yönelimlerinden, ulusun kolektif çıkarlarından, tutkularından ve duygulardan kaynak alır (Malanczuk, 1997; Carr, 2023, s.21; Özdrmir, 2013, s. 81). Bu aynı zamanda pozitivist uluslararası hukukun yarattığı medeni devletler ile medeni olmayan devletler ikiliğinin teorik zeminidir. Avrupa devletlerinin oluşturduğu medeni uluslar topluluğu kendisini uluslararası hukukun meşru kurucusu ve taşıyıcısı olarak konumlandırmıştır (Anghie, 2004, s. 35). Böylelikle batı dışı toplumlara kapitalist Avrupa devletlerinin uyguladığı resmi, gayrı-resmi emperyalist politikaların teorik zemini kurulmuştur.

Vattel'in 1758'de yayınlanan Milletler Hukuku kitabıyla uluslararası hukuk alanında doğal hukuktan pozitivizme geçişi temsil eden görüşlerinin öncülüğündeki 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başındaki hukukçuları, Avrupa'ya özgü önemli bir pozitif hukuk gövdesinin yaratımını üstlenirler (Anghie, 2004, s.43). Buna göre Westphalia sisteminde egemenlik anlayışı uluslararası hukukun merkezinde bulunur. Devletlerin iç egemenliğinin kabul edilerek Avrupa örf ve adet hukuku içerisinde görülmesi Batı dışı devletlerin bazılarını geçici ve eksik olarak Avrupa kamu düzenine dahil etmenin temel koşuludur. Bir devletin iç egemenliğinin kabulü için şu teamüllere uyum aranmıştır: 1- sabit sınırların varlığı, toprak mülkiyeti (göçebe toplumlar/kabileler son derece örgütlü ve medeni olsa bile, bu kritere sahip değildir) (Lawrence, 1911, s. 139), 2- merkezi siyasi otoritenin varlığı (parçalı egemenlik anlayışının devam ettiği eski Osmanlı Devleti, Çin, İran, gibi eski imparatorlukları ve), 2- Modern hukuk sistemi ve yargı bağımsızlığı (Batı Avrupa dışı hiçbir toplum bu kriteri sağlayamaz), 3- Halkın refahını koruma kapasitesi (çok uluslu imparatorluklarda bu kriterin yokluğu, Osmanlı

Devleti'nin Balkan coğrafyasında etnik gerilimlerin dış müdahaleye konu yapılmasında olduğu gibi, iç işlerine karışma ve müdahale nedeni olarak kullanılmıştır), 4- Diplomatik teamüle uyum (Çin'in buna uymaması müdahalenin gerekçelerinden biri olmuştur) (Lawrence, 1911, s. 57). Dönemin Uluslararası Hukuk söylemine göre Batılı olmayan toplumlar Avrupa kamu hukukuna dahil edilmeleri için gereken egemenlik kıstaslarının çok uzağındadır. Batı dışı toplumların bu niteliklere sahip olmaması, egemenliklerini de tartışmalı hale getirmiş ve bu toplumlar Westphalia egemenliğinde medeni uluslar tanımının dışında tutulmuşlardır (Lawrence, 1911, s.57; Anghie, 2004, s.59). Bu çerçeve içerisinde, Avrupalı olmayan toplumların tamamı uluslararası hukuk alanından dışlanmaktadır (Özdemir, 2011; Malanczuk, 1997; Chimni, 1993; Mievile, 2005). Bu durum iki açıdan sorun yaratır. Birincisi bu sözde var olmayan toplumlarla Avrupa devletleri ve (15.yüzyıldan itibaren) ticaret şirketleri tarafından yüzyıllardır süren ilişkiler ve yapılan anlaşmalarının yok sayılması gerçekçi değildir (Anghie, 2004, s.70). İkincisi ve aynı zamanda güncel siyasi ticari ilişkiler için daha belirleyici olan ise, Avrupa emperyalizminin Avrupa dışı her devletle aynı dereceyle temas kurmaması/kuramaması gerçekliğidir. Avrupa dışı dünyanın tamamen uluslararası hukuk alanından dışlanması, yüzyılın büyük kısmında uygulanan İngiliz serbest ticaret emperyalizminin gayrı resmi genişleme politikasıyla çelişmektedir.

Avrupa dışı dünyanın, uluslararası topluma uygun şekilde dahil edilmesi için, pozitivistler emperyalizmin derecesiyle orantılı bir formül geliştirilmiştir. O zamanlar kamuoyuna' hitap eden uluslararası hukukçuları tarafından (en ünlüsü Lorimer'dir) devletler uygar- yarı uygar ve barbar şeklinde sınıflandırılmıştır (Lorimer, 1883). Lorimer, 'medeniyet' standardını karşılayamayan ülkeleri uluslararası hukukta daha geri bir statüye düşürerek döneminin geleneksel düşüncesini temsil etmiştir (Gong, 1984, s. 6). Buna göre Afrika kabileleri egemenlik kavramını anlayamadıkları için düşük statüde iken, Asya devletleri daha yüksek bir medeniyet seviyesine sahip oldukları için yarı egemen statüye sahiptir (Anghie, 2004, s.78). Yarı egemen devletler uluslararası toplumun uygun, egemen üyeleri olmasalar da, bu derecelendirme içerisinde uluslararası hukukunun tamamına değil bir kısmına dahil edilmiştir. Anghie'nin

ifadesiyle “Avrupalı olmayan devletler böylece bir tür alacakaranlık dünyasında var olmuşlardır” (Anghie, 2004, s.78).

Avrupa kamu hukuku egemen devletlerin karşılıklı hak ve yükümlülüklerini belirleyen, diplomasi, savaş, barış ticaret ve sınır ilişkilerini düzenleyen, devletler arası hukuku eşitlik temelinde varsayan bir sistemdir (Mieville, 2005). Ancak bu eşitlik yalnızca Avrupa’nın “medeni devletleri” için geçerli kabul edilmiştir (Malanczuk, 1997). “Medeniyet standartları” için çaba harcayarak, pozitif hukukçuların varsaydığı medeni Avrupalı ve medeni olmayan/ Avrupalı olmayan dünya arasındaki boşluğu (Anghie, 2004, s.37) yakalayan devletlerin egemen ve eşit devletler olarak Avrupa devletleri tarafından tanınabileceği varsayılmıştır (Mieville, 2005). Tanınma Avrupa dışı devletlerin uluslararası toplumun/Avrupa kamu hukukunun parçası kabul edilmesi anlamına gelir (Özdemir, 2011). Bu sürecin işlemesi için medeniyet standardının yakalanması; devletin Batı’nın normatif standartlarına tabi olması beklenmiştir. Ancak tanınma hiçbir zaman tam egemenlik vaad etmemiştir, flu alan her zaman flu olarak kalmıştır.

Medeniyet standardı kavramı İngiliz serbest ticaret emperyalizminin yörüngesine giren devletlerin içine çekildiği dönüşümde kendisini gösterir. Serbest ticaret emperyalizmiyle birlikte gelen reformlar medeniyet sıralamasında yükselmenin ve tanınmanın aracıdır. Gerrit Gong “Medeniyet standardı”nın geniş bir tanımını şu şekilde yapar (Gong, 1884, s.15):

“1. 'Medeni' bir devlet temel hakları, yani yaşamı, onuru ve mülkiyeti garanti eder; seyahat, ticaret ve din özgürlüğü, özellikle de "yabancı uyruklular" için garanti eder.

2. 'Medeni' bir devlet, devlet mekanizmasını işletmede bir miktar verimliliğe sahip ve kendini savunmak için örgütlenme kapasitesine sahip örgütlü bir siyasi bürokrasi olarak var olur.

3. 'Medeni' bir devlet, savaş yasaları da dahil olmak üzere genel kabul görmüş uluslararası hukuka uyar; ayrıca, yargı yetkisi içindeki herkes için, yabancılar ve

yerli vatandaşlar için yasal adaleti garanti eden bir yerel mahkemeler, kodlar ve yayınlanmış yasalar sistemini sürdürür.

4. 'Medeni bir devlet', diplomatik değişim ve iletişim için yeterli ve kalıcı yollar sağlayarak uluslararası sistemin yükümlülüklerini yerine getirir.

5. 'Medeni' bir devlet, genel olarak 'medeni' uluslararası toplumun kabul görmüş normlarına ve uygulamalarına uyar, örneğin, çok eşlilik ve kölelik 'medeniyetsiz' ve bu nedenle kabul edilemez.”

“Medeniyet standardı” olarak gerekli görülen bu yapılandırma dizisi, serbest ticaret emperyalizminin temas ettiği ülkelere dayatılan, batı dışı dünyada kapitalist hegemon devletin ekonomik hakimiyeti için gereken spesifik reformların yükseleceği dönüşüm programının temellidir (Özdemir, 2011). Kapitalist dünya piyasasında sermayenin ve metaların dolaşımı devletler arasında bağlantıyı kurarak uluslararası kapitalizmin üzerinde yükseldiği temel normları ortaya çıkarmıştır. Serbest ticaret emperyalizmi gayri resmi genişlemesinde, sanayileşememiş ve büyük oranda kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin hakim olduğu Batı dışı dünyaya dayattığı “medeniyet standartıyla” /reformlarla, modern devlet ve hukuksal yapı etrafında meta ve para akışının gerçekleşmesi sağlamıştır.

Batı dışı toplumlarda Avrupa kamu hukukuyla uyumu sağlayacak sürecin yürütülmesinin merkezinde, devletin yürütme aygıtının gelişimi ve normatif hukukun kurumsallaşması için yapılan idari, düzenleyici ve yasal reformlar bulunur. Modern bürokrasi ve hukuk sisteminin, Batılı tarzda mahkemelerin, kayıt sistemlerinin, kadastro ve vergi dairelerinin vs. kurulmasını içeren Batı normlarının ve kurumlarının kabulü ülkenin eşitsiz gelişimi ekseninde eski yapıların tasfiyesini gerektirir. Söz konusu dönüşümler ilgili emperyalist ülkede başlayan sermaye döngüsünün sömürülen ülkede kendi piyasa, hammadde ve işgücü imkanlarına kavuşmasının ön koşuludur (Özdemir, 2010). Bağımlılık ilişkisinin bitmeyen taleplerinin ve bu dönüşümün gerçekleşmesi için

emperyalistlerin temsilini gerçekleştirecek ve kendi devletini dönüştürme kabiliyetini haiz bir yürütme aygıtının yaratımı esastır.

Kapitalist pazarın oluşumuyla birlikte ortaya çıkan zilyetlik, satım akdi, mülkiyet gibi hukuki kategoriler ve bunlara bağlı ortaya çıkan ve dolaşım ilişkisini yürüten hukuki güvenlik, kanun önünde eşitlik, hukuk devleti, öngörülebilirlik gibi modern hukuka ait karineler/belirtiler (Özdemir, ve diğerleri, 2019; Çelebi&Özdemir, 2010), kapitalist pazar ilişkisi içine giren tüm eski dünyaya yayılmak zorundadır. Serbest ticaret emperyalizminin uzantısı olarak başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin temel talebi, uluslararası meta dolaşımının gerektirdiği bu temel ilkelere uygun iç hukuk sisteminin oluşturulmasıdır. Dolaşım alanında kapitalist mülkiyete ilişkin bu hakların ve karinelerin uygulanması devlet temelli (pozitif) hukuk düzeninin yerleşmesi ile mümkündür.

Reformların bir diğer tetikleyicisi serbest piyasaya entegrasyon ile içine girilen uluslararası borçlanma döngüsüdür. Borçlanmayla birlikte ülkelerin kendi maliyelerini yönetme kabiliyetini ortadan kalkması, içine düşülen mali çıkmaz, uluslararası finans kuruluşlarının çıkarları doğrultusunda reformların giderek daha fazla yoğunlaşmasına neden olmuştur.

Kamu borçlanmaları kamu maliyesinde yapılan köklü dönüşümler Batı dışı devletlerde hızla kapitalist dünya ekonomisine entegrasyonu hızlandırmıştır (Hill, C). İngiltere’de 1844 Banka yasası ile sterlinin altın standardına bağlanmasının ardından ülkeler hızla altın standardına çekilir ve 1850’lerle birlikte İngiliz bankası merkezli bankacılık sistemine dahil olurlar (Carr, 26-27). Alınan yüksek faizli borçların nihai sonucu olan borç ödeyememe döngüsü içinde ise devletler genel olarak borçların ödenebilmesi için mali bağımlılığa giden müdahalelerle karşılaşmışlardır (Toussaint, 2022). Bu süreçte vergi gelirlerinin artırılması, modern bütçelerin ortaya çıkması, yabancı denetim mekanizmalarının ve iflas eden devletlerde genel borç idarelerinin kurulması, beraberinde ülkelerin kaynaklarının boşaltılmasını sağlayan yeni kuralları ve kurumları getirmiştir.

Medeniyet standartlarını tutturmak için reform sürecine giren İran, Siam, Japonya, Osmanlı ve Çin gibi 19.yüzyılın sömürgeleşmemiş eski toplumlarının temel motivasyonu en başta batı sistemini dışarıda tutmaktır. Çin haricindeki bu devletler aynı zamanda Avrupa kapitalizminin şekil verdiği uluslararası alanda ayakta kalabilmenin de tek yolunun Avrupa sistemine ayak uydurmak anlamına geldiğinin farkındadırlar (Frankopan, 2017). Batı tarafından iç egemenliklerinin kabulü ve beraberinde Avrupa kamu hukukuna dahil edilmeleri bu kriterleri karşılamalarına bağlıdır. Osmanlı İmparatorluğu, 1856'ya kadar Avrupa uluslararası toplumuna kabul edilmez ve 1856'da da sadece geçici olarak kabul edilir. *"Bilinçli ve bilinçli bir şekilde 'medeniyet' standardını yerine getirmeyi ulusal bir hedef haline getiren Japonya, 'medeni' bir güç olarak akreditasyon yolunu uzun ve zor bulur"* (Gong, 1984, s.10). Japonya'da ABD'nin Commodore Perry müdahalesiyle (1853-54) imzalanan eşitsiz ticaret anlaşması (Kanagawa Antlaşması 1854), Meiji Restorasyonu'yla (1868) yerini kademeli olarak Batı'yla yapılan eşit statüde yapılan yeni anlaşmalara bırakmıştır (Hunter, 2002). Japonya kendi modernleşmesi için 1870'lerden itibaren yurtdışından aldığı kredileri başarılı şekilde kendi sanayileşmesi için kullanabilmiştir (Feis, 1965 s. 422-429). Osmanlı Devleti'nin Avrupa Kamu Hukukunun parçası olma yönünde açık yönelimi, yarı sömürge eski imparatorluklar içinde istisnai olan bir durumdur. Osmanlı Devleti Japonya'nın yaptığı gibi kendi iç dinamiklerini yönetememiş ve Avrupa'nın hem dolaylı hem de doğrudan ekonomik ve askeri baskısı altında reform sürecine girmiştir. Osmanlı Devleti Avrupa sisteminin parçası olmak için 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı'nı ilan etmiştir. Tanzimat Fermanı'nın ilanı Mehmet Ali Paşa Krizi sonrası devletin İngiltere'nin desteğine olan ihtiyacı ve doğrudan Avrupa'nın Osmanlı Devleti'nin iç işleyişine müdahalesinin önlenmesi için atılan önemli bir adımdır (Kara, 2020; Karpat, 2020). Islahat Fermanı ise Paris Konferansı devam ederken ilan edilmiştir ve uluslararası alana verilen bir taahhüt niteliğindedir. Özellikle Islahat Fermanı'ndaki gayrimüslüm haklarının genişletilme Avrupa Devletleri'nin Osmanlı'dan istediği temel değişikliktir. Osmanlı Devleti Paris Antlaşması'nın 9. maddesi ile bu reformları yapacağını garanti altına almıştır (Karpat, 2020, s.51). Osmanlı Devleti'nin gösterdiği

uyum ise beraberinde 1856 Paris Antlaşması'nda Avrupa Devletleri'nin Osmanlı Devleti'ni Avrupa Kamu Hukuku'nun parçası ilan etmesiyle sonuçlanmıştır.

Paris Antlaşmasıyla uluslararası bağlayıcılık kazanan tanınma dahi hiçbir zaman gerçek eşitlik ve dahiliyet anlamına gelmemiştir (Kayaoğlu, 2010; Ortaylı, 2019; Karpat, 2020). Bu durum İngiliz Levant Şirketi'nin sona ermesiyle beraber şirketin yargı faaliyetini İngiliz devletine devrettiği 1825 yılında Osmanlı Devleti tarafından kabul edilen⁶; “İngiltere'nin Avrupa dışı devletlerde kendi vatandaşları arasında ya da İngiliz vatandaşları ile ticaret yapılan ülke vatandaşları arasında ortaya çıkan ticari ve cezai uyuşmazlıkların kendi ulusal yargı yetkisi alanına katması” anlamına gelen⁷ extraterritorial yargı yetkisinin; Paris Antlaşması sonrasında Osmanlı bürokratlarının tüm çabasına rağmen kaldırılamamasında açık olarak görülür (Kayaoğlu, 2010, s.5). Osmanlı Devleti'nde Batı'nın resmi sömürgesi olmamış diğer toplumlarda emperyalist yayılmanın önemli bir aracı olarak kurumsallaşan extraterritorial yargı emperyalizmin en temel anlamını barındırır. Buna göre yabancılar, Osmanlı Devleti'nde kaldığı sürece herhangi bir anlaşmazlık halinde “kendi ülkelerinin kanunlarına” tabi olarak özel mahkemelerde yargılanmışlardır (Karpat, 2020, 53). Bu mahkemeler pre-kapitalist konsolosluk yargısından çok farklıdır.

⁶ Şirketin sona ermesiyle, faaliyet yürüttüğü diğer ülkeler olan Tunus, Fas, İran, Mısır ve Cezair'de de İngiliz ⁶ extraterritorial yargı yetkisi kabul edilmiştir (Kayaoğlu, 2010).

⁷ Doğu Hindistan Şirketinin ve Levant Şirketinin ticaret tekellerinin sona erdirilmesi, aynı zamanda devlet dışı aktörlerle olan otorite paylaşımının da sona ermesi ve sanayi kapitalizmiyle değişen İngiliz emperyal çıkarları doğrultusunda, premodern dönem yöneticileri tarafından yabancı tüccar topluluklarına ticareti kolaylaştırıcı olması dolayısıyla tanıdığı yasal özerkliğin (ticaret yaptığı devlet içerisinde şirketin kendi yasalarına göre hareket etmesinin) sonu anlamına gelmiştir (Kayaoğlu, 2010s.4).

Serbest ticarete açılmaya ve uluslararası kapitalist sermaye ve meta dolaşımı ilişkilerinin ihtiyacı olan reformlara direnerek “uygarlık sistemine katılmayı reddeden” toplumların dış müdahaleye açık hale gelmesinin en çarpıcı örneği Çin’dir (Hyam, 1993; Dillon, 2016). Kendi kültürel gelenekleri ve uygulamalarına dayalı kendi 'medeniyet' standartlarıyla 2000 yıllık bir devlet olan Çin’e Avrupa müdahalesi ekonomik çıkarların dışında, Avrupa merkezli “medeniyet” sistemine dair varsayımlarla şekillenmiş; batılı hukukçular ve siyasetçiler Çin’in medeni devlet kriterine uymadığı yönündeki düşünce için meşruiyet üretmiştir.

Afyon Savaşları (1830-42; 1856-60) medenileştirmeyi sağlamak için gerekli bir adım olarak sunulmuştur. Lord Palmerston, ticaret için yeni ve geniş bir açılımın temellerinin Çin’de atıldığını umarak, Çin’e müdahaleyi “medeni dünyanın ticaret hakkını savunmak olarak” gerekçelendirmiştir. Çin 1860 Pekin Anlaşması ile kapitalist Avrupa karşısında boyun eğmek zorunda kalmış ve yarı egemen bir konuma itmiştir. Palmerston böylelikle “‘özgürlük açlığı çeken’ insanlara yardım etmek -'rasyonel hükümet’ kurmak- ve 'mümkün olduğunca uzağa ve mümkün olduğunca hızlı bir şekilde tüm dünyaya medeniyeti yaymak’ olan İngiliz politikasının önemli adımlarından birini hayata geçirmiştir (Hyam, 1993, s.108).

1.1.2. Klasik Emperyalizm Dönemi

Lenin klasik emperyalizm dönemini Avrupa devletlerinin sanayi gücü olarak tarih sahnesine ve aynı zamanda İngiltere’nin karşısına rakip olarak geçtikleri 1870 yılından sonrasına tarihlendirir (Lenin, 1998). 1815 ile 1860 arasındaki İngiliz serbest ticaret emperyalizmi en rakipsiz olduğu dönemi yaşamıştır. Avrupa’da yarı feodal toplumsal yapının ile devlet sisteminin çelişkilerinden doğan 1848 Devrimlerinin lonca ve serflik rejiminin kalıntılarını yok etmesiyle kapitalist gelişmenin önündeki pürüzler ortadan kalkmıştır. Bu dönemde kesintisiz genişleyen demiryolu, demir- çelik ve maden sanayisi, inşaat sektörü (kurum binaları, askeri binalar, okullar, hapishaneler), makine

yapımı gibi bir dizi üretim alanında sanayileşme giderek artmış ve tüm dünyayı İngiltere tarafından demiryolu ağı ile kaplanmıştır⁸ (Hobsbawn, 2019, s. 66).

1850 ve 1860'lı yıllarda demiryolu, buharlı gemiler, telgraf ve bankacılık sisteminin yaygınlaşması ile malların, insanların, iletişimin ve paraların yer değiştirme imkanlarındaki muazzam genişleme ve hız sayesinde piyasaların fiziksel bütünleşmesi gerçekleşmiştir (Fülberth, 2023). Böylece meta, para ve sermayenin hareketini mümkün kılan birleşik bir ilişkiler ağı ve gerçek anlamda küresel bir dünya ekonomisi ortaya çıkar (Callinicos, 2009, s.271).

1860'lara kadar Avrupa devletleri enerjilerini ulusal birliklerini ve sanayi gelişimlerini tamamlamaya sarf etmişlerdir. Almanya 1871; İtalya 1861- 1870 ; İsviçre 1848 yılında (sanayileşmiş, güçlü ve liberal kantonlarının girmiş olduğu savaşlarla) ulusal birliklerini kurmuştur. ABD ise birleşik ekonomik pazarını 1861- 1865 iç savaştan sonra oluşturmuştur (Fülberth, 2023, s.161). Avrupa devletleri ve ABD iç sorunlarını çözerek sanayi gelişimlerini tamamladıktan sonra İngiltere karşısında daha etkili rakipler olarak olgunlaşmışlardır (Özdemir, 2010).

1873 kriziyle birlikte sanayi kapitalizmi Lenin'in tekelci kapitalizm/klasik emperyalizm aşaması olarak adlandırdığı döneme girmiştir. Bu aşamadaki kapitalist emperyalizmin temel özelliklerini Lenin şu şekilde özetler: 1- Marks'ın "serbest rekabetin üretimin yoğunlaşmasına yol açarak belirli bir gelişme aşamasında, üretimde ve sermayede yoğunlaşma çok ileri düzeye vararak tekelleri yaratacağı" (Lenin, 1998, s.24) yönündeki

⁸ Hobsbawn 1845 yılında Avrupa dışında demiryolu ağına sahip tek az gelişmiş ülke Küba iken, 1855 yılına gelindiğinde Güney Amerika ve Avustralya'dakiler göze batmamakla beraber beş kıtanın tamamında demiryolu hattı olduğunu söyler (Hobsbawn, 2019, s.66).

tespiti doğrulanmıştır. 2- Üretimin yoğunlaşması ve bunun sonucu tekellerin ortaya çıkması ve sonrasında sanayinin ve bankaların kaynaşması ya da iç içe girmesiyle, finans kapital ortaya çıkmıştır (Lenin, 1998, s.49-54). 3- Serbest rekabet emperyalizmi döneminin ayırt edici niteliği olan meta ihracı yerini sermaye ihracına bırakmıştır (Lenin, 1998, s. 69). 4- Sermaye ihracı arttıkça ve büyük tekel gruplarının yabancı ülkeler ve sömürgelerle ilişkileri ve nüfuz bölgeleri genişlemesi sonucu, bu gruplar arasında genel bir anlaşma oluşarak uluslararası karteller ortaya çıkmıştır. (Sermaye ve üretimde evrensel yoğunlaşmanın daha önce görülenden çok yüksek olan bu yeni derecesi, 1900 bunalımı sonrası nispeten az önemli işletmelerin silinip gitmesi ve büyük işletmeler tarafından yutulmasının ürünüdür) (Lenin, 1998, s.76). 5- Gelişmiş kapitalist devletler dünyayı aralarında paylaşırlar.

1870 sonrası dönemde genel siyasi konjonktür artık çok farklıdır. İç savaş sonrası birliğini yeniden sağlayan ABD ve bu yıllarda yeni birleşen Almanya “ikinci sanayi devrimi” olarak bilinen, stratejik öncü sanayi olarak öne çıkan demiryollarının inşası; kömür, demir ve çelik madenciliği ve makine sanayisi döneminde İngiltere’nin karşısına güçlü rakipler olarak ortaya çıkmıştır (Özdemir, 2011; Özdemir, 2010; Özdemir, 2017; Weisner-Hanks, 2020, s.330).

Öncelikle görüldüğü üzere bu dönemde uluslararası serbest ticaretten bahsedilemez. Bu dönemde Avrupa devletleri kendi aralarında tekrar korumacı politikalara dönmüştür. Azalan ulaşım maliyetleri ve iyileştirilmiş üretim yöntemlerinin 1870’lerin ortasında tahıl fiyatlarını düşürmesiyle ucuz tahılın Batı Avrupa’ya akması yerli üreticilerin serbest ticaret politikalarının sorgulamasına yol açmıştır ve sonuç olarak tahıla gümrük tedbirleri uygulanmaya başlamıştır (King, 2008; Fülberth, s. 178). İlk olarak Almanya, tarım ve sanayinin yabancı rekabetten korumak amacıyla 1879 Tarife Yasası hayata geçirmiştir. İngiltere’nin 1898’de Fransa ve Almanya ile yapılan ticaret anlaşmalarını iptal etmesi devlet korumacılığı politikasını kıta Avrupası’nın üç büyük ülkesine yaymıştır (King, 2008). Bu politikalar aynı zamanda tekellerin ulusal temelde

oluşabilmesini/ kapitalizmin tekel aşaması olan klasik emperyalizmin koşullarını ortaya çıkarmıştır (Lenin, 1998; Özdemir, 2017).

Serbest ticaret emperyalizmi döneminin ayırt edici özelliği endüstriyel ve finansal sermaye ayrımının tekelci kapitalizmle ortadan kalkmasıdır (Brewer, 2011, s.105). Ulusal menfaatlerini biçimlendiren ve saptayan, siyasal iktidarın belirlenmesi sürecinde diğer toplumsal sınıflardan çok daha etkili olan ülkelerin tekelci burjuvazileri arasındaki yapısal ve siyasi rekabet emperyalist ülkeler arasındaki ilişkileri şekillendirmiştir (Özdemir, 2017). İngiltere'nin bu dönemde territoryal genişlemeye zorunlu durum olmadıkça başvurulmaması yönündeki genel politikası yerini, dönemin en belirgin özelliği olan ve 1.Dünya Savaşı'yla sonuçlanacak ülkeler arasında boş alanların ilhakı için silahlı rekabete bırakmıştır. 1914'e gelindiğinde tüm dünya, Asya, Afrika ve Pasifik'in neredeyse tamamı Avrupa devletlerinin kontrolü altına girmiştir (Anghie, 2004, s.4).

1870 sonrasında gelişmiş Batı devletlerinden Batı dışı alana yoğunluklu sermaye ihracı dönemi başlamıştır (Lenin, 2003, s.69). Klasik emperyalizm döneminde sermaye ihracı ve territoryal genişleme birbiriyle yakından ilişkilidir. Klasik emperyalizmde, bir ülkede (sermaye ihracıyla) başlayan genişletilmiş yeniden üretim çevriminin yarattığı hammadde, pazar ve işgücü arayışları, o devletin hakimiyetini sömürge topraklarına taşınması neticesini doğurmaktadır. Bir ülkenin sömürgeleştirilmesi, o ülkenin diğer emperyalist ülkelerin sermaye faaliyetine kapanması anlamına gelir (Özdemir, 2017). Klasik emperyalizmle başlayan bu değişimin kaynağına bakıldığında: 1- Erken dönemde Avrupa dışı ülkelere yedek sanayi ordusu yapısal önemde olması ve işgücünün örgütlülüğünün zayıflığı ücretlerin de durgun ve geri olmasını beraberinde getirmesi, Batı dışı alandaki ucuz emek gücüne olan ihtiyacı azaltmıştır; Tarımsal alan ve modern büyük ölçekli sanayi arasında üretkenlik düzeyinde fark ortadan kalkmamıştır, bu durum halen "eşitsiz mübadele" kaynağıdır; Batı Avrupa'da ve Amerika'da yatırım için serbestçe girilebilir alanlar mevcuttur. 1870 sonrası ise Batı'da yedek sanayi ordusu uzun vadede göçlerle özellikle Amerika kıtasına taşınır ve aynı

zamanda işçi örgütlerinin güçlenmesi işçi ücretleri üzerinde olumlu etkilerde bulunması yeni ucuz emek kaynakları aramaya yöneltmiştir. Aynı zamanda tarım ve madencilik ile imalat sanayi düzeyi arasındaki giderek artan üretkenlik düzeyi farkı hammadde fiyatlarının artmasına neden olmuştur (Mandel, 2013, s. 92-95). Batı Avrupa devletlerinin sanayileşmesi ile birinci sanayi devriminin teknolojisinin buralara da yayılması ile bu ülkelerde sermaye fazlası ortaya çıkması, ilerleyen dönemle de tekellerin ve tröstlerin oluşumuyla yeni yatırım alanlarına ihtiyaç duyulması ve sermayenin organik bileşimindeki artış ve dolayısıyla da kar oranlarının düşüşü 1880’lerde başlayan geniş ölçekli sermaye ihracının Batı dışı alana kaymasının nedeni olmuştur (Mandel, 2013, s.92-95).

Serbest ticaret emperyalizmi döneminin ayırt edici özelliği meta ihracıdır. Ancak bu dönemde yalnızca meta ihracı gerçekleşmez. Birinci sanayi devrimiyle tekstilden elde edilen sermaye fazlalığı başta demiryolu yapımı olmak üzere, inşaat gibi alanlara ve devletlere verilen kamu borçları olarak ihraç edilmiştir (Fülberth, 2023, s. 186). Serbest ticaret emperyalizmi döneminde sermaye ihracı İngiltere ve Fransa tarafından 1- Avrupa içerisine, büyük oranda demiryolu yapımı ve borç tahsisi olarak diplomatik ve stratejik amaçlarla yapılır 2- Beyaz yerleşim kolonileri olan ABD, Kanada, Yeni Zelanda’ya yapılır. (Callinicos, 2009, s. 288) 3- Batı dışı bölgelere yapılır. Batı dışı alana yapılan sermaye ihraçları serbest ticaret anlaşmaları ve borç ilişkileri ile başlayan ekonomik tahakküm sürecinin ürünüdür.

İspanya (1831, 1867, 1882), Portekiz (1834, 1892), Avusturya (1868) ve Yunanistan’la (1824, 1893) yıllarında borçların geri ödenmelerinde yaşanan sorunlar nedeniyle, borçların yeniden yapılandırıldığı antlaşmalar yapılmıştır. İtalya ve Rusya da borç almıştır ama bu iki devlet 19.yüzyılda yeniden yapılandırmayla sonuçlanan bir borç krizi yaşamamıştır (Sturzenegger & Zettelmeyer, 2007, s.7). Osmanlı Devleti’nde (1876) ve Latin Amerika ülkelerinde: Arjantin (1830, 1890), Bolivya (1874), Bolivya (1826, 1898), Şili (1826,1880), Kolombiya (1826, 1879, 1900), Kosta Rika (1827, 1874, 1895), Dominik (1869, 1899), Ekvator (1832, 1868), El Salvador (1827),

Guatemala (1828, 1876, 1894) yıllarında borç ödeyememe krizleriyle birlikte borçlar yeniden yapılandırılır. Çin ve İran resmi olarak temerrüt ilan etmemişlerdir, ancak alınan yüklü miktarda borç sonucu bu iki ülkede de 19.yüzyıl sonunda borç yeniden yapılandırmalarına başvurulmuştur (Sturzenegger & Zettelmeyer, 2007, s.7).

1870 sonrası sermaye ihracı Avrupa içerisine kurumsallaşan finansal piyasalar aracılığıyla daha sistematikleşmiştir. Rusya savaş öncesi dönemde en fazla borç alan Avrupa ülkesidir, aldığı borç miktarı giderek artmıştır, ancak borç geri ödemelerinde sıkıntı yaşamaz (Feis, 1965, s. 210). İkinci dönemde borç alan Avrupa ülkelerinin arasına Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını ilan eden Balkan Devletleri (Bulgaristan, Sırbistan, Romanya) de katılır. Balkan Devletleri kendi toprakları üzerinde demiryolları inşası, modern ordu kurma ve silahlanma amacıyla borçlanmıştır. Yüksek faiz oranlarıyla alınan borçların ödenmesinde zorluk çekilse de, yalnızca Yunanistan'da 1893 yılında mali iflasını ilan eder (Feis, 1965, s.258).

1870 öncesi dünyaya ağırlıklı olarak İngiltere ve ikinci emperyal güç olan Fransa tarafından yapılan sermaye ihracına (Todd, 2021, s. 11)⁹, 1871 sonrası hızla sanayileşen Almanya, 1890'larla ABD (Asya ve Latin Amerika'ya) ve Japonya da katılmıştır. Bu dönemde Avrupa devletleri dışında sömürge devletlere ve yarı sömürgelere yüksek miktarda sermaye ihracı yapılır. Batı dışı ekonomilere yöneliminin temel biçimi olan sermaye odaklı dünya pazarı, mal odaklı pazarların yanı sıra gelişmiştir (Brewer, 2011 s. 126). Böylelikle daha önce Batı dışı kapitalistleşmemiş ekonomilerdeki ilkel birikim süreci, Avrupa'dan gelen ucuz metaların yanında emperyalist burjuvazinin çıkarları

⁹ Dünyada özellikle devlet borçluluğunun yüzyılın son çeyreğine girerken daha da derinleşmesi ve çoğu borç alan ülkede taşınamaz hale gelmesi; borç veren ülke sayısının ve borç veren şirketlerin artmasının sonucu borç geri ödemelerinin tüm dünyada daha sistematik ve koordineli şekilde yürütülme ihtiyacıyla 1868 yılında İngiltere'de İngiliz Yabancı Tahvil Sahipleri Şirketi (CFB) kurulmuştur. Şirket tarihin en kurumsallaşmış, güçlü ve ünlü alacaklı birliğidir. (Sturzenegger & Zettelmeyer, 2007, s.11).

doğrultusunda kurulan işletmelerin kurulması sonucu, dünyada boş alan bırakmayacak şekilde Batılı büyük sermayenin kontrolüne girmiştir (Mandel, 2013, s.76).

Latin Amerika ve yarı sömürgeleşen imparatorluklarda sermaye ihracı devlet destekli veya özel bankalar aracılığıyla yüksek faizli getirisi olan borç verme yoluyla gerçekleşmiştir (Toussaint, 2022). Alınan borçların bir kısmı borç geri ödemelerine giderken, borç sözleşmeleri uyarınca resmi ya da gayrı-resmi olarak yükümlenilen, büyük kısmı Avrupa emperyalizminin çıkarları doğrultusunda kurulan demiryolu, liman, telefon- telgraf gibi alt yapı tesislerinin yapımını üstlenen Avrupalı tekellere akmıştır (Özdemir, 2024). Kurulan altyapı tesisleri için gerekli hammaddeler de gene bu şirketler tarafından tedarik edilmiş, çoğu zaman ise yarı sömürge ülkelerin hammadde kaynakları bir bedel ödenmeksizin kullanılmıştır. Ayrıca alınan borcun bir kısmının borç veren ülkelere yapılacak satın almalara, özellikle savaş araçları ya da gemi alımlarına harcanması koşulu ileri sürülmüştür (Marichal, 1989). Lenin bu durumu “kazançlı alışveriş işlemleri için, açık piyasada rekabetin yerini gitgide “ilişkiler”in alması olarak ifade etmiştir (Lenin, 1998, s.73). Borçlanma yoluyla kurulan bağımlılık ilişkileri, sermaye ihracının beraberinde meta ihracını da harekete geçirmiş bir bütün olarak bu emperyalist döngü ülkelerin toplumsal fazlasının tamamen tekellere akması anlamına gelmiştir (Özdemir, 2024; Özdemir, 2010).

Klasik emperyalizmle emperyalist Avrupa devletleri arasında başlayan territoryal genişleme mücadelesi daha çok Afrika’nın paylaşılmasıyla dikkat çeker¹⁰. Afrika

¹⁰Hyam, hiçbir tarihçinin Afrika’nın bölünmesi atmosferinin Lord Salisbury’nin yaptığı kadar etkileyici tarifleyemeyeceğini aktarır: “Dünyadaki ulusları kabaca yaşayanlar ve ölenler olarak ayırabilirsiniz... Bu [ölmekte olan] devletlerde, dağınıklık ve çürüme, yanlarındaki yaşayan uluslarda yoğunlaşma ve artan güç kadar hızlı ilerliyor... zayıf devletler zayıflıyor ve güçlü devletler güçleniyor... Şu veya bu nedenle - siyasetin zorunluluklarından veya hayırseverlik bahanesiyle - yaşayan uluslar yavaş yavaş ölmekte olanların topraklarına tecavüz edecek ve medeni uluslar arasındaki çatışmanın tohumları ve nedenleri hızla ortaya çıkacak... Bu şeyler, güçlü orduları karşı karşıya duran ve birbirlerini tehdit eden büyük uluslar arasında ölümcül farklara neden olabilir” (Hyam, 1993, s. 214).

kıtasında bölgeler gelişmişlik dereceleri açısından birbirinden farklı özellikler sergiler. Kuzey Afrika ülkelerinde yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa piyasalarından alınan borçların geri ödemelerinin sürdürülememesi 1882 Mısır örneğinde olduğu gibi ülke yönetimlerine el koyulmasıyla sonuçlanmıştır (Callinicos, 2009, s. 273). Sahra Altı Afrika ülkelerinde ise Avrupa finans çevrelerinin medeniyet tanımının, “borç verilebilir egemen aktör” kriterinin çok dışında olduğu için buralara sermaye ihracı bölgeye borç olarak değil, genellikle ticari şirketlerin demiryolu imtiyazı alması, maden ve plantasyon yatırımları yoluyla girmiştir. Bu bölgede Royal Niger Company, Royal African Company, Imperial British East Africa Company (İngiltere); Compagnie du Congo (Belçika); Deutsch -Ostafrikanische Gesellschaft (Almanya) gibi şirketler yarı devlet gibi hareket etmişlerdir (Koskeniemi, 2004, s.117; Hyam, 1993; Wiesner-Hanks, 2020). 1860’ların ortasından itibaren Afrika’da yerli krallıklara karşı Fransa’nın Denizcilik ve Koloniler Bakanlığı tarafından yürütülen askeri müdahalelere İngiltere gayri resmi etkiyi yoğunlaştırarak tepki gösterse de, Fransa etkisinin gitgide artmış ve Fransa 1876’da Annam’ı ve 1881’de ise Tunus’u resmi hakimiyeti altına alarak sömürgeleştirmiştir (Koskeniemi, 2004, s.117). 1876’da Belçika Kralı Leopold’un Kongo’ya yönelmiştir. Napolyon III, Kuzey Afrika’nın bölünmesi için Britanya’ya teklifine Palmerston’ın verdiği “*Mısır ile ticaret yapmak ve Mısır’dan geçmek istiyoruz ancak Mısır’ı yönetme yükünü istemiyoruz...*” yanıtını yaratan koşullar artık çok geride kalmıştır. 1882’de İngiltere Mısır’ı işgal etmesi İngiltere’nin Afrika’yı kuzeyden güneye doğru işgalinin başlangıcı olmuştur (Hyam, 1993, s.106).

Afrika’nın paylaşılmasının kurala bağlanması amacıyla emperyalist Avrupa devletleri 1884 Berlin Konferansını toplamışlardır. Konferans klasik emperyalist uluslararası güç

ilişkileri bağlamında, ülkeler arasında yapılan geçici ve istikrarsız uzlaşma örneklerinden biridir (Koskeniemi, 2004, s. 107). Konferanstaki resmi konular; Kongo ve Nijer nehirlerinde seyrüsefer özgürlüğünün örgütlenmesi; Kongo havzasında ve ağzında ticaret özgürlüğünün garantilenmesi ve yeni toprakların edinilmesiyle ilgili kurallar konusunda anlaşmaya varılmasıdır. Almanya ve Fransa konferansla İngiltere'nin neredeyse keşfedilmemiş Afrika topraklarına kadar yaptığı fahiş taleplerini sınırlama amacı gütmüşlerdir. Konferansın sonucunda ise toprak edinimiyle ilgili sınırlamalar yetersiz ve belirsiz olarak kalmıştır (Koskeniemi, 2004, s.107- 108). İngiltere hızla Afrika kıtasında ilerlemeye devam ederek 1884'te Somaliland'i işgal etmiştir; 1890'da İngiliz-Alman anlaşması ile İngiltere'nin Uganda, Zanzibar, Pemba Adası, Witu ve Nyasaland'daki çıkarlarını güvence altına almış; 1894'te Uganda, 1895'te Kenya, 1896'da Asante, 1898'de Sudan, 1899' Nijerya İngiliz himayesine geçmiştir (Hyam, 1993, s.214). 1895'te Afrika'daki tüm Alman kolonileri olan Güney Batı Afrika, Togo, Kamerun, Alman Doğu Afrika doğrudan Alman İmparatorluğu'na katılmıştır (Koskeniemi, 2004, s.120). 1889'da Rodezya'yı güvence altına almak için kurulan Güney Afrika Şirketi'nin başındaki kişi olan Cecil Rhodes, Afrika'da resmi egemenlik yükü olmadan imparatorluk kurmak için İngiliz hükümeti tarafından yetkilendirilmiş ve Rhodes'un uyguladığı acımasız politikalar, en yıkıcı sömürge savaşı olan Boer Savaşına giden yolu açmıştır (Koskeniemi, 2004, s.120).

Sömürgecilik Güneydoğu Asya'da da hızla yayılır. Burma, Malay ve Borneo'nun bazı kesimlerini (Weisner- Hanks, 2020, s.360) ve sayısız küçük Pasifik Okyanusu adası İngiltere'nin kontrolü altına girmiştir. (Hyam, 1993, s.204). Fransa 1887'ye kadar Vietnam'ı, Laos ve Kamboçya'yı ele geçirerek Fransız Çinhindi'yi oluşturmuştur. Hollanda'nın ise Cava ve diğer adaları almasıyla Güneydoğu Asya'da tek bağımsız devlet Siyam kalmıştır (Weisner- Hanks, 2020, s.360).

1.2. ULUSLARARASI GENEL BORÇ İDARELERİ

19. yüzyılda serbest ticaret emperyalizmi döneminde Batı dışı dünyanın dönüşümü İngiltere'nin zorladığı serbest ticaret antlaşmaları ve bu antlaşmalarla paralel şekilde yapılan devlet borçlanmalarıyla beraber gelişen dolaşım ilişkileri sonucu gerçekleşmiştir. Klasik emperyalizm döneminde ise borç verme ilişkisi emperyalist rekabetin bir uzantısına dönüşmüştür. Devletlerin dünya ekonomisiyle bütünleşmesinin gereği olarak ortaya çıkan devletlerin merkezileşmesi ve modernleşmesi, altyapı kurumları ve ticaret için gerekli olan demiryollarının tesisi için ya da savaşları (iç/dış) finanse etmek için yapılan borçlanma, yüksek faizler nedeniyle (Japonya dışında) hiçbir batı dışı devlet tarafından tolere edilememiştir. Yüzyılın son çeyreği içerisinde ortaya çıkan devlet temerrütleri, Osmanlı, Mısır, Tunus, Yunanistan ve Meksika'da uluslararası borç idarelerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Lenin'in Berlin'de çıkan Die Bank dergisinin Ekim 1913 tarihli sayısından aktardığı pasaj, borçlanma ilişkisinin klasik emperyalizm dönemindeki görünümünü ortaya koymaktadır (Lenin, 2003, s.73) :

“Kısa bir süreden beri, uluslararası mali sermaye piyasasında Aristofanes'in kalemine yaraşacak bir komedi oynanmaktadır. İspanya'dan, Balkan devletlerine, Rusya'dan Arjantin'e, Brezilya'ya, Çin'e kadar birçok yabancı devlet, açıkça ya da gizli olarak bazı çok ısrarlı borç istekleriyle para piyasalarında görünüyor. Para piyasalarının durumu, bugün hiç elverişli olmadığı gibi siyasal görünüm de pek parlak değil. Bununla birlikte komşunun öne geçmesi korkusuyla, hiçbir para piyasasında, yabancı borç istekleri geri çevrilmemekte, böylece hizmete karşı hizmet sağlanarak borç vermeye razı olunmaktadır. Bu çeşit uluslararası işlemlerde borç veren taraf, hemen her zaman ek birtakım çıkarlar elde etmektedir: bir ticaret anlaşmasına konan lehte bir madde, bir kömür yatağı, bir liman yapımı, yağlı bir ayrıcalık ya da top sipariş gibi.”

1870 sonrası bu ülkelerde devlet borçlanmaları kurulan uluslararası borç yönetimleri aracılığıyla devam etmiştir. Bu başlığın konusu Tunus, Mısır, Yunanistan, Dominik Cumhuriyeti ve Meksika'da devlet temerrütleri sonrası kurulan uluslararası borç örgütleridir. 19.yüzyılla birlikte sömürgeleşmemiş Batı dışı toplumlarda Avrupa

kapitalizmi tarafından genişleme, sömürme ve Tunus ve Mısır örneği dışında, işgale gerek kalmadan ülke ekonomilerini kendi ihtiyaçları için yönlendirme aracı olarak kullanılan bu örgütlerin tarihsel bağlam içerisinde ortaya çıkışları üzerinde durulmuştur. Tunus ve Mısır'ın borçluluğu temerrütten sonra kurulan uluslararası borç kuruluşlarının ardından işgal edilmeleri bakımından diğer devletlerden ayrılmaktadır.

Bu ülkelerdeki genel borç idareleri, birbirinden farklı kıtalarda farklı ülkelerde Batı'nın müdahalesinin, genellebilir temel özelliklerini göstermek amacıyla ele alınmıştır. Buna göre uluslararası finansal piyasalardan borçlanma, temerrüt ve uluslararası finansal kontrolle sonuçlanan Avrupa politikası 1- Ülke sınırlarının Avrupa serbest dolaşımına açılması bu ülkeleri borçluluğa sürükleyen temel mekanizmaların başında gelir 2- Avrupa baskısının sonucu olarak ya da bu ülkelerdeki kalkınma politikasının parçası olarak (Mısır örneği) başlayan Batı tarzı reform programları Avrupa piyasalarına borçlanmanın bir aracı haline gelmiştir 2- Büyük güçler arasında borç verme yarışı bölgesel egemenliklerin sürdürülmesinin bir parçasıdır.

1.2.1. Mısır Kamu Borçları İdaresi

İmtiyazlı eyalet (eyalet-i mümtaze) statüsünde Osmanlı Devleti toprağı sayılan Mısır¹¹ 1876'da dış borç ödemelerini durdurması sonrası hızla sömürgeleşme sürecine girmiştir. Mısır yurtdışından alınan borçlar zaman içerisinde Osmanlı Devleti'nde ve borçlu devletlerin genelinde olduğu gibi ödenemeyecek boyutlara ulaşmasıyla devlet temerrüdü gerçekleşir. Mısır'da yüzyılın ortasına kadar başarılı bir şekilde, ülkenin kendi iç potansiyeliyle yapılan sanayi atılımı, uluslararası borç tuzağına düşülmesiyle

¹¹1841 Fermanı ile Mısır'ın özerkliğinin sınırları çizilmiştir. Fermana, valinin diğer vezirlerden farkı ve statüsü olmayacağı, Mısır her sene belirli miktarda İstanbul'a vergi vereceği, vergiler sultan adına toplanacağı ve paraların sultan adına basılacağı, valiler orduda belirli rütbelere kadar görevlendirme yapabileceği, asker üniforma ve sancakları Osmanlı Devleti ile aynı olacağı gibi maddelerle Osmanlı Devleti'nin ülke üzerindeki egemenliğinin altı çizilmiştir. Bununla birlikte Mısır'ın idaresi fiilen Kavalalı Mehmed Ali Paşa ve soyundan gelenlere bırakılmıştır (Özçelik, 2023, s. 1425).

birlikte son bulmuştur. Temerrüdün nihai sonucu ise önce ülkenin mali kontrolünün İngiltere ve Fransa'nın kontrolünde uluslararası borç komisyonuna devredilmesi; ardından ise yaşanan toplumsal huzursuzluğun bir yönetememe krizine dönüşerek ülkenin İngilizler tarafından işgal edilmesiyle sonuçlanmıştır. 19.yüzyıl başında kendi imkanlarıyla sanayileşmeye başlayan Mısır'ın bu aşamaya gelişi, Avrupa kapitalizminin serbest ticaret emperyalizmi dönemi boyunca uyguladığı serbest ticaret anlaşmalarıyla iç piyasanın kapitalist meta akışına açılması ve beraberinde gelen borçluluk politikasının tipik bir örneğidir.

Mehmet Ali Paşa 19.yüzyılın başında, yaptığı bir dizi önemli reformla Mısır'ı modernleştirme çabasına girmiştir. Osmanlı Devleti'nde II. Mahmut'un tam olarak başaramadığı merkezi devlet kontrolünü, 1808-1809 yılında Memluk beylerinin ve vakıf arazilerinin merkezileştirilmesi yoluyla ulemanın gücünü kırarak çok daha önce gerçekleştirir (Kutluoğlu, 2022). Merkezi kontrolle birlikte modern sanayileşme programına yüklü yatırımlar yapar ve Avrupa devletlerinin sanayileşme yolu izlenerek yerli sanayi, korumacı gümrük politikalarıyla, sermaye birikiminde önemli gelişmeler sağlamıştır (Clark, 2020, s. 758). 1820'de Fransız bir tüccarın Mısır'a getirdiği yerli pamuk üretimi kısa sürede Mehmet Ali Paşa'nın başlattığı askeri, eğitim sağlık, savaş gereçleri gibi alanlarında yapılan reformların mali kaynağını oluşturacak kadar büyümüştür (Tuncer, 2021). Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'ında 1828 yılında 30 adet pamuk dokuma ve eğirme fabrikası vardır. Bunun yanında modern yün ve keten fabrikaları cam, kağıt, deri, sülfirik asit ve diğer kimyasallarla ilgili fabrikalar açılmıştır. Şeker üretimi yılda 1.000 tonun üzerine çıkmıştır. Mısır ordusu da gitgide büyümüş ve 1830'lu yıllarda İskenderiye'de 17 savaş gemisi; 5 buharlı gemi kapasitesine ulaşmıştır (Özçelik, 2023). Osmanlı Devletinde 1820'lerde bazı mallara yönelik devlet tekeli anlamına gelen yed-i vahit usulünü Mehmet Ali Paşa yaygın olarak kullanmış; kapitülasyonlar yoluyla yabancılara verilen imtiyazları sınırlandırmış ve ayrıca ele geçirdiği Girit (1830) ve Suriye'de (1833) de genel gümrük duvarlarını yükseltmiş ve yed-i vahit usulünü yaygınlaştırmıştır (akt. Eşiyok, 2010, s. 74). İngiltere'yi serbest ticaretinin önünde önemli bir engel olarak rahatsız eden Mehmet Ali Paşa'nın dışa kapalı sanayileşme modeli, Osmanlı Devleti'yle İngiltere arasında imzalanan 1838

Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması'na kadar sürmüştür. Osmanlı Devleti'nin pazarını İngiltere'ye teslim eden bu antlaşma, Mehmet Ali Paşa'nın 1841'e doğru boyun eğmesiyle, Mısır ekonomisini de içine almıştır (Akşin, 2020, s. 142; Clark, 2020, s. 758). Sonuç olarak devletin sınırlarının serbest ticarete açılmasıyla Avrupa rekabetine dayanamayan Mısır sanayisi kısa sürede yıkıma uğramıştır. Bu tarihten itibaren Avrupa devletlerinin çıkarları Mısır'a gitgide daha derinden nüfus eder. Öncesinde 10.000' den olan yerleşik Avrupalı sayısı 1838 ile 1881 yılları arasında 90.000'in üzerine çıkmıştır. Araziler satın alan Avrupalı nüfus pamuk ihracatını, bankacılığı, sulama işlerinin organizasyonunu gerçekleştirmişlerdir (Hyam, 1993, s.178- 179).

1838'de Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Devleti yönetiminden bağımsız bir Mısır için Avrupalılarla görüşmeler yürüterek askeri hazırlıklar içerisine girmesi Osmanlı Devleti'yle Mısır arasında savaşa yol açmıştır. Osmanlı ordusunun Nizip'te yenilgiye uğraması ile Mısır ve Osmanlı Devleti arasındaki sorun Londra Konferansında Avrupa'nın gündemine taşınmıştır (Kutluoğlu, 2022). Konferans sonucunda Mehmet Ali'ye Suriye, Adana, Girit ve Arabistan'dan çekilmek için verilen bir ültimatoma Mehmet Ali'nin uymaması sonucu İngiliz kuvvetleri Eylül 1840'ta Beyrut'a çıkarak Mehmet Ali'nin gücünü kırmıştır (Tunçer, 2021, s.74).

1841 tarihli Osmanlı Devleti'nin fermanını ile Mısır'ın bağımsız gücü resmi olarak elinden alınmış ve İngiliz serbest ticaretinin ihtiyaçları doğrultusunda birçok önemli değişiklik yapılmıştır. Bu fermanla Mısır modernleşmesinin merkezi konumundaki ordunun gücü % 80 kadar azaltılarak 18.000 askere düşürülür (Clark, 2020, s.758). İngiliz siyasi talebi olarak Fermanla normalde Osmanlı Devleti'den bağımsız borçlanma yetkisi olmayan Mısır'a, 1841'de kendi hesabına borçlanma hakkı tanınmıştır (Feis, 1965, s.382). 19. yüzyıl başında başarılı olan kendi kaynaklarıyla sanayileşme süreci, 1850'lerle birlikte serbest ticaret ve uluslararası bankacılık sisteminin ülkeye girmesiyle son bulur. Netice olarak Mısır ve Avrupa finans merkezleri arasındaki finans hareketlerini yönlendirmek için kurulan çok sayıda bankanın aracılığıyla borçlanma siyaseti giderek kurumsallaşır (Toussaint, 2022, s. 84-90).

Devletin Avrupa sermaye piyasalarından borçlanmasıdaki dönüm noktası (1861-1865) Amerikan İç Savaşı'dır. Mehmet Ali Paşa'nın yerine 1863 yılında geçen oğlu İbrahim Paşa, daha önce Mehmet Ali Paşa ve Sait Paşa döneminde yapılan planlı ve kısa vadeli dış borçlanma uygulamasının dışına çıkar (Özçelik, 2023). İbrahim Paşa Amerikan Güney Eyaletlerinin pamuk ihracatını azaltmasıyla, durumdan yararlanmak için kırsal mülkiyet ilişkilerini yok ederek hızla pamuk plantasyonları kurarken, pamuk üretimi için gerekli makine ve araçları Fransız ve İngiliz finans kuruluşlarından yüklü miktarda borçlanma yapar. Savaşın bitiminde ise dörtte bir fiyatına düşen pamuk fiyatları ve pamuk ekimi nedeniyle köylü üretimindeki yıkımla Mısır ekonomisi çökmüştür (Luxemburg, 2016, s.52).

İsmail Paşa'nın iktidarında devlet borçlanmaları Avrupa piyasalarından borçlanan tüm Batı dışı toplumlarda olduğu gibi kısa süre içerisinde borç faizi ödemek için yeni krediler temin etme döngüsüne girmiştir. 1873'te Mısır hükümeti 32 milyon sterlin tutarındaki tarihinin en büyük dış kredisini alır. Bu kredi, Aşağı Mısır demiryollarının gelirleri, kişisel ve dolaylı vergilerin gelirleri, tuz vergisi ve diğer birkaç vergiyle güvence altına alınmıştır. Verilen bu güvenceler Mısır hükümetinin neredeyse tüm genel gelirlerine denk gelmiştir (Tuncer, 2021, s.77). 1875'e gelindiğinde 1873 krizinin etkisiyle Avrupa piyasalarının aynı durumdaki diğer devletlere olduğu gibi Mısır'a da kredi vermekten imtina etmesi sonucu, hükümet borcu çevirecek imkanı sunan yeni borçlar yapamaz. Alacaklıların baskısı sonucu Mısır Süveyş Kanal Kumpanyası'ndaki hisselerini İngiltere'ye satsa da satıştan elde edilen gelir uzun vadeli bir çözümün aksine yalnızca 1875 Aralık ve 1876 Ocak borç geri ödemelerine ancak yetmiştir (Toussaint, 2022, s. 87). İsmail Paşa'nın 1879'a kadar süren saltanatı sırasında, devlet maliyesinin kötü durumu, kendisinin ihtişam düşkünlüğü nedeniyle yaptığı hesapsız harcamaları ve Avrupa piyasalarının istekliliği sonucu Mısır'ın borçluluğu 1863 yılında 3 milyon sterlinden 1876'da 68,5 milyon sterline çıkarak, borç faiz ve anapara ödemeleri devlet gelirlerinin üçte ikisini ve ihracat gelirlerinin yarısını kapsar hale gelmiştir (Feis, 1965, s. 383- 386; Toussaint, 2022, s.86). Yeni gelir kaynaklarının ya da borçlanmanın sağlanamaması sonucu tamamen tükenen Mısır maliyesi 1876 yılında borç ödemelerini askıya almıştır. Ardından aynı yıl uluslararası nitelikli Mısır genel borçlar idaresi olan

Caisse de al Dette'/Kamu Borç Sandığı Mısır maliyesine el koymuştur (Tunçer, 2021, s. 82; Owen, 2009, s.134).

Kamu Borç Sandığı Fransız, İngiliz, Avusturya ve İtalyan hükümetlerinin ayrı ayrı tavsiyeleri üzerine İsmail Paşa tarafından atanan dört temsilciden oluşur. Sandığa krediler için teminat olarak Mısır devlet gelirlerinin en önemlileri tahsis edilmiş ve bu devlet geliri üzerinde tam kontrol yetkisi verilmiştir. Devredilen devlet gelirleri içerisinde eyalet hükümet vergileri, Kahire ve İskenderiye'nin gümrük vergileri ve öşürü, başlıca Mısır limanlarının yabancı gümrük vergileri, demiryolu gelirleri, tuz ve tütün vergileri vardır (Feis, 1965, s.384; Özçelik, 2023).

Mısır maliyesine yapılan uluslararası müdahale yalnızca Mısır Genel Borç İdaresi olan Caisse de al Dette'nin kurulması ile sınırlı değildir. Bu müdahalelerin bir diğeri Mısır devlet maliyesini kontrol etmek üzere biri Fransız, biri İngiliz olmak üzere iki Avrupa kontrolörünün atanmasıdır. Bu kontrolörlerden birinin görevi gelirlerin toplanmasının yönetilmesi, diğerrinin görevi de Hazine hesaplarının kontrol edilmesidir. Borç rehini durumundaki demiryolları ve İskenderiye limanını yönetmek üzere Fransız, İngiliz, Mısırlı üç temsilciden oluşan ayrı bir Liman Komisyonu oluşturmuştur. Çoğunlukla yukarı Mısır'da bulunan ve şeker kamışı yetiştirilen borç karşılığı ipotek edilmiş İsmail Paşa Mülkü üzerinde de ayrı bir denetim kurulmuştur (Feis, 1965, s.365). Ayrıca borç denetiminin kurulması sonrasında neredeyse tamamı İngiliz olan yabancı yetkililer tarafından Gümrük, Postane ve Kamu Hesapları Ofisi'ni yeniden düzenlenmiş ve bu kurumlara yabancı müdürler atanmıştır. Her yeni müdürle daha fazla yabancı yüksek maaşlarla bu kurumlara atamıştır (Owen, 2009, s.134). Bu uygulama zamanla Mısır halkının daha da öfkesine neden olmuştur.

İngilizler ve Fransızlar olmak üzere Avrupalı alacaklılar ülkenin maliyesini etkili bir şekilde kontrol etmelerine ve Avrupa sermayesinin rahat hareket edebileceği siyasi reformların rahatça hayata geçmesine rağmen borç ödemeleri kontrol altına alınamamıştır (Fargher, 2019, s. 24) 1878 yılında bütçenin halen 10 milyon liraya yakın açığı vardır. Avrupalı denetçiler Mısır kamu hesaplarının karışması ve tahvil sahiplerinin baskısı, Fransız, İngiliz ve diğer hükümetlerin uyarılarına rağmen güçsüz

kalmıştır. Hükümetlerin ortak protestosuna yanıt olarak, Hidiv Ocak 1878'de durumu iyileştirmenin yollarını incelemek üzere bir Soruşturma Komisyonu kurar. Komisyon, Mısır'ın zorluklarının büyük bölümünün vergi sisteminin keyfiliği, bütçe sisteminin olmaması, Hidiv'in gücünün mutlaklığı, ülke topraklarının çok büyük bir bölümünün verimsiz ellerinde toplanması olarak tespit etmiştir. Sonuç ise İngiltere ve Fransa, Mısır maliyesinin ve dolayısıyla borç idaresinin denetimini, Mısır Hidiv'inin elinde bulundurduğu yetkileri kısıtlayarak kabine sistemine geçilmesi olur. Ortaya çıkan kabinede Maliye Nezareti İngiliz R. Wilson'a, Çalışma Nezareti de Fransız De Blingieres'e verilerek Avrupa denetiminde bir adım daha ileri gidilir (Feis, 1965, s. 386)

İsmail Paşa 1879'da kendi yetkisini daha da kısıtlayacak olan komisyon önerilerini reddederek Avrupalı yetkililerin üyesi olduğu kabineyi görevden alarak ve tamamen yerlilerden oluşan bir kabine kurar. Bu durum Osmanlı Devleti üzerindeki Avrupa baskısıyla Hidiv İsmail Paşa'nın görevinden alınmasına neden olmuştur. Yerine atanan Tevfik Paşa İngiltere ve Fransa ile daha uyumlu çalışır. Göreve gelmesiyle İngiltere ve Fransa tarafından kabineye soruşturma, kontrol ve gözetimle yetkili genel kontrolörün atanır ve Mısır maliyesi üzerindeki yabancı etkisi artarak devam eder. 1880'de Tasfiye Yasasıyla, borcun ana para faizi düşürülmüş ancak Caisse'nin yetkileri arttırılmıştır, böylelikle Caisse hukuken ve fiilen uluslararası bir organ haline getirilmiştir (Feis, 1965, 386).

Mısır'daki İngiliz siyasi çıkarları Süveyş Kanalı hakimiyeti nedeniyle diğer Afrika devletlerinin üzerindeki emperyalist çıkarlardan çok daha güçlüdür. 1869'da Akdeniz ve Kızıldeniz'i birbirine bağlayan Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla Avrupa ile Doğu arasındaki ticaret yollarını yeniden oluşmuş ve Hindistan'a, Uzak Doğu ve Avustralya'daki İngiliz kolonilerine ve ticaret ortaklarına daha kısa bir deniz yolu mümkün hale gelmiştir. Süveyş Kanalı hakimiyeti aynı zamanda Kara Afrika'nın Nil üzerinden kontrolünü mümkün kılmaktadır (Hyam, 1993, s. 174-175). Mısır topraklarının verimliliği de Mısır hakimiyetinin önemini arttıran etmenlerdir (Toussaint, 2022, s.101). Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısındaki gücünün azalması da, İngiltere'nin Doğu Akdeniz'in güvenliği için Mısır'a verdiği önemi arttıran bir diğer

faktördür. 1870 ile 1873 arasında Süveyş'ten geçen yıllık kargo miktarı 436.618 tondan 2 milyonun üzerine çıkmıştır ve artışla yüzyıl sonuna doğru İngiliz ticaretinin Süveyş Kanalına olan bağımlılığını daha da artmıştır (Fargher, 2019, s.30). Bu sayılan nedenler ve ayrıca ortaya çıkan yeni sanayileşmiş devlet rekabeti ile İngiltere, Mısır'da Süveyş Kanalı'nın finanse etmesi dolayısıyla belli bir nüfus elde etmiş olan Fransa'yla karşı karşıya gelmiştir (Hyam, 1993, s.174- 178; Toussaint, 2022, s.89). İngiltere Mısır'da Fransız etkisini kırmak için Fransa'yla anlaşma yoluna giderek Kamu Borcu Sandığı'nda öncelikle Mısır'daki Fransız alacaklıların çıkarları karşılanmasını sağlar. Bununla birlikte bölgede Fransa açısından önemli olan Tunus'un bütünüyle Fransız hakimiyetine girmesine müsaade edilir. Böylelikle Mısır hakimiyeti konusunda Fransa ile uzlaşma sağlanmıştır (Toussaint, 2022, s. 89-91).

Caisse'nin varlığıyla harekete geçen kemer sıkma politikaları sonucu yerli halkın giderek yoksullaşması, yüksek maaşlı çok sayıda yabancıların varlığı, toprak sahiplerine verilen ayrıcalıkların kaldırılması; asker sayısının 15.000'den 7.000'e düşürülmesiyle yaklaşık 2.500 subayın yarı maaşa bağlanması gibi uygulamalar, Mısır toplumunda General Ahmed Urabi liderliğindeki 1881-1882 ulusal hareketine dönüşmüştür (Toussaint, 2022, s.90; Owen, 2009, s.134). İngiltere bu isyanı bahane ederek Mısır'ı resmi olarak işgal etmiştir (Toussaint, 2017, s. 84-90). İngilizlerin görevi devralmasının ardından İngiliz-Fransız İkili Kontrolü kaldırılmış, İngiliz Başkonsolosuna genel yetki verilmiştir ve Mısır bakanlıklarına İngiliz danışmanlar yerleştirilerek sömürge yönetimi kurulmuştur. 1883 Mısır Anayasası uyarınca Mısır'ın gerçek yönetim gücü olarak Başkonsolosluk tanınmıştır. Bu şekilde Mısır halkının kaderi ve zenginliği İngiliz çıkarlarına tabi olarak 1940'a kadar varlığını sürdürecektir olan Caisse'ya devredilmiştir (Tunçer, 2021, s.90) .

1.2.2. Tunus'un Mali Denetimi: Uluslararası Maliye Komisyonu

Tunus'un işgaline giden süreç Mısır ve diğer pek çok ülkede olduğu gibi Avrupa piyasasından borçlanma siyasetinin sonucu olarak gerçekleşmiştir. Tunus 19.yüzyılın ilk yarısından sonra Avrupa piyasalarından borçlanmış ve sonuç olarak 1868 yılında

temerrüdün ardından ülke uluslararası mali kontrol altına alınmış ve 1881 yılında Fransa tarafından sömürgeleştirilmiştir. Tunus da Mısır gibi Osmanlı Devleti'nin özerk eyaletlerinden biridir. Ortadoğu'daki İngiltere Fransa rekabeti ekseninde bu iki ülkenin sömürgeleşme tarihi birbiri ile paralel ilerlemiştir (Tunçer, 2021). Osmanlı Devleti 16.yüzyılda iki ülkeyi ard arda ele geçirmiş olsa da Tunus'un Osmanlı Devleti'ne olan bağları, Cezayir'in Fransa tarafından işgali sonrası (Cezayir'e komşu diğer devletlerde olduğu gibi) ülkenin büyük oranda Fransa etkisine girmesi ve kalıtsal hükümdarlık müessesesinin Mısır'dan daha eski (Tunus'ta 150 yıllık geçmişi vardır, Mısır'da Napolyon işgali sonrası Mehmet Ali Paşa'ya ilk kez bu hak verilmiştir) olması nedeniyle, Mısır'dan daha gevşektir (Ceylan, 2011, s. 369; Tunçer, 2021, s.75).

Tunus'ta Osmanlı Devleti'nin isteği dışında 1837 yılında Fransız desteği ile iktidar olan Ahmet Bey zamanından itibaren orduda modernleşme ile başlayan Fransız etkisi 1854 yılına kadar devam etmiştir (Kavas, 2012). Ahmet Bey (1837- 1855) zamanında ülkenin kendi kaynaklarıyla finanse edilen ve önceliği düzenli ordu kurulması, askeri teçhizatlar ve lüks sarayların inşasına veren, aynı zamanda az sayıda fabrika (Teburba bez fabrikası gibi) kuruluşunu da içeren ve Mısır'ın çok gerisinde olan bir programı hayata geçirmiştir. Ancak kısa süre içerisinde fabrikalar kapatılır, saray inşaatları tamamlanamaz ve düzenli ordu lağvedilir ve bu yatırım programından geriye yalnızca yüklü miktarda iç borç kalır (Toussaint, 2022, s.92).

Mehmet Bey döneminde Müslüman-Yahudi gerginliğinin patlak vermesi (1857 yılında), Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti'nde 1856 Islahat Fermanı ile yürürlüğe giren reformların Tunus'ta da uygulanması yönünde baskısına sebep olmuştur. 1857'de Tunus'a gelen Fransız donanmasının tehditi altında Osmanlı Devleti zamanında Tanzimat Fermanı'nı Tunus'ta uygulatamayan Tunus Beyi, Islahat Fermanı'nının bir benzeri olan Ahdü'l-Emân isimli bildirgeyi, yabancıların ticarî ve hukukî menfaatlerinin güvenceye kavuşturmak üzere ilan etmek zorunda kalmıştır (Ceylan, 2011, s. 369). Ahdül Eman'a göre dinine bakılmaksızın tüm tebanın can güvenliğini, mülkiyet hakkının korunacağı ve yabancılara mülk edinme hakkının tanınacağı, adil vergilendirme ve eşit askerlik hizmetinin hayata geçirileceği gibi haklar veren bir

reform programı ortaya çıkmıştır. Reform programının içerisinde İngiliz-Tunus bankası kurma yetkisi ve Fransız konsolosuna Fransız sermayesini çekmek için benzer imtiyazlar verilmesi de yer alır. 1860 yılında orduda geniş çaplı modernleştirmeye gidilir (Tuncer, 2021, s.78). Reform programının tanıdığı hakların anayasal ve yasal güvenceye alınması için Fransa ve İngiltere konsolosları tarafından yapılan baskılar neticesinde 1861 yılında yaklaşık dört yıl yürürlükte kalacak, bölgenin ilk anayasası olan Kânûnu'd-Devle ilan edilmiştir (Ceylan, 2011, s. 369).

Fransız işgaline kadar tahta kalan Mehmet Sadık (1859- 1882) zamanında Tunus doğrudan Fransız tahakkümüne tabi kalmıştır. Mehmet Sadık iktidarının ilk üç yılında kamu iç borcu yüzde almış artmıştır (Toussaint, 2022, s.93). Mehmet Sadık'ın bazı kredileri oldukça dezavantajlı şartlarda kabul etmesi; 1863 yılında dış borçlanma yapılması; Belçika'dan kullanılamaz silahlar satın alıp sonrasında tekrar Fransa'dan silah alması, ülke yönetiminde önemli bir yerde duran Fransa ve İngiltere konsolosluk binalarının inşası için büyük paralar harcaması gibi uygulamalarla kamu hazinesini zarara uğraması ve bunları karşılamak için halkın üzerindeki vergi yükünün artırılması halkta giderek büyüyen bir öfkeye yol açmıştır (Toussaint, 2022, s.93; Johnson & Flint, 2008, s. 120-122). 1864 yılında Tunus halkının öfkesi ayaklanmaya dönüşmesine sebep olmuş ancak İngiltere, Fransa ve İtalya, tebaalarını korumak ve Tunus Bey'inin üzerinde baskı kurmak amacıyla Tunus limanlarına deniz müfrezeleri göndermişlerdir. Ayaklanma aynı zamanda yabancı tüccarların geleneksel koruyucuları ve Avrupa sermayesinin temsilcisi olan konsolosların kendi güçlerini kısıtlandığı gerekçesiyle başından beri varlığından hoşnutsuz oldukları anayasanın feshini de beraberinde getirmiştir (Toussaint, 2022, s.93; Johnson & Flint, 2008, s. 120-122).

İsyanın bastırılmasından sonra Tunus 1863 yılında Paris piyasasından yapılan dış borcun geri ödemesinin yüküyle baş başa kalmıştır. 1863 borçlanması, 30 milyon franka ulaşan iç borç yapılandırması için alınmış ve yüksek faizle alınan tutar bir yıl içerisinde çarçur edilerek, bir yılda iki katına çıkan iç borçla birlikte, yıllık taksitinin ödenmesi mümkün olmayan bir dış borç yükünün altına girilmiştir (Toussaint, 2022, s.95- 97). 1865 yılında 1863 kredisinin geri ödemeleri için 25,9 milyon franklık nominal değere

sahip başka bir Paris kredisi alınmıştır. Bu kredi de öncekine benzer koşullara sahiptir. 1867'de, naipliğin ödenmemiş borcu 6,7 milyon sterline ulaşmıştır. Tunus hükümeti 1867'de konsolide borcun ödemesini gerçekleştirememesi sonucu temerrüt gerçekleşmiştir (Tunçer, 2021, s.80).

Temerrüt sonrası Fransa temsilcileri Tunus Bey'ine Fransız alacaklılara garantiler vermesi ve borç ödemesi için uluslararası bir mali komisyon kurulmasını kabul etmesi için baskı yapmışlardır. Uluslararası borç komisyonunun kurulması İtalya ve İngiltere tarafından desteklenmiş ve aynı zamanda bu iki devlet tarafından Fransa'nın tamamen komisyonu kontrol etme hevesi engellenmiştir. Tunus maliyesi üzerinde üç devletin kontrolü anlamına gelen ve bölgenin ilk düyun-u umumiyesi olan Uluslararası Maliye Komisyonu (Commission Financière Internationale) Nisan 1868'de kurulmuştur. Komisyonun dokuz üyesi vardır, komisyon başkanı Fransız Hazine müfettişi Victor Villet'in yardımcısı ise Hayreddin Paşa'dır (Tunçer, 2021, s. 80).

Kurulan borç komisyonu Tunus'un tüm zenginliğinin dış borçlara aktarılmasının bir aracı olarak devlet gelirleri üzerinde her türlü yetkiye sahiptir (Toussaint, 2022, s.107). Komisyon 1869'daki ödenmemiş borcu 121.640.500 frank olarak tahmin edilen devlet borcunun %5 faizle yeni bir birleşik ve azaltılmış borçla karşılanması kabul etmiştir. Bu yapılandırmanın karşılığında borcun geri ödenmesi için gümrük gelirleri, çeşitli eyaletlerin arazi vergilerini, damga vergisi, tütün tekeli ve zeytin ağaçlarını uluslararası mali komisyona aktarılacaktır (Tunçer, 2021, s. 81-82). Hayreddin Paşa'nın iyi niyetiyle Tunus'un kalkınması için yapmaya çalıştığı tüm reformlar ve savurganlığın önlenmesi için çabasının ise Komisyonun mevcudiyetinde hiçbir etkisi olmamıştır (Çetin, 1998).

Fransa'nın Tunus'u kendi hakimiyetine alma isteği 1878 Berlin Kongresi'nde diğer Avrupa devletlerinin verdiği onay ile mümkün hale gelmiştir (Toussaint, 2022, s. 107). İngiltere Fransa'nın Tunus'a müdahalesini Mısır'daki çıkarlarına karşılık olarak göz yummuştur (Tunçer, 2021, s.86- 87). Fransa, Cezayirli Uled Nahd kabilesi ile Tunuslu Krumir kabilesi arasında çıkan çatışmayla Tunus'un işgali için aradığı bahaneyi bularak 1881 yılında 30.000 kişilik bir orduyla Tunus'u işgal etmiştir (Toussaint, 2022, s. 107).

Mehmed Sâdık Paşa Fransız işgali karşısında Osmanlı Devleti'nden yardım istese de, Tunus'la benzer şekilde uluslararası borçlarını ödeyemez haldeki Osmanlı Devleti'nin bir etkisi olmaz (Çetin, 1999). 1881 tarihli Bardo Anlaşma ile çoktan egemenliğini yitirmiş olan Tunus Beyi Fransız sömürge valisine ülkenin himayesini teslim etmiştir. Uluslararası mali komisyonun işlevleri de Fransız sömürge yönetiminde yeni oluşturulan Maliye Bakanlığı'na 1884 yılında devredilir (Tunçer, 2021, s.86- 87).

1.2.3. Yunanistan'da Bağımsızlık, Borçlanma ve Uluslararası Mali Denetim

Yunanistan 1821-1827 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne karşı verdiği bağımsızlık savaşta Avrupa devletlerinin yardımıyla galip gelir. Ancak Latin Amerika ülkelerine benzer biçimde Yunanistan da kısa süre içerisinde Avrupa piyasalarından hızla borçlanma sürecine girer. Yunanistan bağımsızlık savaşının mali giderleri için Avrupa Devletlerinden borçlanmak zorunda kalır. Sınırlarının borç verme şartı olarak serbest ticarete açılması, ard arda yaşanacak borç ödeyememe krizlerinin ilk adımı olmuştur ve 19.yüzyılda sömürgeleşmeden kalmış ve serbest ticaret emperyalizminin nesnesi olan Batı dışı toplumların genel kaderini paylaşmıştır (Toussaint, 2022).

Yunanistan geçici hükümeti Osmanlı Devleti'ne karşı verdiği bağımsızlık savaşı sırasında (1821-1827), savaşı finanse etmek için 1824 ve 1825'te Londra piyasası aracılığıyla 2,8 milyon poundluk iki uluslararası kredi almıştır. Ancak bu kredilerin yalnızca %20'si Yunan hükümetinin eline geçmiştir (Tsoulfidis & Zouboulakis, 2016, s. 3). Yunanistan'a borç olarak verilen miktar ülkenin dört yıllık gelirine eşit miktardadır ve Yunanistan geri ödemelerini sürdüremeyeceği bilinmesine rağmen Avrupa piyasalarından borç bulabilmiştir (Finlay, 2007, s. 328). Yunanistan'a yapılan İngiliz yardımının nedenlerinden biri, bu ülkeye verilen tek yanlı Rusya desteğinin kırılarak bölgesel egemenliğin Rusya'nın eline bırakılmaması ve olası olan Osmanlı Devleti dağılmasının İngiliz kontrolünde gerçekleştirilmesidir (Hobsbawn, 2020, s.117). Diğer nedenler ise Yunan ekonomisine borç vermenin sunduğu yüksek getiriler ve serbest ticaret ilişkisiyle İngiltere'nin pazarının ve hegemonyasının genişletilmesidir.

Yunanistan'ın (beklenen) ilk temerrütü, borçlanmadan 2 yıl sonra 1827 yılında gerçekleşmiştir (Waibel, 2014, s.7). 1830 Londra protokolüyle, genç Bavyera Prensi Otto'nun devletin başına getirilmesi sonucu, çok sayıdaki küçük Alman prensliklerinden biri olarak Yunanistan'ın "bağımsızlığı" tanınmıştır (Hobsbawn, 2020, s.117). 1832 yılında Otto'nun hükümdar ilan edilmesi ve beraberinde Avrupa güçleri tarafından borçlanmanın garanti edilmesi ile Paris'te Rothschild ile 40 milyon franklık kredi anlaşması imzalanmıştır (Waibel, 2014, s.7). Londra Protokolü'nde ayrıca Yunanistan'ın ödeme yükümlülüklerini yerine getirememesi durumunda üç gücün Yunan mali işlerine müdahale edeceği düzenlemesi de peşinen kabul ettirilmiştir. 1825'te verilen kredileri denetlemek için kurulan Kontrol Kurulu, gelecekteki uluslararası mali denetimin ilk aşaması olmuştur (Waibel, 2014, s.7).

Gelen borcun tamamına yakını eski borçların ödenmesi için kullanılmıştır. 1832 borçlanmasının ödenmesi 1840 yılında başlamıştır ve borç ödemesi sadece 1840 ve 1843 yılları arasında yerine getirilmiştir. Sonuç olarak 1843 yılında Yunan hükümeti tekrar temerrüde düşmüştür (Tsoulfidis&Zouboulakis, 2016, s.3; Waibel, 2014, s.7). Bu durum Yunanistan'ın Kırım Savaşı'nda Rusya'nın yanında yer almasına kadar göz ardı edilir. Kırım Savaşı sırasında Yunanistan ile çatışma Fransız ve İngiliz kuvvetlerinin Pire Limanını işgaliyle sonuçlanmıştır. Yunanistan'ın Rus yanlısı tutumunun sonucu olarak Fransa ve İngiltere Yunanistan'ı borç yükümlülüklerini yerine getirmeye zorlamıştır (Tsoulfidis&Zouboulakis, 2016, s.3). Aslında bu iki devlet, Yunan maliyesi üzerinde kapsamlı denetim ve idari yetkilere sahip bir Uluslararası Mali Komisyon kurulması istemişlerdir. Ancak Rusya'nın itirazları başarılı olarak, Yunan maliyesi üzerinde tavsiye verme yetkisine sahip bir Denetim Kurulu oluşturulmuştur (Waibel, 2014, s. 10). Ayrıca borç ödenmesinin yerine getirilmesi için Yunan bakanlıklarına Avrupa devletleri temsilcileri yerleştirilmiştir (Tsoulfidis&Zouboulakis, 2016, s.3).

Yunanistan 1879'a kadar 1824-1825 kredilerindeki temerrüdü devam etmesine rağmen, aynı yıl 60 milyon altın Fransız frangı tutarındaki dördüncü kredi anlaşması gerçekleştirir (Tsoulfidis&Zouboulakis, 2016, s.7). Bu kredi ise borçlu ülkenin kendi

modernizasyonu ile kalkınabileceği varsayımı ve asıl olarak da Avrupa güçlerinin teşviki ile reform programlarına ayrılmıştır. 1880 ile 1895 yılları arasında çeşitli hükümetlere başkanlık eden Trikoupis devletin ve ordunun yeniden örgütlenmesi ve vergilendirme sisteminin düzeltilmesi için iddialı bir reform programını hayata geçirir. Özellikle ulusal pazarın bütünleşmesini sağlayan ve ekonomik faaliyeti canlandıran bir iletişim ve ulaşım ağının oluşturulması için yol ve demiryolu ağı da dahil olmak üzere altyapı çalışmalarına önem verilir. Böylece 1872 öncesinde kamu altyapı çalışmalarına ayrılan oran 1,2'lik oranı 1890-1891'de %18'e çıkarılmıştır (Kalyvas, 2015, s.64). Bununla birlikte yeni borçlanmanın büyük kısmı Yunanistan'ın genişleme siyasetiyle bağlantılı olarak Osmanlı Devleti'ne karşı ordunun güçlendirilmesine harcanmıştır (Waibel, 2014, s.10). Yunan hükümeti Şubat 1889'da %5 faizle 155 milyon franklık bir krediye; ardından Nisan 1889'da Pire Larissa Demiryolu'nun inşası için 90 milyon franklık bir krediye daha yetki vermiştir (Waibel, 2014, s.11). 1890 yılında Londra'da patlak veren kriz nedeniyle, borcun borçla kapatılması döngüsüne giren devlet, Avrupa piyasalarından tekrar kredi alamaması ve ayrıca Yunan ihracatının üçte ikisini oluşturan korint frenk üzümünün ihracatının yarı yarıya azalmasının da etkisiyle 1893 Yunanistan'ın borç ödeyememe krizi önlenememiştir (Toussaint, 2022, 71).

Yunanistan maliyesinin 1824 yılından itibaren borçlanma üzerine kurulu özetlenen bu görüntüsü, 1897 yılında yaklaşık bir ay süren Osmanlı Devleti- Yunanistan Savaşı'nın Yunanistan aleyhine sonuçlanmasıyla, Uluslararası Mali Denetim Komisyonu'nun vesayetine teslim edilmiştir (Waibel, 2014, s.12). 1898 yılında barış anlaşması kapsamında (Avrupa güçlerinin garantörlüğünde) Yunan hükümeti yeni kredi borçlanması gerçekleştirmiştir. Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne ödemek zorunda olduğu önemli miktardaki savaş tazminatından Avrupa Devletleri memnundur. Zira Yunanistan'tan çıkacak olan tazminat, Osmanlı Devleti'nin borçluluğu vasıtasıyla Avrupa devletlerinin kasasına girecektir (Toussaint, 2022, s. 74). Bu çatışmanın kazananı her zaman olduğu gibi savaşın kışkırtıcılığını yapan emperyalist Avrupa Devletleridir.

1878 yılında kurulan Uluslararası Mali Denetim Komisyonu'nu İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, Rusya ve İtalya'nın temsilcilerinden oluşur. Komisyon Yunanistan'ın 90 milyon drahmi olan ortalama yıllık gelirinin 39 milyonunu (devlet gelirinin %43'ü) doğrudan borç geri ödemesine tahsis etmiştir. En son yapılan borç yalnızca eski borçların geri ödenmesine ve Osmanlı Devleti'ne verilecek tazminatın ödenmesine yaramaktadır. Komisyon borç geri ödemeleri için devletin başlıca gelir kalemlerine el koymuştur. Bunlar damga vergisinin; Pire Gümrüğü'nün vergisinin; tütün vergisinin; tuz, petrol, kibrit, oyun kartı, sigara kağıdı tekeli gelirlerinin; zımpara madenlerinin gelirlerinin tamamını kapsamaktadır. Ayrıca komisyonun bu gelirlerin yeterli olmadığı durumlarda Lavrion, Patra, Volos ve Korfu gümrüklerinin gelirlerine el koyma yetkisi vardır (Toussaint, 2022, s.75-77). Komisyon II. Dünya Savaşı'ndan sonra resmen Yunanistan'da kalmıştır ve 1946'daki Para Komitesi tarafından değiştirilse de, 1977 yılında resmi olarak sona ermiştir (Tsoulfidis&Zouboulakis, 2016, s.9)

1.2.4. Meksika'nın Atipik Uluslararası Borç Yönetimi BANAMEX'in Oluşumu

Meksika'nın İspanyol sömürgeciliğine karşı savaşı, diğer Latin Amerika devletlerinde olduğu gibi 19.yüzyılın başında başlamış ve ülke bağımsızlığını 1821 yılında elde edilmiştir. Sömürge döneminin dağılan mali temeli nedeniyle bağımsızlığını kazanan Latin Amerika devletlerinde ulus devletlerini kurmak ve ayakta kalmak amacıyla (Zendejas&Cole, 2021, s.51), İngiltere'den borçlanmak bir nevi kader olmuştur. Meksika'nın borç tarihi Latin Amerika ülkelerinden, yüzyıl ortasında ülkenin temerrüde düşmesi sonrası alacaklı devletler olan Fransa, İngiltere ve İspanya işgal edilmesiyle farklılaşır. Meksika'da alacaklı ülkelerin askeri müdahalesi sonucu beş yıl (1862- 1867) süren Fransız yönetimi iktidarda kalmıştır. ABD yardımı ve iç direnişle Fransız birlikleri ve Fransız iktidarı devrilse de, 1880'lerle birlikte emperyalist ülkelerle iş birliği içerisindeki hükümet, uluslararası borç yönetiminin tipik olmayan bir versiyonu olan Banco National de Mexico (BANAMEX)'yu kurarak, Meksika mali egemenliğinin uluslararası finans kuruluşlarına teslim etmiştir.

İngiltere için zor durumda olan savaştan yeni çıkan bu devletlere yardım etmek yüksek faiz getirisinin yanında, İngiliz nüfusunun genişlemesi sanayi mallarının ve özellikle pamuklu tekstil ürünleri için pazarının genişlemesi anlamına gelir (Miller, 2013, s.2). Neredeyse tüm yeni Latin Amerika liderleri (Arjantin'de Rivadavia, Şili'de O'Higgins, Kolombiya'da Bolivar) gibi Iturbide de serbest ticaret politikalarını benimsemek zorunda kalmıştır (Toussaint, 2022). Aynı zamanda diğer Latin Amerika ülkeleri gibi Meksika bağımsızlığıyla yeni pazar ve gümüş madenlerinin çekiciliğiyle birlikte İngiliz mali piyasalarının potansiyel borçlusu olmuştur. Serbest ticaret politikasının benimsenmesi yüzlerce İngiliz tüccar firmasının ithalat ve ihracat işinin önemli bir bölümüne hakim olmalarına yol açmış ve bu firmalar yerel madenlerin yatırımlarını teşvik etmeye, hükümet kredilerinin müzakeresinde kritik bir rol oynamaya başlamıştır (Marichal, 1989, s.17).

Meksika savaşın yükü ve yeni devlet kurma maliyetiyle birlikte Bourbonların askeri ittifaklarını finanse etmek için girdikleri ağır borçlanmalar nedeniyle, İspanya'nın sömürge rejiminin bıraktığı borç yükünü taşımaya devam etmiştir. İspanyol rejiminden kalan 16 milyon sterlin olarak tahmin edilen iç borçlanmayı (Salvucci, 2025) başkan Agustin de Iturbide, sömürge borcunun büyük bölümünü elinde tutan yerli hakim sınıflarla çatışmamak amacıyla reddedememiştir (Toussaint, 2022, s.34). Meksika bağımsızlık sonrası devlet mekanizmasını idari ve mali olarak ayağa kaldıracı ve ağır askeri harcamaları karşılayabilmek için Londra piyasasından 1824 ve 1825 yıllarında iki ayrı şirketten ayrı ayrı 3,2 milyon sterlin, toplamda 6,4 milyon sterlin değerinde iki adet borçlanma gerçekleştirir. 1824 kredisinden eline yalnızca 1,14 milyon sterlin; 1825 kredisinden 1,3 milyon sterlin geçmiştir (Toussaint, 2022, s.34-35). Bu koşullarda ülke dış borçlarını ödeyemez hale gelir ve sonuç olarak 1827'de Meksika maliyesi dış borç ödemelerini askıya almıştır (Salvucci, 2025).

1828 yılında Meksika hükümeti Meksikalı kapitalistlere son derece yüksek faiz oranlarıyla iç borçlanmadan başka şansı kalmamıştır. 1828 yılında alınan iki iç borcun faiz oranı %536 ve %232'dir (Toussaint, 2022, s. 38). Ülkenin batık haldeki

maliyesinden kendi paylarını kurtarmak için yabancı alacaklılar 1829 yılında Meksika Tahvil Hamilleri komitesi kurarlar. 1831’de 1827 ve 1828 dönemi faizini 1.1. milyon sterlinden 1,6 milyon sterline çıkartılmış, Meksika’nın zor durumu alacaklılara verilen tavizlerle daha da ağırlaşmıştır. 1832 bir kez daha borç ödemeleri askıya alınmıştır. Bu tarihten sonra 1847 ve 1853 yılında üst üste borç yeniden yapılandırmaları gerçekleşir. Ancak arada yapılan ödemelere rağmen Meksika borçları orantısız şekilde artmaya devam etmiştir (Toussaint, 2022, s.38).

1837’den sonra artan borç yükünden sonra Meksika asıl darbeyi 1846’dan 1848’e kadar devam edecek olan ABD savaşından alır. ABD’nin saldırısında Texas, Nevada, Utah, Colarado, New Mexico, Arizona ve Kaliforniya kaybedilir. ABD’nin işgal bedeli olarak ödediği tazminat 15 milyon dolardır. Ancak bu meblağ değeri Andrew Jackson’ın 1829 yılında yalnızca Teksas’ı satın almak için teklif ettiği 5 milyon dolarla karşılaştırıldığında dahi çok yetersiz kalır. Ayrıca 1848 yılında Kaliforniya’da altının keşfi de Meksika’nın bir diğer ulusal değer kaybıdır (Salvucci, 2025). ABD’nin ödediği savaş tazminatının büyük kısmı yerli hakim sınıflardan alınmış olan iç borcun geri ödemelerine ve 1851 ve 1853 yılları arasında dış borç (1824 ve 1825 borçlarının) geri ödemesine gitmiştir (Toussaint, 2022, s.39. Ancak yaklaşık 50 milyon peso civarında olan ödenmemiş ana parada dikkate değer bir azalma olmamıştır (Salvucci, 2025).

1850'lere gelindiğinde ise uzun zamandır borç batağında olan ülke için daha sıkıntılı bir döneme girilmiştir. 1851 Aralık ayında İngiltere Meksika’ya uluslararası bir anlaşmayla İngiltere ile olan anlaşmalarını kabul ederek; Meksika yetkilileri tarafından zarara uğratılmış olan İngiliz vatandaşlarının ve şirketlerinin zararlarını tazmin etmeyi ve tekrar tahvil ihraç etmek için bu tür bir anlaşmayı imzalamayı kabul etmiştir. Meksika aksi şekilde davranırsa İngiltere kendi vatandaşlarının güvenliği için askeri müdahalede bulunma hakkını kendine tanımıştır. Bu anlaşma İngiliz şirketlere ve dahası yabancılarla anlaşmaya varan yerli kapitalistlere büyük haksız kazançların önünü açmıştır. Meksika benzer hakların tanındığı bir diğer anlaşmayı aynı yıl İspanya ile de yapmak zorunda kalmıştır (Toussaint, 2022, s. 40).

ABD savaşının tetiklediği iç siyasi sorunlar ve 1855’de muhafazakar Santa Anna’nın devrilmesiyle iktidara gelen liberallerin yaptığı burjuva içerikli reformlar sonucu liberaller ve muhafazakarlar arasında 1857’den 1861’e kadar süren bir iç savaş başlamıştır (Salvucci, 2025). İç savaşın kaynağı Liberal Juarez yönetiminde 1857 Anayasası’nın ilanı ile burjuva devlet kurumlarının laik eğitim, medeni evlilik ve boşanma gibi hakların tanınması ve daha da önemlisi, Katolik Kilisesinin toprak mülkiyetinin; köy topluluk arazilerinin özelleştirilmesine duyulan tepkidir. Juarez Cumhuriyeti yeniden birleştirerek ülkenin maliyesini iyileştirmeye çalışsa da savaşın yol açtığı yıkım nedeniyle borç ödenmesi 1861 yılında askıya alınmıştır ve hemen ardından Fransız işgali gerçekleşmiştir (Salvucci, 2025).

Meksika hükümetinin dış borçları askıya alması 1862’de ülkeye yapılan askeri müdahaleye bahane olur. İngiltere, İspanya ve Fransa Veracruz’u işgal ederek Habsburg Hanedanı’ndan Maximilian I tarafından yönetilen ve Fransız hükümeti tarafından desteklenen yeni bir siyasal iktidar kurulur (Salvucci, 2025; Zendejas & Cole, 2021, s.49). Maximilian’ın ilk önlemi 1858- 1860 arasında görev yapan muhafazakar başkanlar tarafından imzalanan borçlanmanın tanınması ve Fransa’dan alınan 200 milyon fransız frangı değerinde tahvil ihracı olmuş ve Juarez de Fransız işgali sırasında ABD’den 1865 yılında 3 milyon pesoluk bir borçlanma yapmıştır (Toussaint, 2022, s.44).

Juarez iktidara döndükten sonra liberaller ve muhafazakarlar arasındaki mücadeleler liberallerin lehine sonuçlanır. 1870 civarında Matías Romero’nun maliye bakanlığı döneminde modern bir hazine kurma çalışmalarıyla istikrarlı bir reform dönemine girilmiştir. 1876- 1910 arası sürecektir olan Porfirio Díaz yönetiminde liberal, ancak yine de merkezileştirici bir hükümet biçimini oturarak eski rejimle bağlarını daha kuvvetli şekilde çözülmeye devam etmiştir (Salvucci, 2025). Ancak Juarez’in başlattığı iç ve dış alacaklılara yönelik tutarlı direniş, Diaz döneminde devam etmez. Diaz yönetimi Juarez hükümeti tarafından reddedilen borçların bazılarını da dahil ederek eski borçları tanıyarak (Toussaint, 2022, s.47). Meksika’yı kriz sonrasında yeniden yapılanma

sürecine hazırlamıştır. Böylece Meksika’da uluslararası piyasalarla uyum içerisinde yeni bir dönemi başlatmıştır.

1867'den beri dış borcun büyük kısmının ödenmemiş olmasına rağmen ve dolayısıyla uluslararası tahvil piyasalarında güvensiz bir ülke olarak görülmesine rağmen, (Diaz’ın sadık yardımcısı) General Manuel Gonzalez'in (1880-1884) yönetiminin ilk yıllarında, ABD’den önemli miktarda fon Meksika demiryollarına ve madenlerine kanallı olmaya başlamıştır (Marichal, 1995, s. 3-4) .

Yerel ve yabancı alacaklılarla bir anlaşmaya varmanın aciliyeti, 1883'ün sonunda hükümet harcamalarının ve açıklarının artması sonucunda belirginleşir. 1883'ün başından itibaren hükümetin, Banco Nacional'a iki milyon pesoluk tahvil ihracı sözleşmesi de dahil olmak üzere daha büyük krediler sağlaması için yaptığı baskılar sonucu, 1883'te Banco Nacional, Mexico City'deki yedi müttefik ticaret evi ve Paris merkezli Banque Franco Egyptienne ile birlikte bir milyon peso gümrük sertifikası karşılığında hazineye 700.000 gümüş peso avans vermeyi kabul etmiştir. Bu kısa vadeli kredi sadece pahalı olmayıp ayrıca Banco Nacional'ın Pasifik limanlarındaki ve Nuevo Laredo ve Paso del Norte'deki kuzey sınır gümrük ofislerindeki hükümet gümrük gelirlerinin bir kısmının kontrol edilmesine de olanak sağlamıştır (Marichal, 1995, s.8).

Hükümet bu sıkışmışlığı gidermek için daha genel bir çareye başvurarak, Banco Nacional ile Banco Mercantil'in o zamandan beri Banco Nacional de Mexico (BANAMEX) olarak bilinen banka birleşmesi gerçekleşir. BANAMEX, Maliye Bakanlığı için yıl boyunca toplam 4 milyon peso çekebileceği büyük bir hesap açar. Karşılığında, hükümet tüm gümrük gelirlerinin %15'ini ve Ulusal Piyango ve damga vergisinden elde edilen geliri 1881'den beri uygulanan bir uygulama olarak bankaya tahsis etmiştir. 1887'den itibaren Diaz’ın Maliye Bakanı Dublan Meksika'dan Londra'daki Glyn, Mills ticaret bankasına ikili borç ödemelerinin aktarılması için BANAMEX’i yetkilendirmiştir (Marichal, 1995, s. 21).

BANAMEX Osmanlı Devleti Düyun-u Umumiyesi benzeri klasik bir uluslararası borç kurumu değildir. Ancak uluslararası alacaklıların ödemelerini garanti altına almak için kurulmuş bir örgüt olması; belirli kamu gelirlerini doğrudan borç tahsiline yönlendirmesi ve kamu borcunun düzenli şekilde ödenmesi için oluşturulmuş yarı otonom bir yapı olması dolayısıyla Avrupa mali denetim mekanizması olarak hareket etmiştir. Doğrudan yabancı alacaklıların temsilcileri devrede değildir, ancak İngiliz aracı şirketler alacaklı temsilini hayata geçirmiştir. Avrupa piyasasına bu garantilerle sağlanan güven ortamı sayesinde Porfiriato döneminde yedi kez: 1888, 1889, 1890, 1893, 1899, 1904 ve 1910 yıllarında tahvil ihraç edilir. 1888 borçlanması eski borçların ödenmesinde kullanılmıştır (Toussaint, 2022, s.50). Banamex, hükümetin tüm dış borç işlemleri ve ödemeleri için resmi temsilini 1913'e kadar sürdürmüştür (Marichal, 1995, s. 21).

1.3. ESKİ İMPARATORLUKLARIN KAPİTALİST FETHİ

Bu bölümün konusu 19.yüzyılda sömürgeleşmemiş ancak kendi mali egemenliklerinin bir ölçüde kaybederek “yarı sömürge” statüsü içerisinde siyasal egemenliklerini korumaya çalışan eski büyük imparatorluklar olan İran ve Çin’dir. Bu devletler bağımsızlıklarını sonradan kazanmış Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılan Balkan devletlerinden ve eski İspanya ve Portekiz sömürgeleri olan Latin Amerika ülkelerinden farklı olarak, değişen dünya koşullarında, yüzyıllardır devam eden siyasal bütünlükleri koruma mücadelesi vermişlerdir.

Tezin ikinci bölümünün konusu olan ve Osmanlı Devleti ile yüzyıllardır çağdaş olan bu devletler, 19.yüzyılda Osmanlı Devleti’yle çok benzer şekilde emperyalist müdahaleye maruz kalarak dönüşmüşlerdir. Dolayısıyla bu ülkelerde 19.yüzyılda kapitalizmin maddi ve kurumsal yayılımını izlemek ve aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin 19.yüzyılını anlamak açısından önemli örneklerdir.

Bu bölümde Çin ve İran devletlerinde serbest ticaret emperyalizminin ve serbest ticaret emperyalizmiyle paralel olarak gerçekleşen uluslararası piyasalardan yapılan devlet

borçluluğunun gelişim süreçleri izlenmiş, bu devletlerdeki bağımlı dönüşüm dinamikleri üzerinde durulmuştur.

1.3.1. Çin'in Fethi

1792-1793'te Lord Macartney öncülüğünde Çin'e yapılan sefer Çin'in Batı'yla diplomatik ve ticari ilişkilerinin dönüm noktası olarak kabul edilir. Zamanın önemli diplomatlarından Lord Macartney İngiliz Dışişleri Sekreteri'nin ifadesiyle “gelecekteki ticari ilişkilere iki ülkenin karşılıklı yararı için yön vermek adına yapılacak düzenlemeleri ele almak” için Çin'dedir (Dillon, 2016, s.49-52)¹². Heyet İmparatora getirdikleri 85 araba, 39 çekçek, 209 at ve 2495 hamaldan oluşan gösterişli bir konvoyla taşınan hediyelerle birlikte iddialı İngiliz taleplerini İmparatora sunmuştur. İngiltere'nin Çin İmparatorundan talebi “karşılıklı ve dostane ilişkiler” kurmaktır. Buna göre İmparator Pekin'de İngiliz daimi büyük elçisinin kalmasına izin verecek, karşılık olarak Londra'da bir Çin büyükelçiliği açması teşvik edilecek; Çin kıyılarında üç yeni liman daha İngiliz ticaretine açılacak; Kanton'da sürdürülmekte olan ticaretten alınan sayısız harç ve haraclar kaldırılacak, azaltılacak ya da dondurulacak; Kanton'a yakın bir ada ve Yangzi Nehrinin ağzındaki Zhousan'daki bir ada satılamayan mallar için depo ve konut alanı olarak tahsis edilecektir (Keay, 2011, s. 436).

Macartney'in ilettiği bu talepler, Çin İmparatoru tarafından şu şekilde karşılamıştır (Hyam, 1993, s. 8):

¹² Macartney'in görüşme heyetinin büyüklüğü ve getirdiği hediyelerin değeri ve çeşitliliği sıradan elçilik hediyeleri değildir. ve biri altmış dört toplu bir savaş gemisi, diğeri de İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin elindeki en hızlı ve büyük gemi ile Çin'in kuzey limanlarından Tianjin'e bir yılda ulaştırılmıştır (Keay, s.436).

“Zamanının önde gelen diplomatlarından Lord Macartney, 14 Eylül 1793'te şafak vakti Jehol'de Ch'ing imparatoru Ch'ien-Lung'a takdim edildi. Macartney, benekli dut rengi kadife bir takım elbisenin üzerine Bath şövalyesi pelerinini giydi, ekibinin lideri Sir George Staunton ise Oxford DCL cübbesini giymişti. Ev sahiplerine bir planetaryum, optik ve manyetik aletler, İrlanda poplinleri, Birmingham metal eşyaları ve Wedgwood çanak çömlekleri sergilediler. Elçilik nazik bir küçümsemeyle karşılandı, çok daha üstün ürünlerle dolu bir dizi pavyonun içinden geçirildi ve sonra sert bir şekilde dağıtıldı. Macartney günlüğüne üzgün bir şekilde şunları yazdı: 'Hediyelerimiz küçülmüş başlarını gizlemeli'. İmparator, göksel imparatorluğun 'ülkenizin imalatlarına en ufak bir ihtiyacı olmadığını' küçümseyerek ilan eden ve kalıcı bir elçi atanması talebini reddeden bir ferman yayınladı”

İngiliz elçisinin bu şekilde karşılanması, kendi kendine yeten bir devletin özgüveninden kaynaklanmıştır. 19. yüzyıl boyunca İngiliz serbest ticareti ülke sınırlarını aşarak bu görüntüyü bozmak ve aynı talepleri hayata geçirmek için uğraşmıştır.

Kapitalist Avrupa devletleri tarafından, ‘uluslararası’ hukuk kuralı haline dönüştürülmüş serbest ticaret yapma özgürlüğü, 19.yüzyılın Batı dışı dünyada açık borç anlaşmalarıyla yerleşirken, Nanking Antlaşması ve sonrasındaki ek anlaşmalarla serbest ticaretin Çin’e girişi, donanma toplarının saldırısıyla başlayan savaş ve işgallerle gelmiştir.

Bu bölümde en genel olarak Çin’in bu bütünlüğünün nasıl kırıldığı ele alınmıştır. Bu amaçla ilk olarak Çin’in yarı sömürgeleşme sürecine götüren tarihsel olaylara değinilerek Çin’in serbest ticaret anlaşmalarına boyun eğme sürecine genel bir bakış sunulmuştur. Bu bağlamda 1. ve İkinci Afyon Savaşı ve sonrasında gelen serbest ticaret anlaşmaları ele alınmıştır. İkinci olarak ise ülkeye dayatılan serbest ticaret düzeninin ülkenin eski feodal yapılarının ve devlet mekanizmasının üzerindeki çözücü etkisi değerlendirilmiştir.

1.3.1.1. Afyon Savaşı ve Nanking Antlaşması

Çin İmparatoru tarafından Macartney'in ticaret talebine verilen küçültücü yanıttan sonra İngiltere 1816- 17 ve 1834 yılında Doğu Hindistan Şirketi tekelinin bitimine yakın bir tarih olan 1834'te iki diplomatik heyet daha gönderilmiştir. Bu iki talep aradan geçen zamana rağmen ilkiyle benzer şekilde karşılanmıştır (Dillon, 2016, s.54). Çin yabancı tüccarların tüm Avrupa ticaretine sadece, Kanton Limanı'ndan ve hükümet onaylı tekel loncası Co-hong'a kayıtlı, aracı Çinli tüccarlar üzerinden, yılın belli dönemlerinde kısa süreliğine izin vermektedir (Hevia, 2003, s. 51). *"1815'ten sonra sanayi devriminin mümkün kıldığı, daha önce görülmemiş büyüklükteki üretim, insan ve paranın deniz aşırı hareketine yön veren"* İngiltere (Hyam, 1993, s. 22), 1839'a gelindiğinde Kanton'daki İngiliz ticaretini yıkma yönünde önlemler alan Çin İmparatorluğu'nun uyguladığı ticari müdahaleye karşı, ülkede uygulanan bu kapalı sistemini kırmak için savaş gemilerini harekete geçirmiştir (Hevia, 2003, s. 51).

İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin Çin ile ilişkileri, Hollandalıları Endonezya adalarından kovup Hindistan'a yerleşmesiyle birlikte, Asya'da ele aldığı pamuklu ticaretinin uzantısı olarak 1691'e kadar gitmektedir. On yıl içerisinde şirketin en önemli ve kazançlı kalemi Kanton eyaletiyle yapılan çay ticareti olmuş ve çaydan elde edilen kazanç 19.yüzyılda vergilerin %100'ü aştığında dahi katlanarak artmaya devam etmiş; 1834 yılında İngiliz hükümetinin toplam gelirinin yaklaşık %10'unu sağlar hale gelmiştir. Çayla birlikte ipek ve porselen gibi değerli mallar satın alan İngiliz tüccarının ise Çin'de talep yaratan bir ürünü yoktur (Dillon, 2016, s.5). Ayrıca ticarete değişim aracı olarak gümüş kullanılması Çin'in bu ticaretten büyük kazançlar sağlamasını beraberinde getirmiştir. İngiltere'nin gümüşle yapılan takasa alternatifi Hint tekstil ürünleri ve Güneydoğu Asya baharatlarıdır. İngilizlerin afyonu bir ödeme aracı olarak kullanabileceklerini keşfetmeleri ile Çin pazarına pazarı bağımlı hale getirecek olan afyonu sürmüşlerdir (Keay, 2011, s.447).

Çin'de İngiliz müdahalesiyle büyüyen afyon bağımlılığının tarihi 18.yüzyılda başlamıştır. Çin yönetiminin toplumdaki bağımlılığın ciddiyetini fark etmesiyle, 16. ve

17. yüzyıllarda Çin’de Avrupa’da olduğu gibi tedavi amacıyla yetiştirilen ve devlet tarafından vergisi toplanan afyonun satışı 1729’da yasaklanmış ve afyon kullananlara verilen cezalar arttırmıştır (Dillon, 2016, s.56). Ancak 18.yüzyıl sonunda Çinli yetkililerin aldıkları tüm önlemlere rağmen afyon satışı dört katına çıkarak, İngilizlerin çay ticaretiyle rekabet eder hale gelmiştir (Keay, 2011, s.444-449). Afyonun kullanımı yayıldıkça, afyon kaçakçılığı ve korsanlık Çin kıyılarında gelişmiş, eski ticari kalıplar bozulmuş ve yenilerini ortaya çıkartarak, eski devlet yapısının içerisinde Avrupa emperyalizmine müdahale alanı yaratmıştır (Hevia, 2003, s. 52). Sonuç ise zamanla çay alımının gümüşle yapılmasının giderek azalması ve 1820’lere gelindiğinde tamamen gümüş takasına ihtiyacın ortadan kalkması olmuştur (Keay, 2011, s.444- 449).

18.yüzyılın sonlarından itibaren Hindistan’a iyice yerleşmiş olan ve Çin’in Avrupa ile ticaretinin büyük kısmını kontrol eden İngiliz Doğu Hindistan Şirketi’nin 1833 yılında tekel haklarının kaldırılması ile Kanton’daki yabancı ticaret topluluğunun kontrolünü devralan İngiliz hükümet yetkilisi Napier’in ülkeyi terk etmesinin istenmesinin ardından, Napier’in İngiliz destek kuvvetleri gelene kadar kaçtığı Makao’da hastalanarak ölmesi, uzun zamandır Çin pazarına rahatça girebilmek için fırsat kollayan İngiltere’ye, bu olay karşısında sessiz kalmasının elinde bulunan ticari fırsatların da tehlikeye atacağını farketmiştir (Keay, 2011, s.444-449). Benzer bir gerginlik Napier’in yerine gelen ikinci İngiliz temsilci ile de yaşanır. Afyon bağımlılığı ile mücadele için geri adım atılmaksızın büyük önlemler kapsamında ele geçirilen İngiliz tüccara ait afyonların imhasına yönelik baskınlarda Çin komiseri Lin’in, ellerindeki afyon stokunu teslim etmeyen tacirleri öldürmekle tehdit etmesiyle doruk noktasına çıkmıştır. İngiltere yeni gelen İngiliz temsilci Yüzbaşı Charles Eliot yapılanın Çin hükümetinin özel mülkiyete ve serbest ticarete karşı suç işlemesi olarak değerlendirmiştir (Keay, 2011, s.444-449; Hevia, 2003, s.5). Lin yabancı tüccarlara yapılan müdahaleyi bir adım daha ileri taşıyarak halka karaya ayak basan yabancıları hedef almaları, gemilerde kalanlara dokunmamaları yönünde çağrıda bulunmuştur (Dillon, 2016, s.64). Bu aşamadan sonra iki devlet arasında uzlaşma ihtimalinin ortadan kalkmasıyla, devreye Lord Palmerston’ın savaş gemisi diplomasisi girmiştir (Hyam, 1993, s. 16).

1839 yılı sonunda İngiliz ve Çin gemileri arasında başlayan çatışmalar, 1840 haziranında İngiliz savaş filosunun tamamlanmasıyla savaşa dönüşmüştür. Bu tarihten sonra ise İngiliz donanması 16 savaş gemisi, 540 top, 4 silahlı buhar gemisi ve önemli miktarda mühimmattan oluşan gücüyle Kanton'u kuşattıktan sonra başkent Pekin'e doğru harekete geçmiştir (Dillon, 2016, s. 67). Hızla başkente ilerleyen İngiltere karşısında Çin son derece güçsüzdür ve İngiltere'ye boyun eğmek zorunda kalmıştır. Bu yenilginin sonucunda Çin ile İngiltere arasında 29 Ağustos 1842 tarihinde Çin için son derece ağır şartlar içeren Nanking Antlaşması imzalanır. Nanking Antlaşması'nın nasıl uygulanacağını açıklayıcı nitelikli 1843 Bogue Ek Antlaşması ve iki Fransız ve Amerikan anlaşmasıyla birlikte Nanking Antlaşması tam içeriğine kavuşmuştur (Dillon, 2016, s.75; Wakeman, s.137- 138). Buna göre 1. Hong Kong'un İngilizlere devredilmiştir, 2. Kanton, Amoy, Foochow, Ningpo ve Şanghai'daki beş antlaşma limanının yabancı konsoloslara, iş adamlarına ve misyonerlere açılmıştır, 3. İngiliz tacına 21 milyon gümüş dolar tazminat ödenmesi kararlaştırılmıştır, 4. Cohong tekelinin kaldırılmıştır, 5. ticaret serbestisi kazanan limanlardaki ve iç bölgelerde uygulanacak gümrük tarifesinin adil ve orantılı olması gerektiği hüküm altına alınmıştır. 6. İngiliz ve Çin yetkilileri arasında kullanılacak resmi terimleri belirlemiş, yabancı yetkililerin Çinli yetkililerle eşit statüye sahip olması kararlaştırılmıştır, 7. Yabancıların kendi konsolosları tarafından yargılanma hakları tanınmıştır. 8. Batılı ülkelerle yapılan diplomatik anlaşmalarda en çok kayırlan ülke ilkesinin benimsenmiştir (Wakeman, 1977, s.137-138). Nanking Antlaşması'dan iki yıl sonra bu anlaşmayı tamamlayıcı nitelikteki Bogue Antlaşması (1843), İngilizlerle aynı şartlarda ticaret yapma ve konsolosluklarla temsil etme hakkı bütün ülkelerin vatandaşlarına genişletmiştir (Dillon, 2016, s.73-75).

En çok kayırlan ulus maddesiyle Çin'in Batılı bir ülkeye verdiği herhangi bir imtiyaz diğer imzacı ülkelerin de bu imtiyazdan faydalanmasını sağlayan saldırgan bir düzenlemedir. Çin gibi büyük, ele geçirilmesi zor ve belirsiz bir ülkenin kaynaklarının emperyalist ülkeler tarafından ittifakla paylaşılmasını hüküm altına almıştır. Örneğin bu düzenlemeyle İngiltere'nin limanların birinde konsolosluk açma hakkı elde etmesi

Fransa, Rusya ve ABD'nin de aynısını yapma hakkı kazanmasını beraberinde getirecektir (Wakeman, 1977, s. 138).

Anlaşma Limanları başlangıçta sadece yabancı tacirlerin etkinliklerinin idare merkezi olarak kullanılırken, zamanla buralarda yabancı yerleşim yerleri oluşmuştur; yabancılar kendi okullarını, gazetelerini, posta hizmetlerini ve hatta kendi polis örgütleri ve mahkemelerini de kurmuşlardır. İmtiyazlar ve extraterritoryal yargı yetkisi yabancı toplulukların bulundukları yerlerdeki ayrıcalıklarını güvence altına almıştır (Dillon, 2016, s. 125).

Afyon Savaşı'ndaki yenilgiler Qing Hanedanı'nın iki yüzyıllık geçmişindeki en ağır yenilgidir. Savaş sonrası devletin mali çöküşü, ordularının uğradığı hezimet ve hanedan krizi gibi birbiri içine geçmiş nedenlerin birleşmesiyle 1850'den 1873'e kadar Çin'in iç kesimlerinde ard arda büyük köylü isyanları (Taiping isyanı 1850- 1864, Nien isyanı 1853-1868, Yunnan'da Müslüman isyanı 1853-73 ve Kweichow'da 1851-72 bir yerli halk olan Miao isyanı) patlak vermiştir. Taiping isyanı bu isyanlar arasındaki en dikkat çekici olandır. Avrupa etkisinin merkezi olan Kanton'un iç kesimlerinde ortaya çıkmıştır. İdeolojisinin içindeki Hristiyan unsurlar, geleneksel Çin inancını da karşısına almıştır (Hyam, 1993, s.125- 126). 2. Afyon Savaşıyla bu isyanların aynı döneme denk gelmesi ile Çin hükümeti hem iç hem de dış savaşıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. 1. Afyon Savaşında onuru ve gücü kırılmış olan Çin Devleti'nin bu isyanlarla merkezi gücü sarsılmış, askeri ve mali olarak iyice güçsüzleşmiştir.

Çin hükümeti Taiping İsyanı'nı bastırmak için çaresizce İngiltere'den donanma desteği istemek zorunda kalmıştır. Başta bu talep İngiltere'nin tarafsız olduğu gerekçesiyle geri çevrilmiştir (Keay, 2021, s.464) İngiltere gelecekteki ticari çıkarlarını korumak amacıyla 1861'de Çin hükümetine çıkan isyanların en büyüğü olan Taipinglerin bastırılmasında yardım etmiştir (Hyam, 1993, s.127). Bu tarihten sonra Çin için Batı ile uyum sürecinin başlamasından başka çare kalmamış ve Çin'in genç hükümdarı Tongzhi'nin naip annesi Cixi ve bir grup reform yanlısı bürokrat Batı ile uyum içerisinde reform programı başlatmıştır.

1.3.1.2. İkinci Afyon Savaşı Yenilgisi ve Dışişleri Bakanlığı'nın Bağımlı Gelişimi

Afyon Savaşı'nın Çin'de başlattığı yabancı teslimiyetini 1856 yılında çıkan İkinci Afyon Savaşı tamamlamıştır. Çin askerinin Arrow ismi verilmiş Hong Hong'da tescilli İngiliz bayrağı taşıyan bir geminin Kanton limanında çevirmesi, İngiliz konsolos Harry Parkes'in İngiliz bayrağına yapılan bir hakaret olarak değerlendirmiş ve ardından bu olay için özür talep etmiştir. Çin askerleri Arrow mürettebatını serbest bırakmıştır ancak herhangi bir özür dilememişlerdir. Bunun üzerine İngiliz donanması Kanton şehrini büyük hasar verecek şekilde bombalamıştır (Dillon, 2016, s. 118). Bu saldırı 19.yüzyıl emperyalizminin savaş gemileriyle yürüttüğü tipik bir işgal başlangıcıdır (Hyam, 1993). İngiliz saldırısına Amerikan ve Fransız güçlerinin de destek vermesi ile şehir yaklaşık üç ay içinde ele geçirilmiştir (Dillon, 2016, s. 118).

Çatışmayı sona erdiren Tianjin Anlaşması 1857 yılında imzalanmıştır. Anlaşmanın içeriği İngiltere, Fransa, ABD ve Rusya'nın her biriyle yeni anlaşmaların ortaya çıkmasıyla Çin aleyhine genişlemiştir. Avrupa devletlerinin başka serbest limanlar, başkentte diplomat bulundurma hakkı ve Çin'in iç bölgelerine misyoner gönderme hakkı isteği Çin sarayı tarafından başta reddedilmiştir. Ancak yabancı tehdidinin Çin kıyılarına yerleşmiş varlığıyla tekrar işgallere girişerek, İngiltere ve Fransa'nın Pekin'i işgal etmeleri ve İmparatorluk yazlık sarayının ve Yuanmingyuan'ın yağmalanarak büyük kısmının yok edilmesiyle Pekin Sözleşmesi zorla Çin'e kabul ettirilmiştir (Dillon, 2016, s. 118- 119). 1860'ta İkinci Afyon Savaşı'nı sona ermesiyle, Nanking'de serbest ticarete açılan limanlara on liman daha eklenmiştir; Çin genelinde Hristiyan misyonerler için hareket özgürlüğü verilmiş; antlaşma güçlerine Pekin'de elçilik kurma hakkı tanınmış ve Çin'in her iki savaşın maliyetini karşılamak için tazminat ödemesine karar verilmiştir (Hevia, 2003, s.6).

Tianjin Antlaşması'nın 5. maddesi İngiliz kraliçesinin diplomatik temsilcisinin başkent Pekin'de ikamet etmesini düzenlemektedir. Bu madde ile artık Avrupa ülkeleriyle yürütülen diplomatik ilişkiler, antlaşma limanlarındaki imparatorluk komisyoncuları ile değil, başkentteki elçi aracılığıyla yürütülecektir (Hevia, 2003 s.70). 5. madde

diplomatik ikamet izniyle sınırlı değildir buna göre batılı devletlerle eşit düzeyde muhataplık kuracak bir yeni idari pozisyonun yaratılması şart koşulmuştur. Böylelikle uluslararası serbest ticaret ilişkilerinde Batı usulü bir muhatap yaratılarak, Çin Devleti'nin eski sistemdeki üstün konumu bertaraf edilmiş, liberalizminin “özgür ticaret yapma iradesi önündeki engeller” kaldırılmış ve karşılıklı ticari ilişkilerin Avrupa çıkarları doğrultusunda tesis edilme zemini oluşturulmuştur. 5. maddenin karşılığı oluşturulan yeni idari pozisyon Zongli Yamen'dir (Hevia, 2003 s.70).

Zongli Yamen'in ortaya çıkışı emperyalist ilişkilerin devletin kurumsal dönüşümüne/eşitsiz bileşik gelişime etkisinin açık bir örneğidir. Anlaşmaya kadar Çin'in diplomatik ilişkilerini yürüten Lifanyuan Dairesi geleneksel sistem içerisinde Moğolistan, Tibet ve Türkistan sınırlarındaki halklarla ilişkileri denetlemeyle görevlidir ve Çin'in tüm yabancılara karşı doğal olarak üstün olduğunu ve diğer devletlerle ilişkinin yalnızca Gök'ün Oğlu'na haraç vermek olduğu anlayışı üzerine kuruludur (Dillon, 2016, s.121). Alınan yenilgi ile Çin yönetici sınıfı eski diplomasi ilişkisinin devam etmesi koşullarının ortadan kalktığını, Çin'in çevresindeki ülkelerle kurduğu hiyerarşik ilişkide kesin olarak son bulduğunu kabul etmiştir. Ortaya çıkan yeni ilişkide en üstte Avrupa ülkeleri vardır ve Çin'in Avrupa merkezli uluslararası sisteme teslim olmaktan başka seçeneği kalmamıştır (Hevia, 2003, 69).

Çin anlayışındaki Batı ile kurulacak diplomatik ilişkilerin tesisinin aciliyeti ile ilk Lifanyuan Dairesi'nin dönüşümü gerçekleşir. Nanking, Tianjin ve Pekin Antlaşmaları'nın sonucu Çin üzerinde kurulan askeri, ekonomik ve siyasi tahakküm, Batı sistemleriyle uyumu ve bu uyum için zorunlu olan siyasi yapıların da girişini zorunlu kılmıştır. Kapitalist Batı ülkeleriyle eşitsiz ilişkiler kurmak zorunda kalan, diğer kapitalizm öncesi üretim biçimlerinin hakim olduğu yönetimlerde olduğu gibi (Osmanlı Devleti örneği) Çin Devleti'nde de ilk kurumsal dönüşüm dış işlerini yürütecek devlet organında gerçekleşmiştir (Dillon, 2016, s.121).

Zongli Yamen olarak kısaltılan “Bütün Ülkelerle Ticaretin ve İlişkilerin Genel Dairesi”, 1861 yılında bir imparatorluk fermanıyla kurulmuş ve zamanla bu kurum Çin Devleti'nin ilk modern dışişleri organına dönmüştür (Dillon, s. 120). Zongli Yamen

kurulduğu andan itibaren Pekin’de bulunan Avrupa ve ABD’nin diplomatik varlığıyla ilişkileri yürütme görevi üstlenmiştir. Anlaşmaları müzakere etmek, elçileri kabul etmek ve elçi göndermek Zongli Yamen’in görevi olmuştur (Hevia, 2003, s.120)..

1860 itibariyle Zongli Yamen fiilen bir dışişleri organı olsa da, kurulduğunda hala varlığını sürdüren; askeri ve dış ilişkiler de dahil olmak üzere tüm önemli siyasi konularda danışmanlık kapasitesiyle müzakerelerde bulunan en önemli karar organı olan Büyük Konsey’e ve hükümetin genel idaresini oluşturan geleneksel Altı Bakanlık Sistemine (Sivil Atamalar (Personel), Maliye, Ayinler, Ordu, Adalet ve Kamu İşleri) geleneksel Çin kurumlarına entegre olmamıştır. Bu yapıyla bakanlık statüsünde bir kurum değildir (Banno, 1964, s. 224).

Başlangıçta Zongli Yamen’in iç isyanlara karşı askeri operasyonların sonlandırılıp dış ilişkiler daha az karmaşık hale gelince kapatılarak görevinin İmparatorluk Büyük Konseyi tarafından yürütüleceği düşünülmüştür. Ancak Zongli Yamen 1901 yılında Boxer ayaklanması sonrası Avrupa baskısıyla kurulan ilk modern bakanlık olarak Waiwubu (Dışişleri Bakanlığı)’nın kurulmasına kadar varlığını sürdürmüştür (Bonno, 1964, s. 225).

1.3.1.3. Tongzhi Restorasyonu

1861'den sonra Çin dış ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. 1861 Xianfeng imparatorunun ölümüyle Prens Gong ile imparatoriçe Cixi’nin ve Ci’an’ın, çocuk imparator Tongzhi’nin naipleri olarak atanmasıyla sonuçlanan bir saray darbesiyle yönetimi ele geçirmesinin ardından, İmparatorlukta Avrupa ile iyi ilişkiler kuran bir iktidar ortaya çıkmıştır (Hevia, 2003, s. 48). Çin’in yeni hükümetinin “Avrupa gücüyle uzlaşma politikasını” geliştirmesiyle, Batı’nın saldırganlığı yerini ılımlılığa bırakmıştır. Prens ve iki imparatoriçenin izlediği yeni politikayla Palmerston kabinesinin Çin politikası 1862’de tarafsızlıktan Çin’in iç savaşına olumlu ama sınırlı bir müdahaleye doğru evrilerek yeni hükümete destek vermeye evrilmiştir (Banno, 1964, s. 224. Çin ile yapılan eşitsiz antlaşmalarla kazanılan serbest ticaret ve kapitülasyon ayrıcalıklarının,

Batı ile uyumlu bir iktidarla yürütülmesi, başta Taiping isyancılarına Çin hükümetiyle aynı mesafede yaklaşma politikasının geride kalmasını sağlamıştır (Banno, 1964, s. 224; Hyam, 1993, s. 126).

Bununla birlikte iktidar değişikliği ile Çin'in geleneklerine bağlı yüksek mevkideki memurlarının ve iç bölgelerdeki onlara verilen desteğin gücü tam olarak kırılmaz. İngiltere bu etkinin kırılması için, muhafazakarlara karşı şiddetle bastırma politikasından ziyade, Avrupa'daki gelişmelerle Çin'in geleceğini ilişkilendiren ideolojik hegemonyanın kurulması yöntemini benimsemiştir (Banno, 1964, s. 224). Prens Gong ve iki imparatoriçenin Tianjin Antlaşması hükümlerini uygulamaya koyarak, ideolojik hegemonyayı tesis edecek devlet aygıtının yaratılmasında ilk adım niteliğindeki reform dönemi olan Tongzhi Restorasyonu'nu başlatır.

Tianjen Antlaşması'nın 5. maddesi ile kurulması vadedilen batı tipi diplomatik temsilciliğe koşut olarak antlaşmanın 50. maddesinde diplomatik temsil ve yazışma dili ilgili düzenleme yapılması istenmiştir: Majesteleri Kraliçe'nin diplomatik ve konsolosluk temsilcileri tarafından Çinli yetkililere iletilen tüm resmi yazışmalar bundan böyle İngilizce olarak yazılacak ancak kısa süre daha bunlara Çince versiyonu da eşlik edecektir. Çin İngilizce öğrenecek öğrencileri tayin ettiğinde, bu öğrenciler İngiliz diline hakim olduğunda Çince belge gönderimine gerek kalmayacaktır..." (akt. Dayıoğlu, 2022, s.5). Antlaşmanın bu maddesi ve 5. maddesi doğrultusunda Batı ile ilişkilerde anlaşma dilinin yaygınlaştırılması için Zongli Yamen'in himayesi altında ve Zongli Yamen'le aynı yıl (1861) Tongwenguan adıyla modern bir eğitim birimi başkentte kurulmuştur. Tongwenguan'ın kuruluş amacı Zongli Yamen'de çalışacak yabancı dil bilen memurların yetiştirilmesi ve Çin ile Avrupa arasındaki yazışmaların sağlıklı şekilde yürütülmesidir. Zamanla okul bir tercüme dairesi görevi üstlenmiş, aynı zamanda okulda bilim, teknik, hukuk ve sosyal bilimler gibi alanlarda dersler de verilmeye başlanmıştır. Tongwenguan işlevinde başka kentlerde de okullar açılmıştır (Dayıoğlu, 2022, s.6).

Batı'nın büyük Çin pazarına girmesi ile ticari ve diplomatik ihtiyaçların hızla karşılanması için tercüme işleri yalnızca Tongwenguen'le sınırlı kalmamıştır.

İngiltere'nin Pekin elçisi olan Thomas Wade 1870'lerde Çince ideogramların çevirisini standartlaştırmak/Çince'nin Latin harflerle yazımını standardize etmek için, Çin'in doğu kıyısında konuşulan birçok lehçedeki kelimelerin farklı seslerini kopyalama çabalarını da içeren ve daha önce yapılanlardan daha başarılı bir şema geliştirmiştir. Gene İngiltere'nin Pekin elçiliğinde çalışan William F. Mayers, meydana gelen karışıklıkları ortadan kaldırmak ve çeviride tutarlılık sağlamak amacıyla Çin siyaseti açısından önemli olan her ayrıntının yazıldığı “The Chinese Government”ı 1877 yılında yayınlamıştır (Hevia, 2003, s.136). Bu kitapta İngiliz elçiliği ile Zongli Yamen arasındaki resmi yazışmaların biçimleri, çeşitli türdeki belgeler için Çince ve İngilizce unvanlar ve Çin belgelerinde bulunan Avrupa unvanlarının Çince çevirileri yer almıştır (Hevia, 2003, s.136).

Hevia'nın İngiltere'nin Çin'de uyguladığı emperyalist (bir bütün olarak Asya politikasına) politikaya ilişkin verdiği benzer bir başka ayrıntı da Mayers, N. B. Dennys ve Charles King ile işbirliği yaparak Çin ve Japonya'nın Antlaşma Limanları'na dair hazırladığı rehber kitaba ilişkindir. Hevia Çin'e gelecek sıradan gezginler ve tacirler için tüm ayrıntıların düşünüldüğünü şu şekilde aktarmıştır (Hevia, 2003, s.136):

“...Avrupa ve Kuzey Amerika'dan gelen vapur sefer saatlerine ek olarak, antlaşma limanı girişleri konaklama; yiyecek fiyatları; ilginç şeylerin, eski paraların, 'Vertu Eşyaları' terimi altında yer alan mal sınıfının' bulunabileceği alışveriş bölgeleri; ilginç yerler; yerel tarih; şehir haritaları; limanın bulunduğu bölgenin jeolojisi ve coğrafyası; para birimleri; ithalat-ihracat istatistikleri; ve yerel yer adları için Çince ideogramlar hakkında bilgi içeriyordu ve ticari sözlükleri, İmparatorluk Deniz Gümrükleri'nin iadelerini ve turist seyahat rehberlerini birleştiriyor gibiydi. Çin hakkında filolojik olmayan çalışmaların yer aldığı yirmi altı sayfalık bir bibliyografya da dahil edildi”.

Thongzhi Restorasyonu, Tianjin Antlaşması ve Batının taleplerinin dışında, Çin'in güç toplamak amacıyla başlattığı ordu reformları etrafında şekillenmiştir. Avrupa üstünlüğünün iki savaşta ve aynı zamanda iç savaşta da açık olarak görülmesi ile askeri araçlar ve modern bir ordu yaratımı için önemli adımlar atılmıştır. Bu doğrultuda

Şanghai ve Fuzhou'da deniz tersanesi, Tianjin'de bir makina fabrikası ve Nanking 'de bir cephanelik kurulmuştur. Savunma ve uluslararası ilişkiler üzerine uzmanlaşmaları için Çinli öğrenciler ABD'ye gönderilmiştir (Dillon, 2016, s. 123; Ven, 2014, s. 193). Ayrıca 1870'lerde Çin Ticaret Buharlı Navigasyon Şirketi ve Kaiping Madencilik Şirketi gibi ticari işletmeler; 1880'lerde ise Şanghai Pamuk Fabrikası, İmparatorluk Telgrafı ve Mo-ho Altın Madenleri kurularak reform süreci daha da genişlemiştir. 1890'larda Wuhan'da modern bir demir fabrikası kurulmuş ve Çin'in kıyı limanları ile iç bölgeleri arasında demiryolu bağlantıları oluşturulmuştur (Ven, 2014, s. 103).

1.3.1.4. Dış Borçlanma ve Gümrük Hizmetleri (Uluslararası Mali Denetim)

Çin yönetimi 1854 yılında Taiping Ayaklanması ve Avrupa saldırısı altında eski kurumların çözüldüğü siyasal atmosferde, dönemin ticaret merkezi olan Şanghai'da gümrük gelirlerini toplayamaz duruma düşmüştür. Yabancı diplomatlar, vergiler toplanmazsa, bunun 1840'ların başında Afyon Savaşı'nın sonunda oluşturulan antlaşma sisteminin çökmesine yol açabileceğini için antlaşmalarda kabul edilen vergileri geçici bir önlem olarak toplamak ve liman ticaretini düzenlemek üzere Yabancı Gümrük müfettişlerini görevlendirmiştir. Ancak bu görevlendirmelerin geçici niteliği Çin yerel yetkililerinin onayıyla kısa süre içerisinde ortadan kalkmıştır. İkinci Afyon Savaşından sonra (1856- 1860), Çin hanedanının imzalamak zorunda kaldığı antlaşmaların bütününde Çin'in askeri yenilgisiyle Avrupa devletlerine teslimiyetin kesinleşmesi, ödenmek zorunda kalan ağır tazminatların ortaya çıkışı, yabancı denetimindeki bu gümrük sistemin kalıcı ve merkezi bir yapıya dönüşmesinin önünü açmıştır. İngilizler ve Fransızların savaş sırasında Kanton'un kontrolünü ele geçirdikten sonra, Şanghai sistemi Kanton'a genişletmiş ve bu sistemin iyi işlemesiyle İmparatorluk Deniz Gümrük Hizmetleri (Imperial Maritime Customs Service) kurumsallaşmıştır (Björkell, 2008; Horowitz, 2017).

Kurumun başına 1863 yılında Robert Hart'ın getirilmesiyle, maliyesi çöken Çin Devleti'nde Deniz Gümrük Hizmetleri Avrupa mali denetimi kurumsallaştıran ve Çin'in genel olarak mali ve bürokratik sistemine etki eden tipik bir yarı sömürge kurumu

haline gelmiştir. Deniz Gümrük Hizmetleri kuruluşundan 1949 Çin Devrimi'yle feshedilene kadar ülkenin küresel ekonomiyle arasındaki ilişkide merkezi bir rol oynamıştır (Horowitz, 2017).

Hart yönetiminde öncelikle kurumda açıkça tanımlanmış bir yetki hiyerarşisi oluşturmuştur. Hiyerarşinin başında Teftiş Müdürlüğü vardır ve Teftiş Müdürlüğünün başında genel müdür olarak kendisi vardır. Gümrükler doğrudan Pekin'deki Zongli Yamen'e rapor verir; Hart'ın hiyerarşik üstü Zongli Yamen'dir, gümrükteki diğer herkes de Hart'a bağlıdır ve ona rapor verir. Terfiler ve transferler hakkında tüm kararları Hart vermiştir. İlk iş olarak Teftiş Müdürlüğünün bünyesinde Deniz Gümrük Hizmetlerinde olup biten her şey hakkında bilgi akışını sağlayan merkezi bir bürokrasi inşasını başlatmıştır (Horowitz, 2017).

Hart geleneksel Çin bürokrasisinin düşük maaşlı ve güvencesiz çalışma koşullarından kaynaklı yolsuzlukla ve insiyatifsizlikle beslenen yozlaşmış yapısının tasfiye edilerek, iyi maaş alan ve atama güvenliğine sahip merkezi disiplinli bürokrasinin bu yapının yerini almasını amaçlamıştır. Bu kapsamda, Çin'in Avrupa ülkeleri ve ABD ile olan ticaretinin yönetiminde konsolosların ve denetçilerin etkisini azaltarak kuruma İngilizler tarafından yetkinlikleri konusunda şüphe duyulmayacak nitelikte ve Avrupa'dan ve Amerika'dan sınav usulüyle yabancılar getirmiştir (Ven, 2014, s.65).

Hart zamanında her antlaşma limanında gümrük evleri kurulmuştur; Pekin'de bir merkez ve bir Londra ofisi vardır. Şanghai'da, gümrük evinden başka şirket içi bir basım ve yayın kuruluşu olan bir istatistik departmanı oluşturulmuş; gümrükler, çoğunlukla ticaret ve vergilendirmeye ilgili kapsamlı raporların yanında hava durumu gibi ayrıntıları içeren gümrük hizmet faaliyetleriyle ilgili raporlar yayınlamış; gümrük personelinin uymasını beklediği kuralları ve standartları belirlemiştir (Horowitz, 2017). Kuruluşlarının sayısı arttıkça ve Çin'in ticaretini yönetmedeki rolü giderek büyüdükçe personeli de büyümüştür. 1900'e gelindiğinde, Çin genelindeki kırk ana Gümrük Binasında ve çok daha fazla yan istasyonda 20.000 kişi çalışır hale gelmiştir (Björkell, 2008; Ven, 2014, 104).

Kurumun resmi görevi gümrük vergilerinin doğru bir şekilde değerlendirilmesini sağlamakla sınırlıyken, zamanla kurum limanların ve deniz fenerlerinin bakımı, yabancı kredilerin ödenmesi, yayınlanmış raporların hazırlanması ve Çin Hükümeti'ne teknik yardım sağlanması gibi birçok faaliyeti bünyesinde toplamıştır Gümrük yetkilileri sıklıkla diplomatik görüşmelere katılmış ve Çinli yetkililer ile yabancı temsilciler arasında gayri resmi aracılar olarak görev yapmıştır (Horowitz, 2017).

Çin hükümeti Çin-Japon savaşı ve Boksör İsyanı, tazminatları ödemek için büyük miktarda dış kredi almak zorunda kalmıştır. Çin maliyesi açısından uluslararası piyasalardan alınan krediler yabancı hükümetlerin Çin'e olan ilgisinin ve Gümrük Hizmetleri'ndeki etkilerinin büyümesi anlamına gelmiştir. Savaş kredilerinin ödenmesi için “yerli gümrük” vergilerinin toplanması bu kuruma verilmiş (Horowitz, 2017) ve aynı zamanda Çin topraklarındaki vergi toplama sistemi merkezileştirmiştir (Björkell, 2008). Bu durum Çin gelirinin yaklaşık üçte birinin yabancı kontrolünde olması anlamına gelmiş ve yüzyıl sonunda modern donanma kuruluşundan, demiryolu inşaatına vb. kadar her türlü girişim Gümrük Hizmetleri tarafından finanse edilmiştir (Björkell, 2008).

Çin hükümeti 1870 yılına kadar uluslararası borç almaya direnebilmiştir. Üst üste gelen Afyon Savaşları, iç savaşlar ve bağlantılı olarak ordunun reforme edilme baskısı sonucu yapılan harcamalar, Çin ekonomisini dayanamayacağı bir noktaya getirmiştir. Çin-Japon savaşı ve Boksör İsyanı ise ülke maliyesini, büyük miktarda dış kredi alma zorunluluğunda bırakmıştır (Horowitz, 2017).

Çin'in Fransa (1885) ve özellikle Japonya'yla (1894) girdiği savaşların yenilgisinin yarattığı mali sıkıntıyı derinleştirmiştir. Özellikle Japon Savaşı Çin için çok ağır olmuştur. Çin'in yenilgisiyle Japon emperyalizmi Çin'den en çok kayırlanan ulus statüsü elde etmiş, ayrıca dört limanda daha ticaret yapma hakkı ve Çin nehirlerinde seyahat imkanı elde etmiştir. Aynı zamanda Çin hükümeti savaş sonrası Japonya'ya Tayvan'ı ve bağlı tüm adaları devretme zorunluluğundan başka, 200 milyon tael ödeme yükünün de

altına girmiştir (Dillon, 2016, s. 130). Bu durum Çin ekonomisi için yıkım olmuş ve Çin hükümeti uluslararası alandan borçlanma yoluna gitmek zorunda kalmıştır (Björkell, 2008). Çin Hükümeti'nin 1895'te yaptığı dış borç ülke kaynaklarını daha da zorlamış ve ülkeyi emperyalizme daha da bağımlı hale getirmiştir

Ven 1880'lerin Çin ekonomisi üzerinde önemli bir dönüm noktası olduğunu söyler (Ven, 2014, s.104). Buna göre daha öncesindeki isyanların etkisinden istikrarlı şekilde kurtulan Çin ekonomisi/ ithalat ve ihracatı bu tarihe kadar dengededir. 1880'lerden itibaren eşitsiz mübadele ilişkisi etkisini hızla göstermiştir. Çin ekonomisine çay ve ipek ihracatı daha az kazandırırken ve tekstil veya gazyağı gibi kimyasal ürünler gibi endüstriyel emtiaların ithalatı daha pahalı hale gelmiştir ve ithalat ihracatı aşmış ve Çin hızla sanayileşen Japonya ile Avrupa ve ABD'nin ihtiyaçları doğrultusunda ham pamuk üreticisi haline gelmiştir (Ven, 2014, s.104). Avrupa ülkelerinin çıkarları doğrultusunda kullanılan ülke zenginliği yerli sanayinin devlet tarafından korunamadığı serbest ticaret koşullarında gelişmemiştir (Ven, 2014).

Çin üzerinde mali denetim kurumu olan Gümrük Hizmetleri'nin, Çin'in dış borçlanmasının giderek büyümesiyle Düyun-u Umumiye benzeri borç kurumu olma özelliği daha da belirginleşmiştir. Gümrük İdaresi'nin uluslararası ticaretin iyi düzenlenmesi, mali sistemde düzeni ve öngörülebilirliği arttırmasıyla Çin'in uluslararası kredibilitesini de arttırmıştır. Çin'in uluslararası alandan borçlanma koşulları Batı tarzı hesap sistemine, merkezi mali yönetime ve uluslararası kredi mantığını kavrayabilecek bürokrasiye, Gümrük Hizmetleri'nde, Zongli Yamen ve Togwen Guan gibi kurumlar aracılığıyla geçilmesiyle bütünlüklü bir yapının oluşturulmasıyla ortaya çıkmıştır (Horowitz, 2017).

1.3.2. İran Modernleşmesi

İran da 19.yüzyıl başında Osmanlı Devleti ve Çin gibi sanayi kapitalizmiyle yükselen İngiliz serbest ticaret emperyalizminin saldırganlığıyla karşı karşıya kalmış eski güçlü

devletlerden biridir. İran da 19.yüzyılda tüm sömürgeleşmemiş Batı dışı toplumlarda olduğu gibi serbest ticarete açılım ve uluslararası piyasalardan yapılan borçlanmanın ardından kapitalist dünya sisteminin parçası olmuş ve beraberinde devlet mekanizmasının merkezileşmesi ve dönüşümü gerçekleşmiştir. yoluyla girmiş ve derinleşmiştir. Bu başlıkta İran'ın 19.yüzyılda Batı ile kurduğu bu ilişkilerin özgün koşulları ele alınarak, İran Devleti'nin bu yüzyıldaki kurumsal dönüşümü üzerinde durulmuştur.

1.3.2.1. İran'da Avrupa Etkisinin Kurumsallaşması ve Eşitsiz Anlaşmalar

19.yüzyılın başından itibaren stratejik öneminden dolayı İngiltere, Fransa ve Rusya, İran üzerinde nüfus sahibi olabilmek için yoğun bir rekabet içinde olmuşlardır. İran bu üç devletin genişleme ve nüfus politikalarından olabildiğince az zarar görmek için birbirinden bağımsız dostluk antlaşmaları yapmış ve ülkeler arasındaki çelişkilerden yararlanmaya çalışmıştır (Garthwaite, 2011, s.177). Özellikle 18.yüzyıl sonlarından itibaren Rusya'nın İran'ın geleneksel olarak kendi toprağı saydığı Kafkasya üzerinde genişleme siyaseti ve 1801'de Gürcistan'ı ilhak etmesi ile uzun soluklu İran Rus Savaşı'nın başlaması, İran'ın Rusya'ya karşı değişen konjonktüre göre İngiltere ya da Fransa ile ittifak anlaşmaları kurmasına yol açmıştır (Hyam,1993).

İngiltere için İran özellikle Hindistan'ın güvenliği açısından kritik önemdedir. Rusya ile Orta Asya'da iki devlet arasındaki nüfus mücadelesi ile Hindistan'ın kuzeybatı sınırında Rusya tehdidinin ortaya çıkması ve 1798'de Napolyon'un Mısır'ı işgal ederek Hindistan'a giden yolların kontrolünü ele geçirmek için hamle yapması, Hindistan'a kara yoluyla geçişteki kritik ülke olan İran'ın üzerindeki İngiliz etkisinin önemini güncel hale getirmiştir. Bu nedenle yüzyılın başlarında İran'a İngiltere teması, İran üzerindeki Rusya ve Fransa'nın etkisini kırarak, İran'ın tampon ülke görevi görmesi üzerinden şekillenmiştir (Hyam,1993, s.14; Upton, 1960, s.5).

İngilizlerin İran üzerindeki diplomatik etkisinin 19.yüzyıldaki ilk adımı 1801 ve 1809 Antlaşmalarıdır. İngiltere 1801 Antlaşması'nda, Afganistan veya Fransa'nın İran veya Hindistan'a doğru hareket etmesi durumunda İran desteği karşılığında İngiliz askeri teçhizatı ve teknisyenler göndermeyi teklif etmiş ve anlaşmanın imzalanması için Hindistan'dan Kaptan John Malcolm'u göndermiştir (Keddie, 2006, s.38). Ancak kısa süre sonra bir Rus-İngiliz ittifakının kuruluşuyla, 1804'te Erivan ve Enzeli'ye yapılan Rus saldırılarında İngiltere sözünü tutmayarak İran'a destek olmaması sonucu İran yüzünü Fransa'ya çevirmiştir. 1807'de Fransa ile İran arasında Finkenstein Antlaşması imzalanmıştır. Buna göre İran Rusya saldırılarında Fransa'dan yardım alma karşılığında, Hindistan'ın işgaline yardımcı olmak için Fransa'ya katılmayı kabul etmiştir (Upton, 1960, s.4-5; Keddie, s.38). Ancak bu kez de 1807 yılında Napolyon'un Avrupa'daki başarılarıyla birlikte Rusya ile Fransa arasında Tilsit Barışı imzalanması 1809 yılında tekrar İran İngiliz ittifakına yol açmıştır (Keddie, 2006, s. 38).

1804 yılında Rusya'nın Gürcistan'ı işgal etmesi ve durmayarak çevre hanlıkları işgal etmek için fırsat kollaması 1813 yılında sona erecek İran Rusya Savaşı'nı başlatmıştır. İran'ın feodal ordusunun dağlık bölgeye hakimiyeti, yürüttüğü gerilla savaşı, bölgedeki diğer hanlıkların Rusya'ya karşı tutumu ve dönem dönem aldığı Fransız ve İngiliz askeri desteği ve eğitimlerle, İran Rus ordusunun teknolojik ve lojistik üstünlüğüne 1812'ye kadar direnebilmiştir. Rusya'nın aynı zamanda Fransa (1805-1807 ve 1812-1815), Osmanlı Devleti (1806-1812) ve kısaca İsveç (1808-1809) ile savaş halinde olması savaş sürecini Ruslar aleyhine uzatsa da sonuç olarak savaş Rusya lehine büyük toprak kazanımıyla ve Hazar Denizi'nde kesin Rus hakimiyetiyle sona ermiştir (Atkin, 1980, s.100). İran savaş sonunda imzalanan Gülistan Antlaşmasıyla Sasanilerden kalan geleneksel toprakların kaybıyla büyük bir onur kırıklığı yaşamıştır. Kafkasya'da topraklar elde etse de Rusya da tam bir zafer kazanmış gibi hissetmemiştir. Bunun nedeni Erivan ve Nahcivan gibi önemli hanlıkların ele geçirilememesi, Dağıstan ve Çeçen bölgelerinde çıkan ayaklanmaların Rusya'yı zor durumda bırakması, İran üzerinde artan İngiliz etkisi ve Rusya'nın İran üzerindeki nüfusunun sınırlı kalması olarak özetlenebilir. Neticede savaş iki devlet açısından da tam anlamıyla sona

ermemiştir ve 1820'lerin sonlarında ikinci Rus- İran savaşına yol açmıştır (Atkin, 1880, s. 145).

1828'de sonlanan İran- Rus Savaşı ise İran açısından yarı sömürgeleşme sürecini başlatan bir dönüm noktası olmuştur. Savaş sonunda imzalanan Türkmençay Antlaşması'yla, İran, Hazar Denizi'nin batısındaki, Rusya ile olan mevcut sınırın kuzeyindeki tüm toprakları kaybetmiş, yaklaşık 3 milyon sterlinlik bir tazminat yükümlülüğü altına girmiştir. Ayrıca iki devlet arasında İran'ın egemenliğine saldırı niteliğindeki 1-Rusya lehine gümrük vergisi %5 ile sınırlanması, 2- resmi kullanım için malların serbest giriş hakkının tanınması, 3- Rusya'ya İranlı çalışanlarını koruma hakkı ve İran'daki Rus tebaasına ekstraterritorial ayrıcalıklar verilmesi maddelerini içeren, ayrı bir ticaret ve güvenlik anlaşması imzalanmıştır (Upton, 1960, s. 6). Bu ticaret antlaşması savaş sonrasında güçsüz taraf aleyhine hükümler taşıyan tipik bir eşitsiz anlaşmadır. Rus tüccarlar savaş sonrasında İran'da gümrük indirimi, serbest dolaşım, vergiden muafiyet, ticaret güvenliği gibi çok geniş ayrıcalıklar elde ederken, İran için herhangi bir karşılık gözetilmemiştir. Savaş giderleri ve savaş tazminatı altında ezilen İran'da Rusya lehine verilen imtiyazlar İran üreticisinin daha da ezilmesi anlamına gelmiştir (Upton, 1960, s. 6).

Türkmençay Antlaşması'ndan sonra Rusya'nın baskıcı gücünün ülkeye yerleşmesiyle, İngiltere Hindistan'dan Rusya'yı uzak tutmak için İran'a daha aktif müdahale etmek zorunda kalmıştır. Banani gelinen aşamayı şu şekilde anlatır (Banani, 1961, s. 8).

“1828'den sonra Rusya ile İran arasında bir sınır vardı, ancak çoğunlukla sadece coğrafi öneme sahipti. Türkmençay'dan sonra yaklaşık bir yüzyıl boyunca Rusya'nın baskıcı gücü İran'da sert bir gerçeklikti. Ekstraterritorialite ve çeşitli diğer imtiyazlar ve ayrıcalıklar ondan zorla alındı ve Tahran'daki mahkeme Rus büyükelçisinin onayı olmadan iç işlerinde bile harekete geçmekten acizdi. Diplomatik baskı yeterli olmasaydı Rus birlikleri törensiz bir şekilde sınırı geçecekti. İngiltere'nin İran'daki güç dengesini koruma becerisi olmasaydı, nominal egemenliği bile uzun süre dayanamazdı. Ancak İran'ın ötesinde Hindistan vardı ve

bu, İngiltere'nin Rusya'yı uzak tutmak için her şeyi yapması gerektiği anlamına geliyordu.”

Savaş sonrası İran İngiltere ve Rusya arasındaki nüfus mücadele alanı haline gelmiştir. İran'ın Türkmençay Antlaşması'yla Rusya'ya verdiği extraterritorialite ve sabit düşük tarifeler daha sonra diğer Batı devletlerine de verilmiştir (Banani, 1961, s. 8). 1841 yılında İngiltere ve İran arasında serbest ticaret anlaşması yapılmıştır. Asya'daki en bilinen örnekler olan Osmanlı Devleti'yle 1838 yılında yapılan Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması ve 1842'de Çin ile yapılan Nanking Antlaşması gibi İngiliz serbest ticaret emperyalizmini İran'a taşımıştır. Gelişmiş İngiliz sanayisinin ucuz mallarının zorunlu düşük gümrük tarifeleriyle İran'a giriş yapması, diğer ülkelerde olduğu gibi burada da ekonomi üzerinde yıkıcı etkiler bırakmıştır (Keddie, 2006, s. 41).

İran'da Türkmençay Antlaşması'ndan sonra bir diğer önemli askeri çatışma İngiltere'yle, İran'ın tarihsel olarak üzerinde hak iddia ettiği Afganistan topraklarında yer alan Herat'ı işgal etmesiyle 1857'de gerçekleşir. İngilizler'in Hindistan'ın güvenliği çerçevesinde Afganistan'ın bağımsız bir tampon bölge olması yönündeki politikası, İran'ın bu bölgedeki yayılımını hoş karşılamamıştır. Herat'ın işgaline karşılık olarak İngiliz donanmasının, Basra Körfezi'nde yaptığı güç gösterisi İran'ı Afganistan'daki tüm iddialarından kesin olarak vazgeçirmesiyle sona ermiştir. Bu gerilim sonrasında imzalanan 1857 Paris Barış Antlaşması yeni bir ticaret antlaşmasının yapılmasını da beraberinde getirerek, İngiltere'nin İran üzerindeki ticari tahakkümünü pekiştirmiştir (Uluerler, 2015, s. 818).

İngiltere ve Rusya'nın elde ettikleri ticari imtiyazlara, 1863'ten itibaren İran'daki altyapının modernleştirilmesi amacıyla verilen imtiyazlar eklenmiştir. İngiltere'nin ihtiyaçları doğrultusunda 1860'larda İran'dan Hindistan'a uzanan telgraf hattının kurulması bu imtiyazlardan biridir. Daha sonra 1872'de Nasir al-Din Şah, Baron Julius Paul de Reuter'e İran'da madencilik, bankacılık, yol yapımı ve fabrikalar için sadece 40.000 sterlin karşılığında geniş kapsamlı imtiyazlar vermiştir. 1860 ile 1913 arasında

petrol şirketine, İngiliz Bankasında Şah'a yapılan kredilerde ve ithalat ihracat kalemlerinde yoğunlaşan İran'daki İngiliz sermaye yatırımı yaklaşık on milyon sterline ulaşmıştır (Kiddie, 1971).

Rusya'nın İran ekonomisine ve siyasetine etkisinde 1850'lerden sonra niteliksel değişim yaşanmıştır. Rus sanayisinin büyümesi ve 1870'lerde ve 1880'lerde Transkafkasya ve Transhazya Demiryollarının inşa edilmesiyle, Rusya stratejik olarak avantajlı duruma geçmiştir. Rus malları kuzeyde ve hatta İran'ın orta kesimlerinde İngiliz mallarının yerini almıştır (Kiddie, 1971). Rusya balıkçılık, yol yapımı, telgraf ve bankacılıkta önemli imtiyazlar elde etmiştir. Ayrıca Rusya İngiliz mallarının kuzey İran'a ulaşmasını önlemek için 1890'da şahtan İran'da hiçbir demiryolu inşa edilmeyeceğine dair yaptığı gizli antlaşmayla 1920'lere kadar İran'da demiryolu yapımını engellemiştir. İran'ın tüm endüstriyel kaynaklarının yabancı ellere teslim edilmesi anlamına gelen Rusya ve İngiltere imtiyazları (şirketlerden ön ödemeler alınması), kamu borçlanmasının ikamesi olarak, bütçe açıklarının dengelenmesi için başvuru bir yöntem dönüşmüştür. 1850'lere kadar aşağı yukarı eşit seyirde giden İran'ın ödemeler dengesi gitgide bozulur. Avrupa ile olan ticaretin gelişmesi ve maliyeye Paris Antlaşması'nın tazminat yükünün de eklenmesiyle, 1868'e gelindiğinde kabaca bir milyon sterlinlik bütçe açığı ortaya çıkmıştır (Banani, 1961).

İran'ın ilk klasik usulle/tahvil ihracıyla gerçekleşen borçlanması ise Osmanlı Devleti ve Mısır'dan çok daha sonra gerçekleşmiştir. İran 500.000 poundluk ilk yabancı krediyi, 1891 yılında İngiliz tütün şirketinin iptal edilen imtiyazı için talep ettiği tazminat ödemek için İngiltere'den almıştır (Kiddie, 1971). Nasreddin Şah'ın ülkede yaygın bir şekilde üretilen ve kullanılan tüm tütünün üretimini, işlenmesini, satışını ve ihracatını elli yıllık süre için İngiliz Talbot şirketine imtiyaz olarak vermesiyle, bu şirket dışında kimse tütün alıp satamaz hale gelmiştir. Bu duruma karşı; ulemayı, tüccarları ve halkı birleştiren büyük çaplı eylemler gerçekleşmiş; güvenlik güçleri Tahran'da onlarca göstericiyi ateş açarak öldürmüştür. Buna rağmen gösterilerin boyutlarının giderek şiddetlenmesi, sonunda Şaha geri adım attırmıştır. Bu olay aynı zamanda yabancılara

imtiyazların verilmeye başlanmasıyla birlikte yükselen egemenlik kaybına tepkiyi daha da arttırarak 1906 devrimine yol açacak fikirlerin yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır (Garthwaite, 2011, s. 191).

1.3.2.2. İran Devleti'nde Reformlar ve Devletin Bağımlı Dönüşümü

19.yüzyıl başında İran'da reformların öncüsü Azerbaycan'ın yönetiminde bulunan Veliaht Prens Abbas Mirza'dır. Abbas Mirza Osmanlı Devleti'nin reformcu sultanlarını ve Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın başlattığı reformları örnek alarak yönetiminde bulunduğu Azerbaycan eyaletinde önemli adımlar atmıştır. Abbas Mirza'nın reformları, savaşlarda alınan ağır yenilgiler sonucu Avrupa karşısındaki teknolojik gerilikleriyle yüzleşmek zorunda kalan Osmanlı Devleti, Mısır ve diğer Batı dışı toplumlarda olduğu gibi orduda başlamıştır. Büyük ölçüde aşiret kuvvetlerinden oluşan feodal İran ordusunda, bölgesel hanların ya da aşiret reislerinin kendi adamlarını savaşa getirmesiyle yürütülen geleneksel sistemin dışına, 1804 yılında Rus birlikleriyle yapılan savaşlarda, 1.750 Rus askerinin (Rus köylülerinden oluşan erler) savaş esirleri olarak alınması ve bu esirlerin Abbas Mirza ve subaylarına modern tatbikatlar ve diğer Avrupa askeri taktiklerini öğretmek için istihdam edilmesiyle çıkılmaya çalışılmış ve İran'da merkezi ordu kurma girişimi başlatılmıştır. Abbas Mirza, Rus firarileri önce eğitmen, daha sonra da korumaları olarak kullanmıştır. Rus birliklerinden oluşan orduya Nezam-ı Cedit ordusu denmiştir. Nezam birliklerinin eğitimi İran'ın dönemsel Avrupa dengesine göre İngilizlerin ya da Fransızların eline geçmiştir. Ancak orduya zamanla bazı göçebe kültürel alışkanlıkların taşınması, etkili ateşli silahların ve emir komuta zincirinin eksikliği, bu gücün genel bir Avrupa disiplinli birliklere ve orduya dönüşümünü engellemiştir (Behrooz, 2023, s.43-67). Abbas Mirza'nın reformlar merkezi bir girişimle gerçekleşmediği için ilerletilememiştir (Banani, 1961 s. 54: Kiddie, 2006, s. 41).

Mirza'dan sonra Nasreddin Şah'ın (1848-96) döneminde piyade ve topçuları eğitmek için bazı Avusturyalı subaylar görevlendirilse de, bu girişim modern merkezi bir ordu

kurma yönünde tutarlı olamamıştır. 1921’de Rıza Şah ilk bağımsız orduyu kurana kadar orduda merkezileşme gerçekleştirilememiştir (Banani, 1961, s. 54)¹³.

İran’da klasik saray divanı sistemi 19.yüzyılın ortalarından itibaren merkezileşmeye ve sekülerleşmeye başlamıştır. Yüzyıl boyunca genel olarak yapılan reformlara bakıldığında; yüzyıl başında ilk küçük İranlı öğrenci grubu Abbas Mirza tarafından askeri okul okumak üzere Avrupa’ya gönderilmesi; yine Abbas Mirza tarafından Farsça’nın bürokratik merkezileşme doğrultusunda, bir grup elitin anlayabildiği ağıdalı yapısından, daha basit ve net şekilde anlaşılması için sadeleştirilme çalışmaları başlatılması önemli ancak tamamlanamamış girişimlerdir (Kiddie, 1971, s.40).

Devletin idari yapısındaki dönüşüm, Avrupa ile ticari ilişkilerin derinleştiği Nasreddin Şah döneminde daha görünür hale gelmiştir. Nasreddin Şah tarafından 1851’de Tahran’da ilk Avrupa tarzı kolejın açılması, 1858’de ilk kez telgraf hattının kurulması, (hat 1864’te Bağdat ve Hindistan’a kadar uzatılmıştır), 1865’te ilk kız okulu açılması gibi altyapı ve seküler nitelikli önemli yeniliklerle birlikte 1859’da altı bakandan oluşan bir kabineyi ilan edilmesi, 1860’da bir ayan meclisi oluşturulması gibi feodal devletin dönüşümünü temel düzeyde etkileyen reformlar hayata geçmiştir. 1870’de şaha hizmet eden bir danışma meclisi oluşturulmuştur. Kısa süre sonra ise devletin yürütme aygıtı modern bakanlık sisteminin hayata geçirilmesiyle devletin dönüşümündeki en temel adımlardan biri atılmıştır (Banani, 1961, s.9; Garthwaite, 2011, s. 185).

¹³ Nasreddin Şah (1848-96) döneminde yaklaşık beş yüz kişilik bir geçit töreni süvari birliği olan Pers Kazak Tugayı adı altında 1879’da Rus subaylar tarafından oluşturulmuştur. Rus emperyalizminin uzantısı olarak hareket etmiştir. Zamanla sayısal azlığına rağmen İran’da Şah’ın en etkili askeri birimi haline gelmiş ve 1905-11 devrim günlerinde halka karşı kullanılmıştır. 1917 Rus Devrimi’nden sonra İran’daki Rus etkisinin geçici olarak kırılmasıyla Kazak Tugayı’nın komutası İranlıların eline geçmiştir ve Rıza Şah bu Tugay saflarında öne çıkarak iktidara yükselmiştir (Banani, 1961, s. 53).

2. BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE MALİ MERKEZİLEŞME VE DEVLETİN MALİ KURUMLARINDA DÖNÜŞÜM

Serbest ticaret emperyalizmiyle gelen serbest ticaret anlaşmaları, sermaye ihracı sonrası devlet temerrütleri ve sonucunda yaşanan uluslararası mali kontrol, bu yüzyılda kapitalizmin/emperyalizmin dünyaya yayılma aracıdır. 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin siyasi tarihi, pre-kapitalist ekonomilere sahip Avrupa dışı toplumların genelinde olduğu gibi İngiliz sanayi kapitalizminin genişlemesinin etkisinde şekillenmiştir.

Serbest ticaret emperyalizmi, diğer batı dışı toplumlarda olduğu gibi Osmanlı Devleti'ni yalnızca kapitalist meta dolaşımına açmamış, aynı zamanda kapitalizmin ihtiyaç duyduğu piyasa ilişkilerini kurma ve yönetme ihtiyacıyla pre-kapitalist devletin dönüşümünü de beraberinde getirmiştir. Kapitalist pazarla olan entegrasyonun derinleşmesi, yeteri kadar olgunlaşan yürütme aygıtına ihtiyaç duymaktadır. Dönüşen devlet aygıtı sermayenin nüfusunun önündeki yapısal engellerin kaldırılmasında ve dolaşım alanının rahatlatılmasında temel işleve sahiptir¹⁴. Tüm ülkeyi merkezi kontrol altına alan kurumsal gelişim, uluslararası alanla uyumu sağlayan finansal ve hukuksal uygulamaları hayata geçirecek yapının da temelidir.

¹⁴ John G. Taylor, 'Üretim Tarzları Eklemlenmesinin Ortaya Çıkışı ve Üçüncü Dünya Formasyonlarının Yapısı Üzerindeki Etkisi', iç Çağatay Keskinok ve Melih Aksoy, Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine (Çağatay Keskinok, Melih Ersoy, 1. bs Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1984) 125.

Osmanlı Devleti yüzyıl başından itibaren kapitalist dünya pazarına kaybedilen savaşlar sonrasında yapılan ticaret antlaşmalarıyla hızla çekilmiş; yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren ise, İngiliz serbest ticaret emperyalizminin bölgesel genişlemesinin önemli coğrafyalarından biri olmuştur. Kırım Savaşı sonrası gelen uluslararası borçlanmanın yol açtığı borcu borçla kapatma döngüsü ise uluslararası mali denetim kurumu olan Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasına yol açmıştır. Osmanlı Devleti de kendi özgün koşullarında sömürgeleşmemiş Batı dışı dünyanın parçası olarak, bu toplumların kaderini paylaşmıştır.

Bu bölümde 19.yüzyılda Osmanlı Devleti'nin kurumsal dönüşümü ve mali kurumsal yapısının gelişimi, ülkenin 19.yüzyıl kapitalist dünya sisteminde entegrasyonu bağlamında ele alınmıştır. Devletin eşitsiz bileşik gelişen merkezi yürütme aygıtı, devletin yapısal sınırlılıkları ve emperyalizmin dönemsel ihtiyaçları bağlamında ele alınmıştır.

Uluslararası borçlanma ilişkisinin sonucu olarak ortaya çıkan uluslararası borç kurumları; ilk bölümde incelendiği üzere, eski borçların ödenmesi ve borç ilişkisinin yeni borçlanmalarla sürdürülmesini sağlayan kurumlardır. Dolayısıyla devletlerin mali merkezileşmesinde ve modern mali yapının yaratılmasında önemli rol oynamışlardır. Devlet borçlarını ödemedede temerrüde düşen Batı dışı toplumların genelinde, Meksika'da BANAMEX, Mısır'da Kamu Borçlar İdaresi, Tunus'ta kurulan Uluslararası Maliye Komisyonunda olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin uluslararası borçlanma ilişkisi de uluslararası borç denetim kurumu olan Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla sonuçlanmış ve Osmanlı Devleti'nin borç ilişkisinin kontrolü ve sürdürülebilirliği devletin maliyesini kontrol altına alan, alacaklı devletlerin idaresine bırakılmıştır. Bu bölümde Osmanlı Devleti'ndeki mali bağımlılığının/ yarı sömürge ilişkisinin kurumsal karşılığı olan Düyun-u Umumiye İdaresi'ne giden sürecin idarenin oluşumunun, yapılanmasının ve örgütsel yapısının ve devletin mali kurumlarının oluşumuna olan etkisinin emperyalist devletlerinin dünya siyasetinin parçası olarak nasıl şekillendiği üzerinde durulmuştur.

Bölümün konusu devletin en üst mali yapılanması olan Maliye Nezareti'nin gelişimi ve uluslararası borç ilişkisi ile Maliye teşkilatının modern bir kurum olarak örgütlenmesi arasındaki bağlantının incelenmesidir. Devletin mali örgütlenmesi ve genel olarak yürütme aygıtının dönüşümü, kapitalizmin nüfusunu, yöntemlerini ve derecesini (kapitalizmin dışsal etkisi/eşitsiz bileşik gelişimini) belirleyen emperyalist müdahaleler bağlamında ele alınmıştır.

Bu bölümde ilk olarak Osmanlı Devleti'nin 18.yüzyıl reformlarının değerlendirilmesi kapitalizmin devlete sirayeti bağlamında yapılmıştır. Amaç Nezaretin ortaya çıkışının ve asıl olarak devletin modernleşmesinin uluslararası ile olan ilk bağlantısının kurulmasıdır. Bu yüzyılda merkez kapitalist devletlerin üstünlüğünün kabul edilmesi, Batı tipi reformların ilk kez hayata geçirilmesini sağlar. Başlayan reform dönemi, Osmanlı'daki kapitalizmin eşitsiz bileşik gelişiminin somut görüntüsüdür. 18.yüzyıl reformlarını ortaya çıkaran kapitalist eşitsiz bileşik gelişim dinamiklerinin Rusya ve Japonya örneklerinde olduğu gibi merkezi monarşileri çıkarmamasının tarihsel nedenleri, son kertede ayan merkezi devlet uzlaşısının tarihsel başarısızlığının sembolü olmuş Senet-i İttifak Antlaşması üzerinden değerlendirilmiştir. Sonrasında II. Mahmut dönemi, devletin merkezileşme ve modernleşme eksenli yapılan reformların dış ve iç kaynaklı dinamikleri bağlamında ele alınmıştır.

Uluslararası meta dolaşımı Osmanlı Devleti'nin sınırlarından öncelikle 19.yüzyıl başında imzalanan eşitsiz antlaşmalarla birlikte girmeye başlamıştır. Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması serbest ticaret için pre-kapitalist devletin sınırlılıklarının yeteri kadar kaldırıldığı, kısa vadede uluslararası alanın etkisinin taşıyıcısı olarak devletin modernleşmesinin, uzun vadede ise dış borçlanmanın kaynağı olmuş önemli bir tarihsel dönemeçtir. Antlaşmayla Osmanlı Devleti İngiliz serbest ticaret emperyalizminin işgal maliyeti taşımadan, kendi pazarının içine kattığı az sayıdaki ülkeden biri haline gelmiştir.

Bölümün ikinci ana başlığı Tanzimat reformları dönemidir. Bu dönem Tanzimat reformlarının resmi olarak başladığı kabul edilen 1838 Gülhane Hatt-ı Hümayun'nun ortaya çıktığı dönem ile devlet maliyesinin iflas yılı olan 1875 tarihleri arasını kapsar. Feodal devletin tasfiyesi ve modern devlet aygıtının kurulmasına yönelik reformların ortaya çıkması bu dönemin ürünüdür. Bu başlıkta ilk olarak dönemin iki önemli reform belgesi incelenmiştir. Tanzimat Fermanı'nın ortaya çıkışı devletin İngiliz serbest ticaretinin yörüngesine girmesi ve uluslararası meta dolaşımıyla bağlantılı olarak ele alınmıştır. Dönemin ikinci önemli reform dönemi olan Islahat Fermanı'nın ilanı ise Avrupa uzlaşısının oturduğu dönemin ürünü olarak bir konsensusla Osmanlı Devleti'nin ayakta tutulması ve döngüsel bir borç ilişkisiyle birlikte kilit hale gelen bankacılık sistemi ve Hristiyan tebaanın haklarının genişletilmesi ile ilişkilendirilmiştir. Osmanlı Devleti'nde uluslararası borçlanma sonrasında Avrupa'ya bağımlılığın derinleşmesi ile beraber Avrupa eşgüdümünü sağlayacak kurumsal düzenlemelerin önemi artmıştır. Ayrıca devletin yürütme gücüne artık uluslararası borç geri ödemelerinin kontrollü bir şekilde gerçekleşmesi ve raporlanması için de ihtiyaç vardır. Bu bağlamda bu başlıkta aynı zamanda uluslararası borçlanma ve Osmanlı Bankası'nın kuruluşu ve işlevi üzerinde durulmuştur.

Bölümün üçüncü ana başlığının konusu Tanzimat dönemi boyunca devletin mali merkezileşmesinin kurumsal araçlarının/ bir bütün olarak Maliye Nezareti'nin gelişimidir. Bu gelişim Osmanlı Devleti'nin genel modernleşme hattından bağımsız olmadığı gibi, yürütme aygıtının diğer organlarından farklı olarak, devletin alt ekonomik ve sosyal yapısı dönüşemediği ölçüde Maliye Nezareti ortaya çıkamamıştır. Doğmaya çalışan kapitalist devletin eşitsiz gelişimindeki en çarpık yan -feodal devlete giydirilmeye çalışılan modern devlet aygıtının en zayıf tarafı- bu kurumda cisimleşmiştir.

Bu başlıkta ilk olarak Nezaretlerin ortaya çıkışı üzerinde durulmuş ve Maliye Nezareti'nin gelişimi 1- mali merkezileşmenin çok zayıf olduğu Tanzimat'ın ilk yıllarıyla, 2- Avrupa'nın iktisadi ve siyasi zoru ile şekillendiği Kırım Savaşı sonrası olarak iki döneme ayrılarak, bu dönemlerin özellikleri incelenmiştir. Sonrasında Maliye Nezaretinin kurumsal gelişimini tamamlayarak tam bir nezaret olarak ortaya çıkamadığı koşullarda nezarete yardımcı olarak kurulan, meclis oluşumları ele alınmıştır.

Bölümün dördüncü ana başlığının konusu 1875 yılında borç ilişkisinin yükünü daha fazla kaldıramayan devletin iflası ve sonrasında kurulan Düyun-u Umumiye Teşkilatı döneminde Maliye Nezareti'nin kurumsal gelişimidir. Yüzyılın ortasından itibaren merkeziyetçi mali sistemin kurulmasındaki önündeki en önemli engel, uluslararası borçlanmayla ve demiryolu inşaatında istenen kilometre garantisiyle birlikte devlet maliyesinin kontrolünün yitirilmiş olmasıdır. Diğer yandan Düyun-u Umumiye İdaresi'nin borçlar karşılığı olarak devlet gelir kalemlerinin en önemlilerine el koyması, bu gelir kalemlerinin toplanma yöntemlerinin de gelişimini dolayısıyla modern mali teknik ve kontrol sistemlerini de ülkeye taşımıştır. Bu bağlamda bu başlıkta ilk olarak dönemin emperyalist ilişkilerinin Osmanlı Devleti'nin son çeyrek yüzyılına olan etkisinin genel değerlendirmesi yapılmıştır. Sonrasında Düyun-u Umumiye İdaresi'nin yapısı ve organizasyonu üzerinde durulmuş, en son başlıkta ise Düyun- u Umumiye İdaresi'nin Maliye Nezareti'nin kurumsal gelişimine olan etkisi ve iki kurum arasındaki ilişki değerlendirilmiştir.

Maliye nezareti doğrudan ekonomik alt yapıyı organize eden aygıt olması nedeniyle, eski devletin gömleğini diğer nezaretlerden farklı olarak kolayca çıkartamaz. 1836 yılında oluşturulan nezaret, uzun yıllar boyunca eskiye ait ekonomik yapının çözülememesi sonucu gelişemeyerek, defterdarlık makamından farklılaşamaz. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin reform çağına, kapitalizmle olan temasın arttığı, dolayısıyla eşitsiz bileşik gelişimin bir tezahürü olarak ortaya çıkan 18.yüzyıl reformları ve II. Mahmut'un merkezi iktidarını sağlamlaştırdığı 1826 yılına kadar olan geçiş evresi de dahil edilmiştir.

2.1. OSMANLI DEVLETİ'NDE EŞİTSİZ BİRLEŞİK GELİŞİM- EMPERYALİZM

Osmanlı Devleti'nin 18.yüzyıldan itibaren batılılaşma yönünde yaptığı atılımlar olarak ortaya çıkan reform dönemleri, dış dünyanın dolaylı ve doğrudan müdahalesi ile, kapitalizmin etkisinin yoğunlaştığı ve eşitsiz bileşik gelişimin hızlandığı momentlerdir. 18.yüzyıl modernleşmesi, II. Mahmut merkeziyetçiliği ve Tanzimat dönemi, en son Düyun-u Umumiye'idaresi'nin kuruluşu, kapitalizmin eşitsiz ve birleşik gelişiminin Osmanlı devletinde ortaya çıkan çeşitli görüngüleridir. Osmanlı Devleti'nin mali kurumlarının bağımlı dönüşümü kapitalizmle temasın bu farklı derecelerinin bütün olarak ele alınmasıyla daha iyi kavranabilir. Bu bağlamda bu başlıkta ele alınan ilk konu 19.yüzyıl reformlarına etkisi bağlamında devletin kapitalizmle olan somut etkileşiminin ilk basamağı olan 18.yüzyılın tarihsel seyridir. Bölüm buradan tez açısından feodal devletin dönüşümündeki kırılma noktası olarak kabul edilen Gülhane Hattı Hümayununun ilanına kadar olan süreci ele almaktadır. Bu zaman diliminde feodal devletin tasfiyesini gerektiren nedenselliğin açıklanması bu alt başlığın konusudur.

Söz konusu incelemeyi gerçekleştirebilmek için ilk olarak 18.yüzyılda Osmanlı Devleti'nin değişen askeri idari yapısı ve ekonomik görüntüsü ele alınmış sonrasında, ayan merkezli devlet uzlaşısının gerçekleşmemesinin kapitalist eşitsiz bileşik gelişime yapmış olduğu etki, çağdaşı olan Rus ve Japon İmparatorluğu'nun modernleşme yönelimini ile karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. İkinci olarak Osmanlı Devleti'nde yüzyılın başından itibaren ticaret antlaşmalarıyla başlayan uluslararası meta dolaşımının, devletin modernleşmesine olan etkisi üzerinde durulmuştur. Bu antlaşmaların ilk dönemi 19.yüzyıl başıdır. Sonrasında Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması'nın 1838 yılında imzalanması, Osmanlı Devleti'nin Avrupa kamu hukukuna dahiliyetini netleştirmiştir. Bu iki ticaret antlaşması başlığı arasında II. Mahmut dönemi reformları ele alınmıştır. Dolaşım ilişkilerinin giderek derinleştiği bu dönem, 18.yüzyıldan kalan içsel pürüzlerin giderilmesiyle, devletin eski rejimden kopuşuna

artık geri dönülemez şekilde girildiği ve devletin dönüşümünün başladığı dönem olarak değerlendirilmiştir.

2.1.1. Osmanlı Devleti'nin 18.Yüzyılı: Farklı Bir Gelişim Mümkün müydü?

Osmanlı Devleti'nin 18.yüzyılı mutlak monarşinin tesisi yönünde köklü reform sürecinin başladığı karışık bir geçiş dönemidir. Avrupa devletleri karşısında alınan yenilgiler sonrasında merkezi ordu ve maliyenin kurulması odağıyla başlatılan reformlar yönetici sınıflar arası uzlaşının sağlanamaması sonucu başarılı olamamıştır. Bu başlıkta bahsedilen uzlaşının olması durumunda devletin kendi potansiyeliyle kapitalist gelişiminin mümkün olduğu, ve Osmanlı Devleti'nde kapitalizmin eşitsiz bileşik gelişiminin tek yolunun bağımlı gelişim olmadığı; dolayısıyla 19.yüzyıldaki devletin bağımlı kapitalist dönüşümünün ve sonucunda yaşanan mali çöküşün devletin kaderi olmadığı değerlendirilmesi yapılmaktadır.

18.yüzyıl reformları da dahil tüm reform süreçleri kapitalist üretim ilişkilerinin eşitsiz ve birleşik olarak, siyasi, ideolojik ve iktisadi yordamlarla Osmanlı ülkesinde etki doğurması ve oluşmaya başlaması ile ortaya çıkmıştır. Devletin feodal yapısının en güçlü olduğu bu zaman diliminde, bu yapının aynı zamanda III. Selim'in müdahalesiyle çözülme sürecine girmeye başlaması, devlet aygıtının modern kurumsal gelişiminin, daha farklı iradi müdahalelerle yaratılacak olumsuzluk içerisinde gerçekleşebilme ihtimalinin çıkış noktasıdır. Devlet eliyle kapitalist kurumsal dönüşümün zemini 18. yüzyılda kaçırılmıştır ve kaçırılan bu fırsat devletin 19. yüzyılının tarihini bambaşka bir noktaya getirmiştir.

16.yüzyılın sonundan itibaren Avrupa'da değişmeye başlayan ekonomik yapının etkisi Osmanlı Devleti'nde sarsıcı gelişmelere yol açmıştır. Hızla artan nüfusla zirai alandaki artışın doğru orantılı olmayışı, toprakların yetersizliği, fetihlerin durması, enflasyon gibi temel nedenler büyük köylü isyanlarına sebep olur (Ortaylı, 2021, s.277). İçinde asayiş sağlamakla görevli subaşı, sekbanbaşı gibi devlet ricalinin ve büyük oranda medrese öğrencisinin de bulunduğu giderek büyüyen bu köylü isyanları/Celali isyanları

17.yüzyılın ortasında ancak durdurulabilmiştir. İsyanlar şiddetle bastırılrsa da, uzun vadede tımar sistemindeki bozulmanın önü alınamamış ve taşrada tımar sistemi üzerine kurulu askeri idari yönetim çökmüştür. Devletin gelir kaynağı olan tarımsal verginin toplanması için başka alternatiflerin sunulamadığı koşullarda, 15.yüzyıldan itibaren ilk örnekleri kaydedilmiş, açık artırmayla vergi gelirlerinin satıldığı bir vergi toplama yöntemi olan iltizam, az masraf ve küçük bir bürokratik kadro ile yürütülebilen pratik bir sistem olması nedeniyle (Genç, 2000), 16.yüzyıl başından itibaren dönemin karışık sosyal ve ekonomik ortamında tımar toprakları hızla genişleme eğilimine girmiştir. Bütçede büyüyen açıkları kapatmak amacıyla hazine iltizamları bir üç arası süreyle vermeye başlamış; peşin yapılan ödemelerde ise bir yıldan da kısa sürelerle indirilmiştir. Ancak kısa zamanda daha fazla gelir elde etmek isteyen mültezimlerin reaya üzerinde vergi yükünü arttırmaları, iltizam sisteminde vergilendirme ile üretim kapasitesi arasında birbirini engelleyen kısır döngü yaratmıştır (Genç, 2003).

17. yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaşan savaşlar sonucu ortaya çıkan büyük savaş masrafları ve toprak kayıpları, devlet bütçesinde açıkların giderek büyümesine neden olmuştur. Osmanlı merkezi hazinesinin nakit sıkıntısının acil çözümü için merkezi ordu ve bürokrasi mensubu bir kısım yöneticiye, (merkezi hükümetin en büyük gider kalemi olan) maaşlarının yerine bazı mukataaların, kaydı hayat şartıyla iltizama verilmesi yoluna gidilmiştir (Ortaylı, 2019, s.136). Böylelikle devlet herhangi bir gelir kaybına uğramadan bir kısım maaş ödemelerinden kurtulmuş ve hazinenin nakit ihtiyacıyla iltizam sisteminde bahsedilen tıkanıklığa çözüm getirilmek istenmiştir.

Malikane usulü adı verilen bu sistem 1695 yılından itibaren uygulanmaya başlanmıştır. Malikaneciler satın aldıkları vergi kaynağı için hazineye, önceden belirlenmiş ve yıldan yıla değişmeyeceği garanti edilmiş sabit bir yıllık vergi ödeme yükümlülüğü altına girerler. Bu şekilde mültezimlerin vergilendirilen kaynakların üretim kapasitelerini geliştirmelerinin teşvik edileceği düşünülmüştür. Aynı zamanda mültezimler ihale sonrası gelecekte elde edilecek muhtemel karların kapitalizasyonu niteliğindeki muaccele adı verilen peşinatı ödemek zorundadırlar. Bu peşinat eski iltizam alımlarında

ödenen peşinatlardan çok daha yüksek bir mebladır ve hazine için çok önemli bir yeni gelir kaynağı olmuştur (Genç, 2000). Malikaneciler kendi mukataa bölgelerinde, padişah adına yetkiler kullanırlar, eyalet ve sancağa bağlı değildirler. Sadece kadı denetiminde merkeze karşı sorumluluk taşımışlardır (Batmaz, 1996). 18. yüzyıl boyunca büyük yaygınlık kazanmış malikane sistemine iktisadî faaliyetlerden alınan vergilerin hemen hepsi (gümrük, damga, öşür, ihtisap, bâc vb.) dahil edilmiştir (Genç, 2000). Büyük çoğunluğu İstanbul’da yaşayan askerî zümre mensubu olan mâlikâneciler mukataaların yönetimini mukâtaaların bulunduğu bölgede yerleşmiş âyan ve eşraftan oluşan ikinci elden mültezimlere devretmişlerdir. İkinci elden mültezimlerin daha sonra yavaş yavaş mâlikâne hisseleri de satın alarak güç kazanmasıyla sistem merkezi devletin kontrolünden iyice çıkmıştır (Ortaylı, 2019, s. 223).

18.yüzyıl ayanlık sisteminin en güçlü olduğu zaman dilimidir (Genç, 2000). 1768-1774 ve 1787- 1792 Osmanlı Rus ve Osmanlı Avusturya Savaşı’nın merkezi idareyi zayıflatması, ayanlık sisteminin daha da güçlenmesine neden olmuştur (Karpas, 2020b, s. 26). İltizamın hem devlet hazinesine hem de köylünün yararına olmaktan çıkmasıyla birlikte sistemin tekrar değiştirilmesi III. Selim iktidarıyla birlikte yeniden gündeme gelir. III. Selim geldiği ilk günden itibaren merkezi monarşinin tesisi yönünde merkezi devletin güçlendirilmesi çabası içerisine girer. Tarımsal artığın tamamını merkezi devletin kontrolüne alabilmek amacıyla iktidarının ilk zamanlarından itibaren ayanlık sistemi ile mücadeleye başlar. Nizam-ı Cedid hareketiyle birlikte malikane sistemi, bu sistem içinde kalan rantın direk hazineye geçmesinin sağlanması ve merkezi devletin güçlenmesi için yavaş yavaş tasviye edilmeye çalışılır. Bu amaçla büyük ve kârı yüksek mukâtaalar mâlikâne sektörü dışına çıkarılır (Beydilli, 2007a). Devlet mukataaların ikinci elden iltizama verilmesini kendi üzerine alarak, taşradaki ikinci elden mültezim olarak malikane hissesi satın alacak kadar güçlenmiş âyan ve eşrafı aradan çıkarmaya yönelir (Genç, 2000). Mâlikâne sektöründeki genişleme 1775’te Küçük Kaynarca Antlaşması sonrası yükümlenen büyük miktardaki savaş tazminatı, malikane sisteminin küçük mukataalara bölünerek satışı olarak özetlenebilecek olan ve feodal sınıfın alt

katmanlarını kontrol etme amacı taşıyan esham sisteminin doğmasına kadar devam etmiştir (Genç, 2003).

18.yüzyıl ortalarına gelindiğinde devletin merkezi bir ordusu, yani ne tımarlı eyalet ordusu ne de ücretli hassa ordusu bulunmaktadır (Oyan, 2023, s.93) ve savaşlarda ordunun ana gövdesini ayan orduları oluşturmaktadır. Osmanlı yönetici sınıfı Avrupa ve özellikle Rusya karşısında güçlü günlerine, ancak merkezileşmiş bir ordunun kurulmasıyla dönülebileceği düşüncesindedir. Dolayısıyla toprak kayıplarının devletin geleceğini tehdit eder hale gelmesi reformların yönünü, en acil sorun olarak görülen merkezi modern bir ordu kurulmasına çevirmiştir. III. Mustafa zamanında 1774'te Fransa'dan askeri danışman olarak getirilen Baron de Tott'un idaresinde sürat topçuları adlı bir topçu sınıfı kurulması; 1773'te Mühendishane-i Bahri Hümayun denizcilik, 1795'te Mühendishane-i Berri Hümayun kara orduları konularında yüksek askerlik tetkik ve bilimleri veren okullar olarak açılması, etkileri bir sonraki yüzyıl boyunca devam edecek olan askeri modernleşmenin önemli gelişmeleridir (İnalçık, 2020, s.9). Ordunun modernleşmesi, teknik olarak merkezi maliyenin, modern askeri okulların ve askeri cerrah yetiştirmek için tıp eğitiminin düzenlenmesi gibi bir dizi başka reformu da beraberinde getirmiş; matematik, tıp, mühendislik dalında medrese dışı bir eğitim düzeni (eğitimde dolayısıyla da tüm sistemde reformasyon) bu şekilde girmiştir (Ortaylı, 2019, s.45).

Askeri giderlerin ve özellikle savaşların finansmanı için özel ve ayrı bir fon oluşturulmak amacıyla 1 Mart 1793 tarihli kanunname ile İrad-ı Cedit Hazinesi kurulur. İrad-ı Cedid Hazinesi'nce yürütülecek yeni mali politikayla malikane ve esham sistemine son vermek ve tımar rejimini ıslahı amaçlanmıştır (Cezar, 1986)(Cezar, 1986, s. 156).

“1 Mart 1793 tarihli kanunnamenin İrad-ı Cedid Hazinesinin, askeri giderlerin ve özellikle vuku bulacak savaşları finansmanı için özel ve ayrı bir fon oluşturulmak amacıyla kurulduğunu ifade etmektedir. Böyle bir fonun oluşturulması ve böylece savaşların rahatça finansmanını sağlamak aslında yeni bir mali politikanın

yürürlüğe konulması demektir. İrad-ı Cedid Hazinesi'nce yürütülecek yeni mali politika, temelde malikane ve esham sistemine son vermeyi ve tımar rejimini ıslahı hedeflemekte, aynı zamanda olağan dışı giderler için hazır bir ihtiyat fonu oluşturmaktadır” (Cezar, 1986, s. 156).

Cezar'ın anlatımında görüldüğü gibi, 18.yüzyıl reformcularının gündeminde malikane sisteminin alternatifi olarak tımar sisteminin ıslah edilmesi hala bir alternatiftir. Ancak genelleşmiş tımar sisteminin yeniden canlandırılması 19.yüzyıl koşullarında mümkün değildir. 19.yüzyılın başından itibaren kapitalist ticari ilişkilerin ülkenin sınırlarından güçlü bir şekilde girmeye başlamasıyla, eski sistemin reforme edilmesi bir alternatif olmaktan çoktan çıkmıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki, tımar ve ayanlık sistemi para ekonomisinin gelişmediği toplumlarda vergi tahsil güçlüğünün aşılması ve devletin kamu görevlerini yerine getirecek merkeziyetçi bir idarenin olmayışından kaynaklı devletin üretim üzerindeki kontrolünü ve örgütlenmesini sağlayan sistemlerdir. 19. yüzyıl itibariyle Devlette artık merkezin güçlü bir kontrol kurmasını sağlayacak teknolojik imkanların ve örgütlenmenin (ulaşım, bürokratik kayıt sistemleri, haberleşme gibi) bilgisi vardır. Bu teknolojiler henüz Osmanlı Devleti'nde bulunmasa da, 18.yüzyıl başından itibaren Rusya'nın gelişiminde olduğu gibi, devlet iradesiyle kurulabilir durumdadır.

Osmanlı Devleti 18.yüzyılda Avrupa ile beraber modernleşmeyi sağlayacak temel toplumsal ve ekonomik şartlara haizdir (Karpaz, 2020, s.73). Ancak bu koşulların değerlendirilememesinin nedeni olarak, -modernleşme için gereken- iki olmayan şeyden bahsedebiliriz:

1- Tarımsal üretimde bir değişim yaşanmaz, kapitalist tarım sınırlı ölçüde hayata geçer. Ancak üretimde bir dönüşüm yaşanamaması kapitalist ticaretin devlete uğramadığı anlamına gelmez. 17.yüzyıl ortalarından itibaren Köprülüler döneminde Avrupa kapitalizminin ucuz mallarıyla rekabet etme; İstanbul, Bursa, Halep, Şam, Sakız Adası gibi eski giyim merkezlerinin tekrar canlandırılması; ülke fazla miktardaki malların dış satımının teşvik edilmesi, Osmanlı Devleti'nin endüstrisinin ihtiyaç duyduğu ham

maddelerin satışını engelleyen ve iç pazarda yabancı tüccarın satışını kısıtlayan tedbirlerin hayata geçirilmesi gibi iç ve dış pazara yönelik temel iktisadi yönelimler içine girilmiştir (Ortaylı, 2019, s. 218; Karpat, 2020a, s. 70). Lale Devri (1718- 1730) zamanı siyasi bir tutum değişikliği olarak kapitalist dünya egemenliğine ayak uydurma ihtiyacıyla batılılaşma ilk kez gündeme gelir. Avrupa'nın teknolojik ve askeri üstünlüğünün kabulü ile Avrupa diplomasisi ve askerî gücü hakkında bilgi edinmeleri için Paris'e, Viyana ve Moskova'ya elçiler gönderilmiştir (Özcan, 2003). Bu dönemi sona erdiren Patrona Halil isyanı, hissedilmeye başlayan ekonomik ve sosyal dönüşüme devletin eski ama hala güçlü olan sınıflarının verdiği bir tepkidir. Avrupa rekabeti ile giderek zor duruma düşen küçük esnaf, 16.yüzyıldan itibaren yaşadığı ekonomik güçlüklerle birlikte büyük ölçüde zanaat ve ticareti meslek haline getiren yeniçeriler ve modernleşmeyle birlikte siyasi konumları zayıflayan ulema bir sınıf ittifakı olarak tarih sahnesinde yerlerini almıştır (Karpat, 2020b).

2- III. Selim iktidara geldiğinde merkezi monarşinin tesisinde merkezi devleti ayanlar kanalını daraltmak için uğraşır. Rusya'da Petro örneğindeki gibi kendi feodallerini (ayanlarını) dizginleyecek bir uzlaşma geliştirememiştir. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti güçlü bir düşman olarak yükselen Rusya'da I. Petro'nun (1682-1725) etkileri gözükmemektedir. Ancak diğer yandan Osmanlı Devletinde, Rusya'da olduğunun aksine, devlete doğrudan bağlı bir hizmet soyluluğu fikrinin oluşmadığını görüyoruz. Oysa ki I. Petro mevcut feodal sınıfı dönüştürürken bir kurum olarak hizmet soyluluğundan yararlanmıştı (Anderson, 2023). I. Petro devlet gelirlerinin büyük çoğunluğunu -üçte iki ile beşte dördü- profesyonel bir ordu ile modern donanma kurmaya tahsis ederek, modernleşme programının merkezine askeri modernleşmeyi koyar. I. Petro'nun bu tercihinin başarısı 1795 yılında Napolyon Savaşı sırasında kendini göstermiş (Anderson, 2023, s.295) ve Rusya'yı Avrupa karşısında büyük bir güç olarak 19.yüzyıla taşımıştır. III. Selimin Petro'nun bu yönünden etkilendiği söylenebilir. İki hükümdar arasındaki öznel farklılıklar dışarıda bırakıldığında, III. Selim'in başarılı olamamasının temel nedeni ayan sınıfını reform programına dahil etmemesidir. Rus monarşisinin hizmet aristokrasisini yönetim aygıtıyla bütünleştirmesi (Anderson, 2023, s.287) I. Petro'nun

yarattığı sınıf uzlaşısı içerisinde köylülerin tepesine çok rahat binebilmiştir. Böylece serflerden alınan yeni vergiler, askeri reformu olanaklı kılan bütçedeki büyümenin (4 kat artmıştır) kaynağı olmuştur. Böylelikle 18.yüzyıla gelindiğinde Rus monarşisi amansız bir güç kazanmış, II. Katerina döneminde soyluluk ve monarşi karşılıklı huzur ve dengeye kavuşarak (Anderson, 2023, s.298) 19.yüzyılda sanayi atılımıyla girebilmiştir.

III. Selim ise iktidara geldiğinde merkezi monarşinin tesisinde merkezi otoritesini ayanlar kanalını daraltmak için kullanmıştır. Onun döneminde Rusya’da Petro örneğindeki gibi kendi feodallerini (ayanlarını) dizginleyecek bir uzlaşma arayışı olmamıştır. III. Selim merkezi ordunun yokluğunun bir nevi sebebi, hem de sonucu olarak yeniçeri isyanında trajik şekilde hayatını kaybetmiştir.

2.1.1.1. Sened-i İttifak

Merkezi devlet- ayan uzlaşısı- imkanı sadece geçmişe yönelik bir spekülasyon olarak değerlendirilemez. Alemdar Mustafa Paşa’nın III. Selim’i kurtarmak amacıyla ayan ordularıyla saraya gelmesi, sonrasında II.Mahmut’la imzalanan Senet-i İttifak metni bu uzlaşının gerçekleşebilme ihtimalinin dönemin tarihsel koşullarında çok da uzak olmadığını göstermektedir.

II. Mahmut III. Selim’in çözemediği Devletin 19.yüzyıl dünyasına ayak uydurması, ayanlık ve yeniçerilerin kaldırılması gibi üç büyük ve acil çözülmesi gereken sorununun yönetici sınıf içi çatışmaya dönüştüğü bir ortamda tahta çıkarılmıştır. Nizam-ı Cedit’e karşı yeniçeriler ve ulema tarafından çıkarılan isyanı, taşra ayanı ve hanedanlarını temsil eden Ruscuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa bastırır (İnalcık, 1964, s.604). Böylelikle (ilk sonuç olarak) Osmanlı Devleti’nin reform sürecinin kesintiye uğraması engellenir. Alemdar’ın planında reform sürecinin farklı bir irtifada devam etmesi vardır. Bu amaçla devletin bütün valilerinin ve ileri gelen katılımıyla bir meşveret meclisi toplanır. *“Bu senedi imza edenler arasında bir taraftan en yüksek derecedeki ulemâ*

(*Seyhülislam, Nakibüleşrâf ve Kadiaskerler*), devlet ricâli (*Sadrazam, Defterdar, Reisülküttap, Sadaret kethüdası ve başkaları*) generaller (*Yeniçeri ağası, Sipahiler ağası*) öbür taraftan o zaman pâyitahtta hazır bulunan belli başlı hânedanlar (*Cebbarzade, Karaosmanoğlu, Sirozlu Ismail bey ve Çirmen mutasarrıfı*) vardır” (İnalcık, 1964, s.604- 606). Ayanların beraberlerinde getirdikleri ordularının (Çırpıcıçayırı, Kağıthane, Davut Paşa gibi yerlerde karargâh kurmuşlardır) tehditi altında gerçekleşen mecliste, devlet ve ayanlar arasında, karşılıklı hak ve ödevlerin hüküm altına alındığı; bunlara uyulmaması durumunda cezalandırılma yetkilerinin belirlendiği bir uzlaşma metni olan Senet-i İttifak ortaya çıkmıştır. Görülmektedir ki Osmanlı feodal toplumunun yönetici sınıfı içerisinde hak ve yükümlülüklerin karşılıklı olarak yeniden belirlendiği yeni bir denge uzlaşma arayışı vardır. Söz konusu uzlaşma bir önceki dönemin uzlaşmasının krize girdiği, toplumsal düzenin, aristokratik sınıfın artık işlemez hale gelmiş verili kuralları dahilinde yeniden üretilmediği bir noktada taşra ileri gelenlerinin önerisiyle sağlanmaya çalışılmıştır. Bu sınıf o dönem için fraksiyonu Osmanlı toplumunun en dinamik unsurlarından oluşmaktadır.

Metinde ilk olarak padişahın hem kişi olarak, hem en üst yetki yeri olarak dokunulmazlığını pekiştirilir. Ne toplumun üzerinde ne de ordunun üzerinde sahip olmadığı denetim, bu fraksiyonla uzlaşması karşılığında padişaha devredilecektir. Buna karşılık olarak hükümdar da iradesini geleneksel olarak tam olarak tanınmamış ancak sosyolojik olarak kendini diretebilen bu yeni güçlerle paylaşacak, onları onların istedikleri gibi tanıyacaktır (1.madde). Bu iktidar paylaşımı, yeniçeri örgütünün kaldırılması ya da zamanla modern devlet askeri derlenmesi oluşturulması yönünde birlikte hareket edilerek pekiştirilecektir (2. madde). Bu madde ile modern ordu kuruluşundan bahsedilmektedir. Hazine ve devlet gelirlerinin toplanmasının ayan kontrolünde gerçekleşmesi istenir (3. madde). Sadrazamın konumuna saygı vurgulanmıştır, ancak sadrazamın görevini kötüye kullanması halinde müdahale hakkının olduğu söylenmiştir (4. madde). Padişaha ve devlet düzenine biat eden ayan ve hanedana karşılık olarak güvenliğinin taahhüt edilmesi, devlet erkanından herhangi bir müdahale gelirse direnme/cezalandırma hakkının saklı tutulmuştur (5.madde).

Başkentte ocaklarda bir ayaklanma olduğu durumda tüm hanedanlara izin almadan müdahale hakkı tanınır (6. madde). Fakir halkın korunması, haksız vergilerin kaldırılmasının hanedan güvencesine alınır (7.madde).

Senet-i İttifak metninden, ilk başta padişahın birincil konumu ve dokunulmazlığı pekiştirilse de derebeyi ve hanedanlara geleneğe aykırı olarak hukuksal bir tanınma sağlandığı ve iktidara ortak olmanın yanında devlet yönetiminde bir denetim hakkı tanındığı anlaşılır (Berkes, 2012, s.144). Bir başka deyişle ayanlar III. Selimin öykündüğü modelin ülkede mevcut güç ilişkileriyle ilişkisinin olmadığını ortaya koymuşlardır. Ne tımar sistemiyle ne de klasik dönem Osmanlı devletinin kurumlarıyla işletilebilecek toplumsal ilişkiler bulunmaktadır artık.

Sened-i İttifakın konumuz açısından önemi ise, 19.yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu çelişkilere (her ne kadar başarısız da olsa) alternatif bir çözüm olma potansiyeli taşımasıdır. Bu çelişkilerin en başında artık kendini dayatan ancak hayata bir türlü geçirilemeyen merkezileşme gelir. Senet-i İttifak metninden, yönetici sınıf içerisindeki reform talebinin ayanlar tarafından da benimsendiği görülmektedir. Alemdar padişah ve ayanlar arasında sınıf uzlaşısı üzerine kurulacak bir modernleşmeye ikna edilmiştir. Senet metni geleneksel feodal hukuku yazılı hale getirme girişiminin aksine yeni bir sınıf uzlaşısı önerisi içermektedir (bu uzlaşının modern olduğu söylenemez, adeta Polonya örneğinin daha geç bir çağda Müslüman bir toplumda yeniden keşfedilmesi gibidir). Her ne kadar metinden, açık bir anlatım olmasa da Alemdar başarılı olabilseydi Osmanlı devletinin emperyalist devletlerin zoru ve uluslararası güç ilişkilerinin sağladığı sınırlılıklarla girdiği aşırı bağımlı yol yerine kendi iç dinamikleriyle ilerleyeceği bir başka yola girmesi mümkün olabilecekti. Şöyle ki;

1- İlk maddede ile, tüm ayrıntılar kenara bırakıldığında, Alemdar'ın merkezi bir ordu kurmayı önerdiği açıktır. Sınıf uzlaşısına dayalı bu merkezi ordu, peşi sıra yeni vergilendirme düzenekleri, yeni okullar, yeni devlet aygıtlarıyla sonuçlanabilecekti.

2- Ayan devlet uzlaşısı ancak Niyazi Berkes'in dile getirdiği üzere (Berkes, 2012, s.144): *“Senedin sözlerinden bellidir ki öngörülen bu rejimin işlemesi, denetlemelerin yapılması, gerekli kararların çatışmalara, anarşiye yol açmadan yürümesi için sürekli bir tartışma organının kurumlaştırılması gerekirdi. Bu, devlet işlerinin denetlenme ve yürütülmesini, “meclis” (parlamento) diyebileceğimiz bir kurula vermeyi gerektirir”*.

3- Vergilerin, Padişah'ın vükela'sile hanedanlar arasında müzakere yolu ile kararlaştırılacağı, vergi adaleti ve halktan kanun dışı vergi alınmaması maddesi ve durumun hanedanlar tarafından denetim altına konulması, Padişah'ın otoritesini sınırlayıcı mahiyeti bakımından önemlidir (İnalcık, 1964, s.607). Padişah ve sadrazamın otoritesi tanınırken, bu tanıma şarta bağlanarak hanedanların iktidar alanı pekiştirilmiştir.

Sonuç olarak II. Mahmut iktidarını ayanlarla paylaşmak istememesi nedeniyle İttifak ilk fırsatta ortadan kaldırılır. Rusya ile 1806 yılında başlayan 1812'de son bulana kadar devletin ayan askeri birliklerine ihtiyacı vardır. 1815 sonrası ayanlara karşı Saray, ulema, Babıali bürokrasisi uzlaşısı içerisinde harekete geçer (İnalcık, 1964). Ayanlar padişahın emirlerine itaatsızlık, reâyayı soyma ve baskı yapmayla suçlanırlar. Bu süreçte mukâta'a çiftliklerine el konmuş (yerlerine merkezden atama yapılır) veya İstanbul'da ikamete zorlanmışlardır. Ayanlar mukavemet gösterdikleri takdirde güvenilir valilerin ve paşaların (Baba Paşa, Hüsrev Paşa ve Hurşid Paşa) idaresindeki askeri kuvvetlerle tedip ve idam edilmişlerdir.

Osmanlı toplumunun kendi bütünlüğünü koruyup kendi iç dengelerine dayalı olarak dönüşümünü engelleyen, başka devletleri müdahaleye çağıran, başka milliyetçilikleri harekete geçiren ve asla Osmanlı yönetici sınıfının tam bir parçası olamayacak olan Hristiyan bir ayanlığın doğmasıyla sonuçlanmıştır. Bizi bu sonuca götüren tarihsel olaylar Tepedelenli'nin katli ve Kavalalı'nın da aynı şekilde yok edilmeye çalışılmasıdır.

II. Mahmud'un merkezî otoritenin sağlanması amacıyla mahallî güçleri ortadan kaldırmayı hedefleyen siyaseti, ayanların en güçlüsü olan ve oğulları ile birlikte Arnavutluk'a ve Epir'e hâkim bulunan ve her geçen gün daha fazla yayılan Tepedelenli Ali Paşa'ya karşı harekete geçmesini kaçınılmaz hale getirmiştir (Beydilli, 2011). Tepedelenli Ali Paşa'nın gücü nedeniyle uzun tereddütlerden sonra, 1820 yılında harekete geçilir. Tepedelenli'nin de yenilmesiyle birlikte ayanlık sorunu II. Mahmut istediği şekilde çözmüş olur. Tepedelenli'nin askeri kuvveti 7000 daimi olmak üzere 30- 40.000'e ulaşır, aynı zamanda küçük bir donanması vardır. Yönetimi altındaki bölgelerde nüfus 1,5-2 milyon tahmin edilmektedir (Beydilli, 2011). Balkanlarda Tepedelenli Ali Paşa'nın yok edilmesi Osmanlı Devleti açısından büyük bir idari ve askeri boşluğa sebep olmuştur. Bu durum merkezi bir ordunun yokluğunda, Yunan İsyanı'nı tetiklemiş ve isyan çıktığında Devleti savunmasız bırakmıştır. Yunan bağımsızlığı, öncesinde Navarin olayı ve 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı sonrası Mehmet Ali Paşa karşısındaki acizlik bir bütün olarak Osmanlı ekonomisinin çöküşünü ve askeri bağımlılığını tetiklenmesine yol açmıştır.

Tepedelenli isyanının bastırılmasından sonra sıra yeniçerilere gelmiştir. Ayanlarla hesaplaşma tam olarak gerçekleşmeden yeniçeriler merkezi iktidarca rahatsız edilmemiştir. Ancak 1826 yılında yeniçeri ocağı da kanlı bir müdahaleyle kaldırılmıştır (Ortaylı, 2019). Senet-i İttifakla başlayan ayan- merkezi devlet birliği/uzlaşısıyla merkezi monarşiye evrimi ancak Padişahın öncülüğünde gerçekleştirilebilirdi. II.Mahmut bu fırsatı kaçırmaz. Mutlakiyetçi devletin inşası yönündeki ayanları dışlayan

tercihi ve bu doğrultuda çok planlı şekilde attığı adımların başarısı Osmanlı Devleti'ni geri dönülmez bir yola sokmuştur.

2.1.2. Osmanlı Devleti ve Serbest Ticaret Emperyalizmi

19.yüzyılın dünyasında merkez dışı dünyada pre-kapitalist devletin dönüşümünü gündeme getiren başlıca itki uluslararası serbest ticari dolaşımdır. Osmanlı Devleti için de bu durum geçerlidir. 1838 Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması imzalanmadan çok önce başlayan ve 1826 sonrası II. Mahmut reformlarıyla belli bir forma bürünme şansı yakalayan pre-kapitalist devletin dönüşümünün kaynağı, uluslararası meta dolaşımının içine giderek daha fazla dahil olunmasıdır.

Osmanlı Devleti'nde hem imparatorluk dahilinde ve hem de devletlerarası alanda ticaret, 19.yüzyıla kadar kaçakçılık gibi illegal yollar dışında tamamen devlet kontrolündedir. Dahili ticaret iç gümrüklerle hem vergi geliri sağlama hem de sınırlı üretim koşullarında nüfusun ihtiyacı oranında mal temini maksadıyla kontrol altında tutulmuştur. Uluslararası ticareti ise, dışarıya mal çıkışını sınırlamak ve ithalatı teşvik etmek (provizyonizm) temelinde, devlet kontrolünde ve yalnızca belli limanlardan yapılır (Ortaylı, 2019).

Devlet kontrolünün Osmanlı Devleti'nin isteği dışında bozularak ticaretin giderek serbestleşmesi kaybedilen savaşlar sonrası antlaşma metinlerine giren ticaret hükümleri ya da savaşın uzantısında imzalanan ticaret antlaşmaları yoluyla gerçekleşir. Özellikle 19.yüzyılın başlarından itibaren sınırların kapalılığı bu şekilde aşınmaya başlasa da serbestiye karşı devletin direnci devam etmiştir. Bu direnç uluslararası ticari ilişkilerinin dünya ölçeğinde yürütülmesinin aracı, tipik bir serbest ticaret antlaşması olan, 1838'de İngiltere ile yapılan Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşmasıyla tamamen kırılmıştır. Bu antlaşmayla eski devletin kilitleri tamamen açılır.

Bu bağlamda bu başlıkta Osmanlı Devleti'nin 19.yüzyılla sanayi devrimi sonrası uluslararası ticarete açılım süreci ele alınmıştır. İlk olarak yüzyılın başından itibaren Balta Limanı Antlaşması'na giden süreçte kaybedilen savaşlar sonucu imzalanan ticaret antlaşmaları üzerinde durulmuştur. Sonrasında ise Devleti uluslararası piyasalara entegrasyon sürecinin ve dolayısıyla devletin dönüşümünün dönüm noktası niteliğindeki Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması incelenmiştir.

2.1.2.1. 19.Yüzyılda Kapitalizmin Dışsal Zor Aracı Olarak Ticaret Antlaşmaları

Osmanlı'nın Klasik döneminde- 18.yüzyıl sonuna kadarki süreçte, yapılan antlaşmalarla -kapitülasyonlarla- Batılı devletler lehine indirimli gümrük vergileri uygulaması esastır (Avcıoğlu, 2017, 73). Osmanlı'nın diğer ülkelere imtiyaz olarak verdiği bu antlaşmaların temel özelliği, pre-kapitalist temelli uluslararası ticaret politikasının yürütücüsü olmalarıdır (Findley, Turkey, Islam, Nationalism, Modernity, 2010, s. 51)¹⁵. Dönemin Osmanlı Devleti'nde, diğer eski imparatorluklarda olduğu gibi üretim nüfusun gerçek ihtiyacını karşılamaktan uzaktır. Kıtlık korkusu belli ürünlerin (hevaic-i zaruriye/asliye) üretimi, alım- satımı, ana pazarlara taşınması devlet kontrolünde gerçekleşir (Ortaylı, 2021, s.231). Dönemin antlaşmalarıyla 17.yüzyılın sonuna kadar

¹⁵ Osmanlı Devleti'nde uluslararası ticari antlaşmaların tarihi, İstanbul'un ele geçirilmesi sonrası Bizans'ın mirası olarak, Venedik ve Cenevizlilerle kurulan ticari ilişkilerle başlar. Ticaret imtiyazı hakkının diğer milletlere genişletilmesi 1536'da La Forest'ın Sultan Kanuni Süleyman'dan aldığı imtiyazla birlikte gerçekleşir (Kütükoğlu, 2021, s. 92). Diğer Avrupa devletlerinin Osmanlı sularında ticareti 1569 Ahidnamesi ile Fransız konsolosuna konsolosluk resmi adıyla vergi ödeyerek ve Fransız bayrağı altında mümkün olur (Kütükoğlu, 2021, s.12). İngiltere'ye ilk ticaret imtiyazı ise III. Murat tarafından 1576'da verilmiştir ve böylece İngilizler, Osmanlı hakimiyetindeki geniş coğrafyada kendi bayrakları altında ticaret yapmaya başlarlar. İngilizler 1581'de Turkey Companyi kurarlar. Sonrasında Venedikle aynı malların ticaretini yapan bir diğer İngiliz şirketi olan Venedik Company ile Turkey Company'nin birleşir ve Levant Company 1589'da kurulur. Böylece Akdeniz, Kızıldeniz ve Halep yoluyla gelen Uzakdoğu emtiasının İngiliz gemileriyle taşınması mümkün olur ve bu İngiliz ticareti için önemli bir gelişmedir (Kütükoğlu, 2021, s. 21).

verilen tek taraflı ticari imtiyazlar, imparatorun verdiği bir lütuf olarak değerlendirilmiştir ve sonraki padişahları bağlamaz. Bu yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Avrupa'nın sömürgeci imparatorlukları karşısında eski gücünü yitiren Osmanlı Devleti'nde yapılan ticaret antlaşmalarının niteliğinde bir dönüşüm yaşanır.

Padişah lütfu niteliğinde olan kapitülasyonlar, 1600-1760 yılları arasındaki hanedanlık temelli dinamiklerin yerini egemen eşitlik prensibi ekseninde gelişen uluslararası hukuka bıraktığı yeni dünya koşullarında (Chimni, 2008, s.67) politik destek kazanmak amacıyla verilir hale gelir. Osmanlı için ilk büyük savaş yenilgisiyle, eski dönemin kapanışı resmi olarak 1768-1774 Osmanlı- Rus Savaşı'yla gerçekleşir. Bu yenilgi ile Avrupa ve Rusya karşısında dramatik bir güç farkı ortaya çıktığı düşünülür. Osmanlı tarihinde ilk kez Türk ve Müslüman bir ülke kaybedilir. Ağır yenilginin ardından 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile İngiliz ve Fransız kapitülasyonlarının bütün hakları Rusya'ya da verilir (Karpas, 2020b, s.70). Rusya'ya tanınan bu imtiyazlar, Babıali'nin tek taraflı bağışla gerçekleşen eski kapitülasyon ahidnamelerinden farklı olarak, modern mütekabiliyetin geçerli olduğu, iki tarafı da bağlayan antlaşma statüsündedir (İnalçık, 2000). Böylelikle 17. ve 18. yüzyılların egemen paradigması olan Westphalia modeli Osmanlı Devleti'ni de kapsar hale gelmiştir.

İç işlerinde karşı devletlerin otoritesine saygı gösterilmesi, her devletin sınırları içindeki mal ve beden akışının kontrol edilmesi ve uluslararası sistemde ilişkilerin eşit devletler arasında kurulması gibi temel kabullerin ardındaki Avrupa devletlerine çifte standart, pek çok benzer eşitsiz anlaşma ve müdahalede olduğu, 1774 anlaşmasında da Osmanlı Devleti'ni bağlar hale gelmiştir gibi (Augusti, 2011, s.287). Bu tarihten itibaren Batılı devletler elde ettikleri imtiyazların iki tarafın rızası ile kaldırılacağını iddia ederler ve dolayısıyla bu imtiyazları tanıyan anlaşmalar, birbirini takip eden padişahlardan bağımsız olarak yenilenir hale gelir (Slys, 2014). Dolayısıyla 19.yüzyıl başından itibaren sanayi kapitalizminin gelişimiyle birlikte, pre-kapitalist dolaşım ilişkilerinden kaynaklanan ayrıcalık hali artık çok geride kalmıştır. Osmanlı Devleti yüzyılın başından itibaren kaybedilen savaşlar sonucu imzalanan antlaşmalarla Avrupa ile eşitsiz ticaret

ilişkilerine girmiştir (Augusti, 2011). Burada çelişkiyi (ve aynı zamanda eşitsizliği) yaratan durum Osmanlı Devleti'ni Westphalia modeli içerisindeki ulus devletlerden biri olmamasıdır. Artık Osmanlı Devleti eşitsiz antlaşmalardaki güçsüz taraftır. Osmanlı Devleti bir ortaçağ devleti niteliğinde olmasına rağmen, dahildeki meta dolaşımı padişahın/devletin egemenlik alanının dışına çıkmıştır.

1802 Nizamnamesi ve 1809 Kale-i Sultaniye Antlaşmaları sınırdan giren ve çıkan malların vergilendirilmesini düzenleyen ve 1838 Antlaşmasıyla sonuçlanan gidişattaki önemli uğraklardır (Kütükoğlu, 1992). 19. yüzyıl öncesi İngiliz tüccarlar yalnızca İstanbul ve İzmir limanlarında ticaret yaparlardı ve bu ticaret dahile girilmeden yerli tüccar aracılığıyla gerçekleştirilir (Kütükoğlu, 1996; Pamuk, 2019). Ancak İngiliz tüccar sanayi devrimi sonrası daha fazla kar amacıyla artık malı üretim yerlerine aracısız satın almaya başlamıştır. (Kütükoğlu, 2021, s.80). Yabancı tüccarlar ticaret iç bölgelere doğru genişlediğinde, ortaya çıkan düzenleme boşluğundan kaynaklı, iç bölgelerde yapılan ihracat, ithalat ya da parakende ticaretinde yerli tüccarın ödediği dahili vergileri ödemek istemezler ve %3'den fazla vergi vermeyi reddederler. Bu yeni durum, yerli tüccarın ödemiş olduğu amediyye, reftiyye¹⁶ gibi dahili resimlerin, ortada bir dahili ticaret olmadığı iddiasıyla yabancı tüccar tarafından ödenmemesi sonucunu yaratmıştır. Hem hızla hammadde çıkışı, hem de önemli miktar vergi kaybıyla karşı

¹⁶ Osmanlı gümrük sistemindeki resimleri Kütükoğlu şu şekilde açıklar: “...Osmanlı ülkesi dahilindeki şehir ve iskeleler arasında kara yahut deniz yoluyla nakledilen mallardan da gümrük alınırdı ki bu dahili gümrük resmi olarak adlandırılırdı... Dahili gümrükler dört çeşittir. Osmanlı hudutları içinde herhangi iki yerin arasında -kara veya deniz yoluyla- naklolunan eşyalardan vardığı yerde alınan resme amediyye; Osmanlı memleketleri dahilinde bir yerden bir yere veya bir yabancı memlekete nakledilen mallardan çıktığı yerde alınan resme reftiyye; yabancı bir memlekette Osmanlı toprakları dahilindeki herhangi bir şehir veya iskeleye getirilen ve orada satılan emtiadan alınan resme masdariyye; yabancı memlekette diğer bir yabancı memlekete götürülen mallardan Osmanlı topraklarına uğradığında alınan resme ise müruriyye (transit resmi) denilirdi. Dahili gümrüklerde alınan resimler her bölgenin hususi nizamlarıyla tesbit edilmiş olup ya eşyanın kıymeti üzerinden %3-5 veya yük başına 1-10 kuruş olarak alınmaktaydı” (Kütükoğlu, 2021, s.78).

karşıya kalan devlet, 1802 yılında, yabancı devletlerin elçilerine birer nota göndererek, Anadolu'da ticaret yapacak yabancı tüccarın bundan böyle dahili resimleri Osmanlı tebasıyla aynı şartlarla ödemek zorunda olduğunu bildirmiştir. 1802 Nizamnamesi'nin bir diğer önemli sonucu bazı maddelerin ihracının yasaklanması olmuştur (Kütükoğlu, 2021, s. 80-81).

1802 düzenlemesi 1807- 1812 Osmanlı İngiliz Savaşı sonrası imzalanan 1809 Kale-i Sultaniye Antlaşmasıyla resmiyet kazanır. Bu antlaşma ile Osmanlı memleketi dahilinde Osmanlı mallarının yabancı tüccar tarafından alınıp satılabileceği ve yabancı tüccarların memleket dahilindeki farklı ticaret şekilleri yasal statüye kavuşmuştur. Genel olarak Avrupalı tüccarın iç bölgelerdeki ticareti artık 1) Osmanlı mallarının, yine Osmanlı memleketleri içinde alım ve satımı; 2) yabancı ithal mallarının dahilde satımı; 3) Osmanlı mallarının ihracat için mahallinde alımı da kapsayacak şekilde genişler. Aynı zamanda bazı mallara ihraç yasağı bu antlaşmada da yer almıştır (Kütükoğlu, 2021, s. 81).

II. Mahmut kurulan yeni ordunun masraflarını karşılamak, planlanan reformlara finansman yaratmak ve artan fiyatlar karşısında son derece düşük kalan gümrük resimlerinin hazineyi zarara uğratmasının önüne geçmek için yabancı tüccarlardan farklı mallardan farklı oranlarda resim alınması doğrultusunda değişiklik yapar (Kütükoğlu, 1992). İpek ve yün gibi maddelerin resimleri ağırlaştırılır. Hazine kaybını önlemek için damga, ihtisabiyye, kalemiyye gibi resimlerden başka, 1826- 1827'den itibaren bazı mahsullerin tezkireye (ne demek aç) bağlanması esası kabul edilir. Tezkire usulüyle devlet ticarete ilk kez girer ve böylelikle bir nevi yed-i vahide doğru adım atılmış olur (Genç, 2013; Kütükoğlu, 2021, s.81). Bu usulde devlet, ihracatını miktar bakımından kontrol etmek ve/veya tarifeden fazla vergilendirmek istediği malları, üretim bölgelerinden satın alıp ihraç limanına getirme iznini, sadece kendi tebaası olan tüccara tezkire ile vermektedir. Tezkire vermede tek yetkili İzmir'in geniş yetkilerle donatılmış ihtisap nazırıdır (Genç, 2013). Tezkire usulü ilk defa palamut ihracında uygulanmıştır, palamutun sonrasında ise eklenen diğer bütün malların tek ihraç limanı İzmir'dir.

Tezkire usulünde palamut ihracını Genç şu şekilde anlatır: “*Üretim bölgelerinde iç piyasada deri imalâtı için gerekli olanlar herhangi bir vergiye tâbi tutulmadan ayrıldıktan sonra kalanı, ihraç edilmek üzere İzmir İhtisap nâzırından tezkere almış olan yerli tüccarlar tarafından satın alınıp İzmir’e götürülecek ve orada ek vergileri ödendikten sonra ihracatçı tüccara satılabilecekti*”.

Palamuta konulan tezkireden bir sene sonra (1828) kök boya, mazı, kuru incir; 1829 yılında zeytinyağı, yün, bal mumu, gön, sahtiyan, tavşan derisi, ham deri, tiftik gibi ihraç ürünleri de tezkereye bağlanarak koruma genişletilmiştir. Devlet Tezkire usulü ile ihraç gümrüğünün oranını çok talep edilen ve dış pazarlardaki payı yüksek olan mallarda % 20-30, hatta daha yüksek düzeye kadar arttırmayı başarır (Genç, 2013). Tezkireye bağlanan başlıca mallar olan palamut, kök boya, tiftik- tiftik ipliği ve afyondaki 1825- 1835 yılları arasında İngiliz ithalatının toplam ithalat içinde Türkiye’den satın aldıklarına oranını %47 ve %99 arasında değişmektedir. Mehmet Genç İngiltere’nin bu uygulama ile en çok mücadele eden ülke olmasını, ticaret tekeline yaklaşan bu oranlara bağlar (Genç, 2013). Osmanlı tiftik ve tiftik ipliğinde dünyada rakipsizdir; aynı şekilde Avrupa pazarında palamutta da çok yüksek bir paya sahip olması tezkire usulün diğer ülkeleri de yakından ilgilendirmiştir (Genç, 2013).

Tezkireli tüccarlar tekелci bir konumda değildir, İzmir’e getirdikleri malları ihracatçı tüccarlara, mevcut üretim kapasitesine ve dış talebin hacmine göre pazarlıkla belirlenen fiyattan satarlar. Ek vergilerle fiyat asgarisi yükselir ancak devlet zor durumda olan hazineye daha fazla gelir sağlamak amacıyla önemli malların satış fiyatını daha da artırmak ister (Ortaylı, 2019, s. 111; Kütükoğlu, 1992). Bu amaçla tezkire usulünün bir adım ötesi olan ve tam tekel anlamına gelen yed-i vahit sistemine geçilir.

Osmanlı Devleti'nin ticaret tekeli rejimidir, Osmanlı'nın daha önce veya sonra bu terimle anlatılan benzer bir uygulama olmamıştır¹⁷ (Genç, 2013). İlk olarak afyon (1829) için uygulamaya başlanmıştır (Kütükoğlu, 2022, 84; Ortaylı, 2019, s. 111). Bu sistemde tezkereli tüccarlar devletin belirlediği fiyattan satın aldıkları, dış talebi yüksek olan (ipek, zeytinyağı, pamuk, tiftik, yapağı gibi) malları¹⁸, bütün ek vergilerini ödedikten sonra mutedil karlarını da ekleyerek ihtisap nazırına satarlar. Tezkireli tüccarlardan başka yalnız üreticiler ürünü satabilir. Tezkireli tüccar İzmir'den başka bir yerde satış yaparsa tezkiresi elinden alınır ve bu ticaretten men edilir (Genç, 2013). Bu süreçte hububat ve ihracı yasak olan bazı gıda ve sanayi hammaddelerinin ruhsatiye alımı karşılığında ihracına izin verilmiştir, ancak bu durum da her mal için ihraç serbestisi anlamına gelmemiştir (Kütükoğlu, 1992).

1838 Antlaşması öncesi savaşların ticarete olan etkisine 1829 yılında Rusya ile yapılan Edirne Antlaşması iyi bir örnektir. Antlaşma ile Eflak ve Boğdan'ın Osmanlı şehirlerine sabit fiyat üzerinden mal temin etme zorunluluğunu ortadan kaldırmıştır. Böylece Tuna beylikleri artık ellerindeki malların en yüksek fiyatı ödeyene özgürce satabileceklerdir (Kasaba, 1993, s. 52).

¹⁷ “Devletin şap ve tuz gibi maden üretiminde, enfiye imalâtı ve pazarlamasında, kahve tahmîshâneleriyle bir kısım sınaî faaliyetlerin son aşamasında bazı vergileri toplamak için işlettiği damga, boyama, basma ve apre (mengene) tesislerine ait çeşitli tekелci uygulamalarda, esnaf loncalarına tanınan gediklerle alâkalı tekellerde umumiyetle yed-i vâhid tabiri kullanılmaz. Bu alanlarda tekелci uygulamalar mukâtaa, inhisar, imtiyaz, gedik vb. adlarla XIX. yüzyıldan önce bulunduğu gibi sonrasında da az çok uzun süre devam etmiştir.” (Genç, 2013)

¹⁸ Yed-i vahit en uzun süreli afyon için uygulanmıştır. İpek ve zeytinyağı için 1831 yılında konulan yed-i vahit, ipekde aynı yıl, zeytinyağında 1834 yılında kaldırılır. Afyon üzerindeki yasak 1836 yılına kadar sürmüştür (Kütükoğlu, 1992, s.89).

2.1.2.2. 1838 Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması

İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında 1838’de imzalanan Balta Limanı Antlaşması, İngiltere’nin Çin ile yaptığı 1.Afyon Savaşı sonucunda imzalanan 1842 Nanking Antlaşmasıyla birlikte, dönemin en önemli serbest ticaret anlaşmalarındandır (Gallagher & Robinson, 1953). İngiltere Osmanlı Devleti tarafından uygulanan gümrük koruma politikası Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması imzalanana kadar, kapitülasyonlar ve ticaret antlaşmalarıyla tam olarak geçememiştir (Kaynar, 2010, s.121). 1838 Antlaşması’nın imzalanması Osmanlı Devleti’ni uluslararası meta dolaşımına tam olarak açmış ve diğer Batı dışı pre-kapitalist devletlerin kaderine ortak etmiştir.

1829 Edirne Antlaşması Küçük Kaynarca Antlaşmasından sonra Osmanlı Devleti’nin imzaladığı en ağır antlaşma olmuş (Beydilli, 1998; Karal, 2011, s.122) ve ardından gelen Mehmet Ali Paşa isyanındaki başarısızlık devleti güçlü bir müttefik arayışına mecbur bırakmıştır. Fransız ve Rusya genişlemesini engellemek için Yakındoğu politikasının merkezine Osmanlı Devleti’nin bütünlüğünü koyan İngiltere’nin müttefikliğine karşılık olarak, Osmanlı da İngiltere’ye uzun zamandır istediği serbest ticareti sorunsuz şekilde vermiştir (Kasaba, 1993, s. 52).

16 Ağustos 1838’de İngiltere ile imzalanan Balta Limanı Ticaret Antlaşması görüldüğü gibi Osmanlı’nın kabul ettiği ilk serbest ticaret antlaşması değildir (Kasaba, s.1993; Ortaylı, 2019, s.109; Kütükoğlu, 1992). Bahsedilen iki antlaşmada vergiye ve ihraç yasaklarına ilişkin maddeler, 1802 ve 1809 anlaşmaların da temel maddeleridir. 1838 Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması’nın önemi ve temel farklılığı, yed-i vahit usulü ve Osmanlı ticareti lehine daha önceki antlaşmalarda muhafaza edilen ihraç yasaklarının tamamen ortadan kaldırılmasıdır. Bu şekilde İmparatorluk toprakları uluslararası pazara resmi ve daha sistemli bir şekilde açılmıştır.

Antlaşma maddelerine bakıldığında: Antlaşma esas ve zeyl (ek) olarak iki bölümden oluşur. Birinci bölümde dahili ticarete ait maddeler, ikinci bölümde İngiltere’den ithal

edilecek mallarla transit eşyaların gümrüklendirilme şekilleriyle ilgili maddeler vardır (Kütükoğlu, 2021, s.139). İlk bölüm birinci madde, bu antlaşmayla değişenler dışında, daha önce antlaşmalarla verilen hakların korunduğunu ve aynı zamanda başka devletlerin gemi ve vatandaşlarına tanınmış ve daha sonra tanınacak olan hakların İngiliz gemi ve vatandaşlarına da tanınacağını; ikinci madde, İngiliz vatandaşlarının ve bunların hizmetkarlarının artık Osmanlı ülkesinin her tarafında istisnasız olarak Osmanlı Devleti mahsulü ve kaynak olarak (maden ocağı gibi) her cins ve çeşit satılacak ticari mal ve eşyayı satın alma hakkına sahip olacağını; Osmanlı Devleti'nin bu antlaşmayla “ziraat ve çiftçilikle elde edilen ve gerek diğer bütün şeyler hakkında” yed-i vahit usulünü tamamen terk ve iptal etmeyi resmen taahhüt ettiğini; satın alınan malların naklinde, yetkililer ve zabıtlar tarafından istenen resmi yazı ve usulün tamamen kaldırıldığı, buna riayet edilmediği takdirde İngiliz devleti vatandaşlarının aşağılanmış sayılacağı ve sözleşme şartlarının bozulduğu anlamına geldiği ve böyle bir duruma teşebbüs eden ayan, mütesellim, diğer memur ve idarecilerin Osmanlı Devleti tarafından gerekli terbiye ve ceza ile cezalandırılıp işledikleri bu suçtan dolayı İngiltere'nin ticari zararını karşılayacakları düzenlenmiştir.

Üçüncü madde, bir bakıma 1809 Antlaşmasının genişletilmiş tekrarı gibidir (Kütükoğlu, 1992) buna göre İngiliz tüccarının yerli tüccar ile aynı haklara sahip olacağı aynı zamanda “padişahlığın iç ticaretiyle ilgilenip daha çok ticaret yapmaya izni olan tüccar sınıfı gibi” vergi vereceği düzenlenmiştir (Yücekök, 1969, s. 422). Kütükoğlu'nun ifade ettiği gibi, İngiliz tüccar bu şekilde sadece en çok “müsaadeye mazhar millet” olmak vasfını haiz olmakla kalmamış, aynı zamanda en çok müsaadeye mazhar “yerli tüccar” mertebesine de ulaşmıştır (Kütükoğlu, 2021, s.139). Dördüncü madde, İngiliz tüccarı tarafından ihraç edilecek Osmanlı mahsullerinden alınacak resimleri düzenlemiştir. Eğer İngiliz tüccar malı iskelede satın almışsa yalnızca %3 gümrük vergisi ödemeye devam edecektir. Ancak eğer dahilde mal satın alınmışsa (daha öncesinde vermekten kaçındıkları tüm dahili vergilerin yerine) malın değeri üzerinden %9 vergi ödeyeceklerdir (Kütükoğlu, 2021, s.140). Beşinci madde: Çanakkale ve İstanbul boğazlarından geçecek gemilere “izn-i sefine” adındaki iznin hızla çıkarılması

ile ilgilidir (Kütükoğlu, 2021, s.140). Altıncı madde; antlaşma hükümlerinin bütün Osmanlı toprağında (memaliki mahrusanın cemi mahallerinde yani Avrupa ve Asya kıtalarından, elkat Mısır'da vesair Afrika'da kain memliki Şahane'de) uygulanacağını düzenlemiştir. Yedinci madde ise tanzim edilecek tarife defteri ile ilgilidir. Buna göre Antlaşma 7 yıl yürürlükte kaldıktan sonra eğer taraflardan biri müracaat etmezse 7 yıl daha yürürlükte kalacaktır (Yücekök, 1969, s.423).

Antlaşmanın ikinci kısmı üç maddeden oluşur. İlk madde ithal edilecek mallar memleket dahiline götürüldüğü takdirde % 3'ten başka, ilâve olarak % 2 daha resim verileceği; ikinci maddede % 5'i ödenmiş malların memleket içinde başka hiçbir resim ödenmeksizin naklinin yapılabileceğine, hatta yeniden ihraç edilebileceğini düzenlemiştir. Antlaşmanın üçüncü maddesinde transit malların %3 vergiye tabi olduklarını belirtilmiştir. İngilizler hem Osmanlı hem de ithal malların perakende ticaretini yapma hakkı elde etmişlerdir (Kütükoğlu, 1992). Böylelikle İngiltere'nin serbest ticaret politikası Osmanlı Devleti'nde de hızla hayata geçmiştir.

Literatürde Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması'nın Osmanlı Devleti'nin yarı sömürgeleşme sürecini hızlandıran ve Tanzimat'ın bir an evvel ilanını gerektiren önemli bir tarih olduğu ile ilgili geniş bir kabul vardır (Ortaylı, 2021, s.304). Yarı sömürgeleşme, antlaşmanın temel maddeleri olan Osmanlı topraklarını serbest ticarete açan yed-i vahit sisteminin kaldırılması ve İngiliz tüccara uygulanan son derece düşük bir oran olan %3'lük gümrük vergisi düzenlemesi üzerinden tartışılır. Yed-i vahit sisteminin kaldırılması, iç gümrük vergilerinin kaldırılması; devletin belirli hammaddelerin ve gıda maddelerinin dış ticaretinde vergi artışına gitme hakkı; savaş, yetersizlik gibi nedenlerle uyguladığı ihraç yasakları koyma hakkından vazgeçilmesi sonucunu yaratmıştır ve bu durum devletin egemenlik hakkını açıkça engeller (Pamuk, 2020, s.205).

İlk kapitülasyonların verildiği dönemde pre-kapitalist devlet kendisi için stratejik olan kaynakların ülke dışına çıkmaması için belli ürünlerin ihracatına kısıtlama veya

yasaklama getirirken; yabancı tüccar için uygun koşullar yaratarak ithalatı teşvik eder. %3'lük gümrük resmi uygulamasının başlangıcı da hemen hemen bu döneme denk gelir. Bu oranın 1583 tarihinde (ilk verilisinin daha eski olduğu tahmin edilmektedir) İstanbul gümrüğünde uygulandığı bilinmektedir ve 1601 Ahidnamesi ile tüm gümrükler için %3 uygulamasına geçilmiştir (Kütükoğlu, 2021, s.30). Bu tarihten itibaren geçerli oran olarak 19.yüzyıla taşınmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken husus pre-kapitalist devletin yabancı devletlere teşvik amaçlı olarak uygulanan %3 vergi oranı ile, sanayi devrimi sonrası büyük devletlere uygulanan oranın aynı anlama gelmediğidir. Sanayileşme sürecine giren Avrupa devletleri ve (iç savaşıla birlikte) ABD, kendi sanayilerini ve ulusal birliklerini İngiliz rekabetinden koruyabilmek için korumacı vergi politikalarına yönelmişlerdir. Osmanlı Devleti'nde ise 1820'lerde (sanayi devriminin ürünlerinin hızla akmaya başladığı yıllar) uygulanmaya konan yed-i vahitin ve gümrük belirleme hakkının kaybedilmesi, devletin kalkınma ve koruma mekanizmasının, dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin içsel gelişim duvarının ortadan kalkmasına yol açmıştır.

Antlaşmanın bu iki temel maddesi Osmanlı ekonomik sınırlarını tamamen Avrupa mallarına açık hale getirerek Osmanlı Devleti'ni eşitsiz mübadele ilişkisi içerisine sokar. 1838 Antlaşması'yla %3 gümrük vergisi ile İngiliz tüccara yerli tüccar muamelesi yapılması, böylece İngiliz tüccar Osmanlı topraklarında perakende ticarete başlaması (Ortaylı, 2019, s. 108), eşitsiz mübadele ilişkilerinin Osmanlı'daki kaynağı olmuştur. İmparatorluğa İngiliz mallarının girişi Osmanlı geleneksel sanayisinin çökmesine ve aynı zamanda kurulmaya başlayan az sayıdaki modern fabrikanın yok olmasına, yenilerinin kurulamamasına sebep olmuştur (Karpat, 2020b, s.78; Avcıoğlu, 2017, s.77). 1828'de Beyrut ve İzmir dışında Osmanlı limanlarında konsolosları bile bulunmayan İngiltere'nin 1840'larda bütün rakiplerini elemesi, 1845 yılında sadece Beyrut'ta 365 İngiliz ticaret evinin olması (Ortaylı, 2019, s.108) İngiltere'nin İmparatorluk topraklarına girişinin hızının Osmanlı devletinin aynı dönemdeki krizinin büyüklüğü ile orantılı olması durumunu özetler niteliktedir.

Devletin içinde bulunduğu krizin büyüklüğü, kısa süre içerisinde diğer Avrupa devletleriyle benzer içerikte antlaşmalar yapılmasından bellidir. Fransa ile 1838; Hansa Alman Birliği, Birleşik Devletler, Sardunya ile 1839; İsveç, Norveç, Hollanda, Prusya, Belçika, İspanya ile 1840; Danimarka, Toskana ile 1841; Portekiz ile 1843 yılında yapılan anlaşmalar Osmanlı ticaretini dünyanın en liberal ticaretlerinden biri durumuna getirmiştir (Kasaba, 1993, s. 50).

Balta Limanı 1838 Antlaşması ve İngiltere'nin Çin İmparatorluğu ile yapmış olduğu 1842 Nanking Antlaşması birbiriyle sıkça karşılaştırılır. Bu antlaşmalar bu iki ülkeyi İngiliz serbest ticaret emperyalizminin yörüngesine sokan dönüm noktası niteliğindeki antlaşmalardır ve İngiltere'nin Batı dışı devletleri İngiliz serbest ticaretine açmak için ikna, ikna olmazsa işgal şeklindeki gayrı resmi genişleme politikasının örneğidirler. İlk bölümde anlatıldığı üzere Çin'in I. Afyon Savaşı'nı kaybederek İngiltere'ye boyun eğmek zorunda kalması sonucu imzalanan Nanking Antlaşması ile Çin pazarı İngiliz serbest ticaretine açılmıştır (Dillon, 2016, s.75; Wakeman, s.137- 138; Ferro, 2017, s.163). Nanking Antlaşması ile Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması'nın karşılaştıran Reşat Kasaba "Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi" kitabında *"Toprak kaybı ve tazminat ödenmesini şart koşan maddeleriyle Çin antlaşmasının koşulları Osmanlı eşdeğerindekilerden daha ağır görünür ancak ticari koşullar yakından incelendiğinde Nanjing Anlaşması'nın gerçekte Balta Limanı Antlaşması'ndan daha dar kapsamlıdır"* yorumunu yapmaktadır (Kasaba, 1993, s.50 vd.). Ancak ilk bölümde Çin'in yarı sömürgeleşmesi anlatılırken değinildiği üzere, Nanking Anlaşması'nın Çin'e dayatılması İngiliz emperyalizminin saldırısının ilk aşamasıdır. Sonrasında 2. Afyon Savaşı ile devam eden süreçte anlaşma koşulları giderek ağırlaşmıştır.

Çin ve Osmanlı ile yapılan serbest ticaret antlaşmaları, İngiliz emperyalizminin ülkelerde yarattığı sonuçlar itibariyle değerlendirilmelidir. Nanking Antlaşması ancak pre- kapitalist devletin bağımlı dönüşümünde belirleyici olan Zongli Yamen ve ülke maliyesinin denetimini ele geçiren Gümrük İdaresi gibi uluslararası denetim

kurumlarının yaratılmasıyla devam eden süreçleriyle birlikte doğru değerlendirilebilir. Osmanlı Devleti'nde 1838 Antlaşması da, benzer şekilde kısa sürede Osmanlı maliyesinin (genel olarak devletin) bağımlı dönüşümünü ve uluslararası mali piyasalardan gittikçe çoğalan borçlanmayı doğurmuştur. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulması da İngiliz gayri resmi egemenliğinde batı dışı toplumlarda ortaya çıkan uluslararası dış kontrol sistemlerinden (Zongli Yamen ya da Meksika'daki BANAMEX gibi) biridir. Her iki durumda da emperyalizmin anlaşmalar hukuku üzerinden ilerlediğini saptamak gerekmektedir. Sonuç itibarıyla anlaşmaları bu iki eski devlette aynı etkiyi doğurmuştur. Serbest ticaret anlaşmalarıyla ortaya çıkan ticaret açıkları ve sonrasında yurtdışından alınan borçlar ekonomik ve siyasi kontrolün kaybına yol açmıştır.

2.2. TANZİMAT REFORMLARI DÖNEMİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1838 Antlaşmasından bir sene sonra Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile reform süreci başka bir evreye girmiştir. Hukuki, siyasi, iktisadi ve mali düzlemde eski devlet mekanizmasının dönüşümü belirli bir program dahilinde uygulanmaya başlar. Tanzimat Fermanı'nıyla İngiliz serbest ticaretinin ihtiyaç duyduğu devlet mekanizması ve bunun ulusal piyasayı düzenleyici işlevi hızla inşa edilir. Önceki bölümde değinildiği üzere "Avrupa kamu hukukunun" üstünlüğü çok önceden idrak edilmiştir ve 1826 sonrası II. Mahmut'un başlattığı reformlar bu kabulün ürünüdür. Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması'nın ağır hükümlerine görece kolaylıkla onay verilmesinin başta gelen nedenlerinden birisi de serbestliğin Avrupa uyum sürecinin bir uzantısı olarak değerlendirilmesidir. Bu anlamıyla Tanzimat dönemi reformları 1826 sonrası başlayan dönüşümle eklemlenmiştir. Dönemin bitiş tarihi literatürde devletin 1875 mali iflasını ilan ettiği tarih olarak kabul edilir. 1875'te mali iflasla birlikte İmparatorluk mali kontrolünün Düyun-u Umumiye İdaresi'ne geçme süreci başlamıştır. Çalışmada bu genel kabul doğrultusunda Tanzimat döneminin ve bölüm tarihlendirmesinin sınırını 1875 olarak kabul edilmiştir.

Bu bölümde ilk olarak devletin dönüşümünün esaslarını ortaya koyan Tanzimat Fermanı ele alınmıştır. Fermanın ilanı ile başlayan dönemin ilk reform diliminde eski kurumların tasfiye sürecinin dönüştürücü etkisinin sınırları üzerinde durulmuştur. Sonrasında Kırım Savaşı ve beraberinde gelen uluslararası borç ilişkisinin devletin dönüşümüne olan etkileri ve savaşın bir sonucu olarak ortaya çıkan Islahat Fermanı değerlendirilmiştir. Son olarak borçlanma ilişkisi ve beraberinde kurulan Osmanlı Bankası incelenmiştir.

2.2.1. Tanzimat Fermanı

1838 Antlaşması sonrası meta dolaşımının serbestleşmesiyle uluslararası meta dolaşımının gereği olarak dış ve iç kamu hukuku arasındaki bağlantının kurulması ihtiyacı, devletin eski yapısının hızla tasfiyesini gerektirmiştir. II.Mahmut dönemi başlayan reformlar¹⁹, Gülhane Hatt'ının ilanı ile daha bütünsel olarak devam etmiştir. Fermanın ana retoriği can ve mal güvenliği ve hukuk önünde eşitliktir; fermanda bu temel değerlerin hukuki alana taşınacağı sözü verilmiştir.

Fermanda kanun önünde eşitlik ilkesi “Müslim ve gayrimüslim” tüm Osmanlı tebaası için tesis edileceği vurgusuyla yer almıştır. Milletlerin eşitliği vurgusu Osmanlı'nın içerisine girdiği Batı kaynaklı anayasalaşma sürecinin çelişik ifadelerinden biridir. Modernleşme ulusal birlik ve ulusal sınırlar üzerine inşa edilirken, modern devlet kurma amacıyla hazırlanmış ferman ulusal ayrılıkların altını çizer. Avrupa devletlerinin kendi topraklarında süren ulusal ayrılıkçı hareketleri şiddetle bastırdıkları bu dönemde,

¹⁹ Reşat Kaynar Tarih-i Lütüfî'den Tanzimat'ın ilanının M. Reşit Paşa tarafından II. Mahmut'un son bir senesinde hazır olduğu, ancak Akif Paşa'nın etkisi ile II. Mahmut'un ilandan vazgeçtiğini söylediğini şu şekilde aktarır. *“Bir sene evvel Tanzimat'ın ilanı kuvve-i karibeye gelmiş iken Akif Paşa “Hukuk-ı şahaneniz tahdid olunacak” sözü ile Sultan Mahmut'un zihnini tağlit eyleyüb bizarure tehir olunmuştu. Bu mealde sözler tebaasına hukuk-bahş olan bil cümle hükümdara söylenmiş ve az çok tesiri görülmüştür”* (Kaynar, 2010, s.111).

Osmanlı içerisindeki farklı milletlere anayasal “eşitlik” vaad etmektedir. Fermandaki eşitlik sözü 18.yüzyıl sonunda Sırp isyanıyla Balkanlarda başlayan “millet” sorununu, Avrupa uzlaşısı içerisine taşımıştır. Böylelikle Avrupa devletlerine Rusya’nın hareket alanı kısıtlamak ve Rusya’yı dizginlemek için zemin yaratılır. Bu şekilde Devlet hem dış müdahalelerin engelleneceği hem de dahilindeki milletlerin rızasını alabileceğini temenni etmektedir (İnalcık, 1964, 621).

Fermanla bütün tebaanın can, mal ve ırz güvenliği öngörülür. Can ve malın korunması için tüm yargılamaların aleni ve masumiyet karinesine dayalı olacağı; kanunsuz suç ve ceza olmayacağı ve mülklerin müsadere edilemeyeceği hükmü ile hukuki güvenliğin tesisi sözü verilir. Vergi her bireyden mallarına ve gelirine göre toplanmalıdır. Rüşvet mülkiyetin zarar göremesinin nedenidir, budurum somut yasal düzenlemelerle düzeltilmelidir (Karal, 1976, s.2). Bu hususlar devletin esas vazifesi olarak vurgulanmıştır; kanunların idarecilerden oluşan bir mecliste bu prensipler doğrultusunda hazırlanacağı Padişah yeminiyle garanti altına alınmıştır (İnalcık, 1964, s.619)²⁰.

Fermanın hazırlayıcısı Sadrazam Reşit Paşa sık sık “kanun hakimiyeti”nden bahseder²¹ (İnalcık, 1964, s.619). Bu yöneliş hukukun üstünlüğü ilkesinin yerleştirilme çabasıdır. Fermanın ilanı ile kanunlar, padişah iradesinden ya da şeriata bağlılık koşulundan çıkmıştır. 1826’da II. Mahmut’un müsadere yöntemini kaldırmıştır. Bu yasağın tamamlayıcısı 1838 yılında II.Mahmut tarafından ulema ve memurlar için çıkarttığı iki ceza kanunnamesidir. Bu kanunnamelerle Gülhane Hatt’ında geçen siyaseten katl

²⁰ İnalcık hükümdarın yeminle bağlandığı ana haklar kavramının, 1830- 1840 Avrupa’sında yaygın meşrutiyetçi fikirlerin etkisiyle Fermana yansıdığını söyler (İnalcık, 1964, s.619).

²¹ Reşit Paşa 1849 yılında bir arz teskeresinde bu esası “mevadd-i hukukiyyede herkes yeksan ve seyyan olarak bilip ondan vazgeçmemek” olarak ifade etmiştir (İnalcık, 1964, s.619).

kurumu yasaklanmış; Osmanlı Devleti tarihinde ilk kez ceza kanunnamesinde yazılı suçları işleyen ulema ve memurların, yine o kanunda saptanmış cezalara çarptırılacakları belirlenmiştir.

Tüm vatandaşları kapsayan genel bir ceza kanunu Meclis-i Ahkam-ı Adliye’de hazırlanarak 1840 tarihinde kabul edilir (Bozkurt, 2020, s.98). Ardından 1851 tarihli Ceza Kanunnamesi yürürlüğe girmiştir. 1840 ve 1851 tarihli kanunnameler, şekil ve muhteva bakımından hayli eksik kanunnâmelerdir. Kırım Savaşı sonrası Avrupa Hukuku ile uyumlanma sürecinin²² derinleşmesi ile Devletin yeni kanunlaştırma süreci başlar. Batı ceza hukuku prensiplerini tam olarak içeren ceza kanunu 1858 tarihlidir ve 1810 tarihli Fransız Ceza Kanunu’nun hemen hemen aynen tercümesiyle oluşturulmuştur (Bozkurt, 2020, s.98).

Tanzimatla gelen Avrupa uyumunda modern kurumlar, kanunlar, merkezi hükümet vardır. Bu doğrultuda II. Mahmut’un başlattığı batı tipi nezaretleşme süreci ve merkezi reform meclisleri oluşturulmaya devam edilir. Dini hukukun alanı ise, miras, evlenme gibi şahsi hukuk sahasıyla sınırlandırılarak iyice daraltılmıştır (İnalçık, 1964, s.614). Özel mülkiyete saygının yapılan refomlarda önemle vurgulanması, 1840 yılında padişah ve hanedan mensuplarına ait, bazı çiftlikler hariç özel gelir kaynaklarının Maliye Hazinesine katılarak padişah ve ailesine merkezi hazineden maaş tahsis edilmesi (Cezar, 1986, s.289)²³ ve bürokraside memurların dörtlü sınıflandırmaya tabi tutularak modern

²² Bu konu Islahat Fermanı ve kurumsal modernleşme bölümlerinde ele alınmıştır.

²³ Cezar padişahın mali yetkilerinin kısıtlanmasını şu şekilde anlatır: “Aslında padişahın mali yetki ve olanaklarının kısıtlanmasıyla ilgili bu son durum birdenbire Tanzimat’la birlikte ortaya çıkan bir kararın sonucu değildi. Varılan nokta XVIII. yy sonlarından itibaren süregelen gelişmelerin doğal bir ürünüydü. Nitekim, anımsanacağı üzere, geçmiş yıllarda padişah ve hanedan mensuplarına ait gelir kaynaklarının önemli bir bölümünü denetimde tutan Darphane kanalıyla bu kaynaklar bir süredir zaten merkezi hazine ya da hazinelerin safına çekilir olmuştur. Özellikle Asakir-i Mansurenin kurulması sırasında gerçekleştirilen operasyon ile de bu kaynakların önemli bir bölümü fiilen Mansure Hazinesine devredilmişti bu hazinenin 1838 giderlerine ait ve daha önce gözden geçirilen tablolar ise, daha o tarihte padişahın merkezi hazineden maaş ya da tahsisat alan bir kimse haline geldiğinin ilk kanıtlarını gözler önüne sermişti” (Cezar, 1986, s.29).

tipte örgütlenmeleri, modernleşme için atılan çok önemli adımlardır. Padişaha ait gelirlerden Ayazağa, Kandilli, Yapağıcı, Bahşâyîş ve İzzeddin çiftlikleri dışındaki bütün emlâk ve çiftliklerle ma‘den-i hümâyun hâsılatı, havâss-ı celîle, mukâtaat vb. bazı gelirlerin idaresi maliye hazinesine devredilmiştir. Padişahın özel harcamaları için “tahsîsât-ı seniyye” adı altında her ay 12.500 kese akçe verilmesi kararlaştırılmıştır. Padişahın özel hazinesi ile devlet hazinesinin ayrılması amacıyla Maliye Nezareti bünyesinde Hazine-i Hassa Nezareti kurulmuştur (Tozduman-Terzi, 1998). Bu padişaha ait özel bir bütçenin varlığı devam etmesi anlamına gelir²⁴. Modern bürokrasi yönünde önemli düzenlemeler yapılsa da geleneksel bürokratik sistem ve modernleşen bürokratik kurumlar iç içe varlıklarını devletin sonuna kadar sürdürmüşlerdir (Ortaylı, 2019, s.50).

Hükümdarın özel mülkü ile devlet mülkünün ayrışması; devletin kendi ülkesi üzerinde mevcut bütün siyasi iktidarın kaynağı haline gelmesi (merkezileşmesi); özel ve kamusal mülkiyetin kesin terimlerle ayrılması ve devletin tüzel kişiliğinin oluşmaya başlaması, burjuva hukukun eşitlik kavramının yerleşmesi; kamusal ve özel alanların ayrılığının başlaması modern devletin özellikleridir (Özdemir, 2019, s.303). Bu özelliklerin yapılan reformlarla, Osmanlı Devleti’nin yapısal sınırlılıkları elverdiği ölçüde kesiştiği görülür.

Tanzimat bürokratlarının İslam referanslı geleneksel hukukun idaresinde olan kamu alanının modern ilkelere göre yeniden inşa etmesi, devletin dini grupların üzerindeki yeni konumunun da bir ifadesidir. Toplum hayatının düzenlenmesi için laik hukuki mevzuatların yürürlüğü, şeri mahkemelerin yetki ve görev alanlarının daraltılması ve laik eğitimin yaygınlaştırılması gibi düzenlemelerle, 16.yüzyıldan sonra Osmanlı toplum ve devlet üzerindeki belirleyiciliği artmış olan dinin ve dolayısıyla ilmiye

²⁴ Klasik dönemde sadece padişahın cep harçlığı konumunda olan ceyb-i hümâyun hazinesi, Tanzimat’tan sonra tahsîsât-ı seniyye ve diğer hâsılat olmak üzere padişahın bütün gelirlerinin toplandığı ve buna paralel biçimde sarayın idaresine ve padişaha ait harcamaların tamamının yapıldığı bir kurum haline gelir. Haziran 1847’de bu kurum yayımlanan irâde-i seniyye ile “hazîne-i hâssa” olarak varlığını sürdürmüştür (Tozduman-Terzi, 1998).

sınıfının nüfusu azalır. Şeyhülislamlık makamı müstakil bir bakanlık ve şehülislamılar şeriye nazırı yapılarak sisteme dahil edilir. Halifelik makamının sultanın kişiliğiyle özdeşleştirilerek ön plana çıkarılması, İslam coğrafyasının kontrolü amacıyla ,bir başka deyişle siyasi nedenledir (Ortaylı, 2019, s.183; Ortaylı, 2021, s.313).

2.2.2. Kırım Savaşı ve Islahat Fermanı

Gülhane Hattıyla birlikte devletin Osmanlı Devleti'nin uluslararası piyasalara uyum süreci esasında mülkiyet temelli haklarda ve devletin üzerinde yükseldiği kurumsal yapılarda kısmen de olsa dönüşümler gerçekleşmiştir. Ancak eskiye ait ekonomik, sosyal ve kültürel alan tasfiye edilemediği oranda devlet mekanizmasında yapılan yenilikleri derinleştirebilecek bir dönüşüm gerçekleşmez. Gülhane Hattı'nın ilanından sonra reformlar kısa süre daha ilerlemiştir, ancak 1850 başlarından itibaren kesintiye uğramıştır. 1856 Kırım Savaşı'nın patlak vermesinin ardından Şubat 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı ile reform programının ikinci dilimi başlamıştır (Conte, 2022).

Bu dönem artık İngiliz İmparatorluğu merkezli dünya değişmeye başlamıştır. İngiltere eskiden olduğu gibi rakipsiz değildir (Hyam, 1993). Sanayi devrimi Avrupa genelinde yayılmaya başlamış, sermaye yoğun yatırımlar İngiltereye mahsus olmaktan çıkmıştır. Kapitalist üretim ilişkileri III.Napolyon'un iktidara gelmesinden sonra Fransa'da sanayi kapitalizmi gelişme göstermiştir. (Todd, 2021) Prusya ulusal birliğini henüz sağlayamamış olsa da büyük bir güç olarak tarih sahnesine çıkmış ; ABD sanayisi İngiltere'den sonra ikinci en büyük sanayi üretimine sahip ülke haline gelmiştir (Fülberth, 2023). Avrupa devletleri arasında güç dengelerinin oturduğu bu yıllarda, İngiltere Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü Rusya karşısında koruma siyasetini devam ettirmiştir. Aynı şekilde Avrupa devletleri arasında Osmanlı'nın paylaşılması da iyi bir seçenek değildir. Kırım Savaşı'ndan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü Avrupa dengesinin bir sonucu olarak, emperyalizmin klasik aşamasına gelene kadar korunmaya devam etmiştir (Hyam, 1993).

Kırım Savaşı Rusya'nın 1853'te İstanbul'a olağanüstü yetkilerle gönderdiği Rus elçi Prens Aleksandr Menşikof'un, burada yaşayan 10 milyon kadar Ortodoksun himaye hakkının devletler arası hukukta bağlayıcılığı olan resmî bir senetle onaylanmış şekilde kendisine verilmesi talebinin, Osmanlı Devleti tarafından reddedilmesi sonucu gelişmiştir (Beydilli, 2007). 1848'e kadar Fransa'ya karşı ittifak halinde olan İngiltere ile Rusya'nın arası, Rusya'nın Hristiyanların himayesi bahanesiyle Osmanlı'yı paylaşma planına İngiltere'nin dahil olmamasıyla bozulur. Rusya'nın Osmanlı'ya saldıracağıın anlaşılmasıyla birlikte, İngiltere Rus düşmanı olarak da tanınan (aynı zamanda Mustafa Reşit Paşa'nın yakın arkadaşı, Islahat Fermanı'nın mimarı ve diğer Tanzimat reformları üzerinde büyük etki sahibi olmak gibi önemli sıfatların sahibi) Stratford Canning'i (Lord Stratford de Redcliffe) (Davison, 2005, s.55; Kaynar, s.164), 1853 yılında tekrar elçi olarak İstanbul'a gönderir (Karpas, 2020b, s.51).

Rusya'nın Sinop'da Osmanlı donanmasına saldırısı 5 Ekim 1853 yılında Osmanlı Devleti'ne savaş ilanı ile neticelenir. Savaşa İngiltere ve Fransa 27- 28 Mart 1854'te Osmanlı Devleti'nin yanında Rusya'ya savaş ilan eder. Sonuç 1856'ya kadar süren Rusya'nın yenilgisi ile sonuçlanan büyük bir Avrupa savaşıdır, sonunda (30 Mart 1856) Paris Antlaşması imzalanır. Osmanlı Devleti'nin Mehmet Ali Paşa isyanından sonra siyasi bağımsızlığından bahsetmek güçtür. Artık Rusya ile yaşanan her sorunda İngiliz ve Fransız donanması Boğazlar'dadır. Kırım Savaşı sonrası ise çok daha açık bir şekilde Osmanlı Devleti'nin siyasi bütünlüğü İngiltere ve Fransa tarafından korunur hale gelir.

İngiltere ve Fransa'nın himayesi ile kazanılan savaşın Osmanlı Devleti'nin geleceğini belirleyen çok önemli sonuçları olmuştur. Bağımlılığın siyasi alanda görünen yüzü ve Kırım Savaşı'nın doğrudan sonucu, Paris Konferansı'ndan hemen önce ilan edilen 18 Şubat 1855 tarihli Islahat Fermanı'dır. Islahat Fermanı'nın ilanı ile ekonomik ve siyasi koşulların çok daha sertleştiği bir döneme girilir. Ferman İngiltere, Fransa ve kısmen Avusturya elçi ve uzmanları tarafından Londra ve Paris'te hazırlanmış, Osmanlı

hükümeti hazırlanan bu metni en ufak bir müdahale de bile bulunamadan olduğu gibi kabul ederek ilan etmek zorunda kalmıştır (Karpas, 2020b, s.53; Davison, 2005, s.55)²⁵. Islahat Reformları Paris Anlaşması maddeleri arasına girmiş, böylelikle reform vaatlerinin Paris Anlaşması ile uluslararası alanda bağlayıcı hale gelmesi, taraf devletlere aksi bir durumda müdahale hakkı doğurmuştur (Du Velay, 1978, s.85). Anılan durum Osmanlı Devleti'nin kendi toplumsal bütünlüğünü yeniden üretme işlevindeki kesif zayıflığı göstermenin ötesinde, emperyalizmin işleyişinde devlet biçiminin ve hukuk sisteminin rolü üzerinde önemli açılımlar içermektedir. Erken kapitalistleşmiş dolayısı ile emek verimliliği açısından üstün konuma yerleşmiş bir ülkenin kendi ticari menfaatini direktmesi sadece kendi mallarını ilgili topluma ulaştırmakla gerçekleşmemektedir. Bu malların dolaşım ve tüketim süreçleri içerisinde ortaya çıkacak sorunların halli için içeride operasyon yapacak yerel unsurların korunması, uyuşmazlık halinde uygulanacak hukukun transfer edilmesi, transfer için gerekli değişiklikleri takip edecek bakanlıklar, bürokrasi, eğitim kurumları, bankalar, ticaret kanunu, toprağı metalaştıracak bir arazi kanunu, iş kanunu, icra mercileri, antrepolar, limanlar, kitaplar vs. gerekecektir. Bu nedenle, devlet biçimindeki dönüşümün ve hukukun kapitalist üretim ilişkilerinin eşitsiz ve bileşik yayılması sürecindeki rolleri epifenomenal değil kurucu olması gerekir (Althusser, 2014; Özdemir, 2008).

²⁵ Davison Islahat Fermanı'nın ilanını şu şekilde anlatır: “Müttefiklerin ilkin Hristiyanların haklarını güvenceye alma niyeti taşımış olmaları, özellikle Ali Paşa'dan gelen, bunun gereksiz olduğu ve padişahın egemenlik haklarının ihlala edilmiş olacağı itirazlarına yol açtı. Diplomatlar bunun üzerine, padişahın uyruğundaki herkesi etkileyen daha kapsamlı bir reform tartışmasına döndüler. Söz konusu tartışmanın ürünü 1856 Hatt-ı Hümayunu oldu ve bu belge pek çok bakımdan Lord Stratford'un şaheseriydi. Lord Stratford, 1856 Ocak ayı boyunca Bab-ı Ali'deki Fransız Büyükelçisi Thouvenel ve Avusturya Büyükelçisi Prokesch'le görüşmekteydi. O sırada Sadrazam ve Hariciye Nazırlığı görevini üstlenen Ali Paşa ile Fuat Paşa ve bir Osmanlı Rumu olan Prens Kallimaki, kendi projelerini tartışmak üzere üç büyükelçiyle bir araya geldiler. Üç devlet, Türkleri Paris'teki barış konferansı başlamadan fermanı tamamlayıp resmen ilan etmeye zorluyorlardı; böylece Rusya Türklerin reformlarına karışmış olmayacak, dolayısıyla ferman oldu bitti şeklinde sunulacaktı. Yabancı devletler bu amaçlarında başarılı da oldular... Yine de 1856 Hatt-ı Hümayunu, 1839 Hatt-ı Şerif'inin tersine, esasen Avrupa'da yapılmış oldu ve sadece biçimi yerliydi. Ferman, padişahın kendi başına gerçekleştirdiği bir adım olarak ilan edildiği ve Paris Antlaşması'na hat'ın yabancıların müdahalesine temel oluşturamayacağı şeklinde bir hüküm konduğundan, Türkler görünüşte onurlarını kurtarmış sayılıyorlardı” (Davison, 2005, s.55).

Islahat Fermanı büyük ölçüde Gülhane Hattını (iltizamın kaldırılması, rüşvetin kaldırılması, İslam dininden ayrılanlara verilen ölüm cezasının kaldırılması, eşitliğe yapılan vurgunun daha da belirgin hale gelmesi gibi önemli hükümler) tekrarlar. Temel farklılığı ise uluslararası borçlanma için kilit hale gelen bankacılık sisteminin Osmanlı Devleti'ne taşınması ve Hristiyan tebaanın haklarının genişletilmesidir. *“Maliye ve para sistemini ıslah etmek üzere banka ve emsali müesseseler ihdas edilecek, ve Devletin varidat ve servet membalarını arttırmak için yollar kanallar açılacaktır. Ticaret ve ziraatı işkal eden bütün engeller kaldırılacaktır. Bu gayelere vasıl olmak için Avrupa ilim ve fenninden ve sermayesinden istifade etmek imkanları aranacaktır”* (Du Velay, 1978, s.75). Aynı yıl içinde yabancı sermaye tarafından Osmanlı Bankası kurulur ve bu banka 1862 yılında ülkenin merkez bankası olur. Böylelikle kendi para biriminin piyasaya sürümünü kontrol edemeyen bir devlette bankacılık çağı başlamıştır. Yabancı yatırıma alan açılması beraberinde Avrupa sermayesinin demiryolu imtiyazı avcılığını da başlatır ve yabancı sermaye demiryolu yapımı ile birlikte madenlere de el atar (Ortaylı, 2019, s.157).

Sonuç olarak bu dönemdeki borçlanma ilişkisiyle, Avrupa'nın (Mandel'in ifadesiyle) “hammadde avına emperyalist sermaye ihracı” da eklenir (Mandel, 2013, s.73). Dış borçlanma ve bunu takip eden kurumsal, ideolojik, hukuksal ve örgütsel dönüşümler toplamı İmparatorluğu emperyalist sermaye ihracı sürecine bağlamıştır. Yerel kaynakların nitel olarak artırılmış bir “dış göç” ile dışarıya akması, yerel toplumsal artı ürünün yabancı sermaye tarafından sürekli bir biçimde ele geçirilmesi anlamına gelir (Mandel, 2013, s.71). Elde bulunan ulusal kaynakların önemli bir miktarının dışa aktarımı, Osmanlı Devleti'nin içsel gelişiminin yok olmasına neden olur. Elde bulunan ulusal kaynakların önemli bir miktarının dışa aktarımı, İmparatorluğun içsel gelişimini sağlayabilecek değer birikiminin dışarıya taşınmasına neden olur.

Islahat Fermanı ilan edilmeden, savaş devam ederken Osmanlı Devleti müttefiklerinin çoğunlukla gayrimüslim hakları doğrultusundaki önemli reform talepleri hızla hayata geçer. En önemli reform meclisi olan Meclis-i Ahkam-ı Adliye bu talepler

doğrultusunda Meclis-i Ali-i Tanzimat'a dönüşmüş ve yeni kanunları hazırlama görevi bu meclise aktarılmıştır. Bu meclis savaş sırasında Gayrimüslimlere geleneksel İslami devletin gayrimüslim tebaasının tabi konumunun bir göstergesi olan ve askerlik yapmamaları karşılığında ödenen cizyeyi (1855) kaldırmıştır. Bu vergi Tanzimat Fermanı'nda Avrupa baskısına rağmen devletin maliyesinin ihtiyacından kaynaklı kaldırılamamış, sadece tahsili 1840-1842 yılları arasında cemaat liderlerine verilmişti (Çakır, 2001, s. 51). Bu reform akabinde 1855'te gayrimüslimlerin miralay rütbesine kadar yükselebilecekleri, askerlik hizmetine ve rütbe kısıtlaması olmaksızın mülki memuriyete kabul edilecekleri yönünde bir yenilik daha yapılmıştır. Mülki yönetimde/merkezi meclislerde ve taşra meclislerinde gayrimüslimlerin temsili Islahat Fermanı sonrası gerçekleşir (Findley, 2010, s.32-33).

Islahat Fermanında bunlarla birlikte Gülhane Hattında da yer alan iltizamın kaldırılması, ceza ve ticaret kanunlarının yapılması, Müslüman ve gayri müslimleri ilgilendiren davalara bakacak karma mahkemelerin kurulması, bu mahkemelerde tanıkların eşit statüde kabul edilmesi ve herkesin kendi dini usullerine göre yemin etmesi gibi önemli hususlar da yer almıştır (Davison, 2005, s.57- 59).

Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne ilk defa resmi olarak Batı Avrupa devletleri ile müttefik olarak hareket etmek vaadedilmiştir. Paris Antlaşması'nın 7. maddesi ile Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletlerinin müttefik, Avrupa kamu hukukunun parçası ve uluslararası toplumun bir üyesi olarak olarak tanındığı ilan edilir (Kayaoğlu, 2010, s.109; Karpat, 2020b, s.51). Gerçekte ise Osmanlı Devleti (ve Avrupalı olmayan diğer devletler) hiçbir zaman emperyalist dönemin uluslararası hukukuna dahil edilmez (Özdemir, 2011, 98). Güç kullanma yeteneğindeki eşitlik/orantılılık sağlanmadan böyle bir beklenti içerisine girilemez. Osmanlı toplumu ve ekonomisinin Avrupa'ya giderek daha fazla tabi oluşu, iç hukuku kapitalist dünya ekonomisine daha uyumlu hale getirmiştir. Burada bir eşitlik değil, Osmanlı topraklarının hammadde kaynağı ve pazar olarak kazandığı iktisadi değer karşısında Avrupa devletlerinin kendilerine açtıkları yol vardır.

Osmanlı Devleti'nin Avrupa kamu hukukuna kabulü kağıt üzerinde kalsa da, antlaşma Türk tarafında, hukuk reformlarını, özellikle de yabancı yargı yetkisini kaldırma motivasyonu yaratarak, önemli ölçüde teşvik etmiştir. Bununla bağlı olarak Paris Konferansı sırasında Ali Paşa tarafından kapitülasyonların kaldırılması konusu gündeme getirilir. Ali Paşa'nın ikna çabasının merkezinde *“kapitülasyonların, her türlü reformun önünde aşılmaz bir engel olduğu”* söylemi vardır (Liu, 1969, s.186). Ali Paşa'nın isteği genel olarak olumlu karşılanır, ancak Baron de Burquency'nin, kapitülasyonlarda yapılacak değişikliğin Osmanlı Devleti tarafından başlatılan yargı reformlarıyla orantılı olması gerektiği yönündeki yaklaşımı, Avrupa ülkelerinin genel tutumunu ifade etmiştir (Liu, 1969, s.186).

19.yüzyılın Avrupa yörüngesine girmek zorunda kalmış tüm toplumların sorunu olan ülke dışı yargılama (kapitülasyonlarla verilen yabancıların kendi kanunlarına tabi özel mahkemelerde yargılanması) hakkında kurtulmak ancak 20.yüzyıla emperyalist-kapitalist bir güç olarak çıkacak Japonya açısından mümkün olur. Japonya 19.yüzyıl sonunda doğal kaynaklarının fakirliği ve bu nedenle Batılı emperyalistler için önem arz etmemesi, jeopolitik konumu (Batılı Emperyalist güçlerin Çin ve Rusya ile ilişkileri açısından sahip olduğu konum) ve 19. Yüzyıl sonunun küresel güç ilişkilerinin yarattığı denge nedeniyle doğrudan müdahale edilebilir bir ülke değildi. ABD'nin istediği reformları gerçekleştirmeye yönelik olarak devlet biçimini dönüştürdüğünde bağımsızlıktan kaynaklanabilecek sorunları yaşamadı (Hunter, 2002). Japonya örneği koşullar aynı olmasa da, Osmanlı Devleti'nin Paris Antlaşması'yla Avrupa devleti olarak kabulün ardından Ali Paşa'nın onur kırıcı bu yasal uygulamanın kaldırılması yönündeki ısrarının nedenini gösterir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı yargı yetkisinin kaldırılması beklentisi, Japonya'nın aksine, içerisinde bulunduğu koşullar itibarıyla gerçekçi olmasa da Ali Paşa üzerine düşeni yapmıştır. Ali Paşa'nın talebinin reddi, Paris Antlaşmasının 7.maddesinin bir anlam ifade etmediğinin erken bir ifadesi

olmuştur. Sonrasında da çeşitli tarihlerde tekrarlanan bu talep karşılık bulmaz. Yabancı yargı yetkisi ancak Lozan Antlaşması'yla kaldırılır (Liu, 1969, s.186)²⁶.

Paris Antlaşması'nın imzalanmasını takip eden dönemde Osmanlı Devleti, halihazırda eline aldığı yargı sistemini Avrupa talepleri doğrultusunda dönüştürmek için büyük çaba harcar. Ticaret kanunu, ceza kanunu, medeni ve ceza muhakemesi kanunları, sulh mahkemeleri ile ilgili kanunlar ve ayrıca tüm idari kanun ve yönetmelikler, Avrupa ülkelerinde yürürlükteki kanun ve kanunlar modeli üzerine oluşturulmuştur. Merkezi hukuk kurumlarının uzmanlık birimleri doğrultusunda dönüşmeleri bu dönemde gerçekleşir.

Uluslararası borçlanma ile birlikte devletin merkezi yürütme gücüne borç geri ödemelerinin kontrollü bir şekilde gerçekleşmesi ve raporlanması için de ihtiyaç vardır. Kırım Savaşı sonrası, Avrupa uyumu/talepleri çerçevesinde devletin idari ve hukuki modernleşmesinin asıl yoğun dönemi başlamış, kesintiye uğrayan kanunlaştırmalara da hızla devam edilmiştir (Kayaoğlu, 2010)

²⁶ Kırım Savaşı sonrası Avrupa taleplerinin Osmanlı Devleti'nin yargı reformlarındaki belirleyiciliği, 1923 Lozan Konferansı sırasında kapitülasyonların kaldırılması ile ilgili Türk heyeti tarafından okunan momerandumda şu şekilde ifade bulmuştur (Liu, 1969, s.186): “*Paris Antlaşması'nın imzalanmasını takip eden dönemde Türkiye, halihazırda eline aldığı yargı sistemini mükemmelleştirmek için hararetle bir şekilde çalıştı. Ticaret kanunu, ceza kanunu, medeni ve ceza muhakemesi kanunları, sulh mahkemeleri ile ilgili kanunlar ve ayrıca tüm idari kanun ve yönetmelikler, Avrupa ülkelerinde yürürlükteki kanun ve kanunlar modeli üzerine oluşturulmuştur. Her şeyden önce, yakın zamanda medeni hukukta yargı kurumlarımızın tamamen laikleştirilmesini sağlayan çok önemli bir reformun gerçekleştirilmesi mümkün olmuştur; sözleşmeler ve antlaşmalar konusunda tarafların özgür iradesi en üst düzeyde kabul edilmiş ve irade özgürlüğü ilkesine Avrupa'dakiyle aynı yer verilmiştir; dahası, bu kanunlar geliştirilirken ve ilan edilirken, İstanbul'da programı Avrupa'daki ilgili fakültelerin programıyla hemen hemen aynı olan bir hukuk fakültesi kuruldu*”.

Son olarak belirtmek gerekir ki, uluslararası alanda güç dengelerinin değiştiği bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki ağırlıklı İngiltere etkisi kırılmaya başlar (Todd, 2021). Kırım Savaşı sonrası Mısır'ı ve Balkanlar'ı da kapsayan imparatorluk topraklarındaki “emperyalist yayılım mücadelesinde” Avrupa ülkelerinin Osmanlı bürokrasisindeki temsili, açık şekilde görünür hale gelmiştir. Savaş sonrası Osmanlı hükümetinin tüm üyeleri Islahat reformlarını destekler. Ancak içerideki bu uzlaşa Stratford Canning'in tüm isteklerini sorgusuz kabul eden Mustafa Reşit Paşa'ya karşı, Reşit Paşa'nın yetiştirdiği Ali ve Fuat Paşa'lar tarafından bozulur. Paris Antlaşması'nın maddelerinin uygulanmasında Fuat ve Ali Paşa'lar Fransız büyükelçisi Thouvenel ile yakın ilişkiler geliştirerek, Fransa çıkarlarına uygun tavır sergilerler (Yerasimos, 1987, s.132). İngiltere için Hindistan ticaret yolunun güvenliği açısından da ayrıca önem verdiği Mısır'da Süveyş Kanalı'nın inşası, büyük ayrıcalıklarla Fransız sermayesine bırakılır. Kırım Savaşı'nın sebebi olan Eflak ve Boğdan'ın özerkliğini tanımak istemeyen Osmanlı'ya müdahalede Fransız diplomasisinin etkisi, Stratford Canning'in İngiliz Savaş gemilerini boğazlara demirleyip Ali Paşa'nın yerine Mustafa Reşit Paşa'yı sadrazam olarak getirmesiyle engellenir. Ancak Eflak ve Boğdan'da yapılan birleşme oylamasında birleşme kararının çıkmaması sonucu taraf devletlerin ve büyük oranda Thouvenel'in nüfusuyla Mustafa Reşit Paşa görevinden alınmıştır. Yerine Mustafa Naili Paşa, hariciye nazırlığına da Ali Paşa getirilmiştir (Yerasimos, 1987, s.31- 34). Osmanlı bürokrasisi üzerinden gerçekleşen Avrupa ülkelerinin sermaye çıkarlarının devlet bürokrasisinde temsili sorunu, yıllar geçtikçe yeni devletlerin eklenmesiyle daha da derinleşmiştir.

2.2.3. Borçlanma ve Bankacılık

Kırım Savaşı sürerken modern savaşın mali taleplerinin karşılanamaması sonucu Osmanlı Devleti maliyesi 19.yüzyıl emperyalizminin sistemli bir şekilde kullandığı borç ilişkisi içine hızla çekilir. Ancak Kırım Savaşıyla tetiklenen mali bunalımın çok daha derin nedenlerin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Giderek merkezileşen kurumların ihtiyaç duyduğu (eğitim, sağlık, altyapı gibi) harcamalar devletin gelir ve giderlerinin

birbirini dengeleyememesi sonucunu yaratmış ve bütçe açığını konjonktürel olmaktan çıkarmıştır (Toprak, 2008, s. xi). Gelir gider dengesinin kurulması ekonominin güçsüzlüğünden değil, devlet ekonomisinin ana gelir kaynağının hala tarım vergilerinin oluşturmasıdır. Mali merkezileşmenin gerçekleşmemesi, bu vergilerin büyük kısmına (belki yarıdan fazlasına) yerel unsurların el koymasına (Pamuk, 2020, s.57) sebep olmaktadır. Ayrıca eşitsiz ticari antlaşmalar ve kapitülasyonlar sonucu devletin vergilendirme yetkisini kullanamaz hale gelmesi, gümrük vergisi kontrolü ve dolaylı vergiler ağırlıklı vergilendirme politikasının hayata geçmesini engellemiştir; temettü ve patent gibi vergiler dahi yürürlüğe sokulamamıştır. 1840’lardan itibaren Avrupa devletlerinin temsilcileri tarafından yapılan dış borç telkinlerine (Pamuk, 2020, s.57) Osmanlı Devleti 1850 başında kadar direnebilmiştir. İlk dış borçlanma girişimi 1850-1851 malî yılında hazinenin maaşları dahi ödeyemeyecek duruma gelmesi üzerine Mustafa Reşit Paşa tarafından yapılmıştır. Fakat Sultan Abdülmecid’in eniştesi Fethi Ahmed Paşa ile Damad Mehmed Ali Paşa’nın dış borçlanmanın doğuracağı tehlikeler konusunda padişahı uyarmaları üzerine anlaşma onaylanmaz. Hazine 2.200.000 Osmanlı lirası tazminat ödeyerek anlaşmayı feshetmiştir (Küçük & Ertüzün , 1994).

Kırım Savaşı’na kadar bütçe açıkları madeni paranın değerinin düşürülmesi, 1839/1840 yıllarında çıkarılan bir tür faizli devlet tahvili niteliğinde olan kaime basımı ve Galata Bankerlerinden kısa vadeli borç alınması gibi yollarla kontrol altında tutulmuştur (Birdal, 2010, s.25). 1760’lardan itibaren özellikle savaş yıllarında kısa vadeli borçlarla hazineyi finanse etme gibi fonksiyonları yerine getiren Galata bankerleri, kaime basımı, ekonominin parasallaşması, esham ve tahvil gibi değerlerin yoğun biçimde kullanılmasıyla yeni kar imkanları elde etmişlerdir (Akyıldız, 1993a). Ancak Kırım Savaşı’nın mali yükü Galata Bankerleri aracılığıyla karşılanacak boyutları aşar. 1854’te İngiliz ve Fransız hükümetleri, Müttefiklerinin Rus imparatorluğuna karşı mali kaynaklarını güçlendirmek için, Londra ve Paris’te aynı anda verilen 5 milyon sterlin (125 milyon frank) tutarındaki bir Osmanlı kamu kredisini garantilemişlerdir. Böylelikle Osmanlı Devleti ilk dış borcunu gerçekleştirmiştir. Garanti, kredinin Avrupalı yatırımcılar nezdinde başarılı olmasını sağlamıştır (Todd, 2021, s.369).

İstikraz olarak 60 bin keselik (6.900.000 frank) Mısır cizyesi İngiltere ve Fransa bankalarına borç bitene kadar teminat olarak tevdi edilmiştir. Bu ilk borçlanmanın ardından toparlanamayan bütçe açığı, 27 Haziran 1855'te İngiliz Rothschild firmasından sağlanan ve Fransa ve İngiltere'nin kefil olduğu 5.000.000'luk ikinci bir borçla kapatılmaya çalışılır (Kazgan, 2005, s.116). Bu iki borçlanmada da İngiliz ve Fransız hükümetleri verilen borcun savaş masraflarına harcanmasını şart koşmuştur²⁷.

Borçlanma sonrası harcamaların nereye yapıldığının kontrol sağlamak amacıyla hazine hesaplarını tetkik etme yetkisinde bir borç komisyonu kurulur (Du Velay, 1978, s.80-83; Todd, 2021, s.369). Komisyonda denetleme komiserleri İngiliz hükümeti adına Lort Hobart ve Fransız Marki de Ploeuç'dur. Komisyon İstanbul'da toplanacaktır. Komisyonun görevi borçlardan elde edilen meblanın tahsis edildiği amaca uygun harcanması için gerekli tedbirleri almaktır (Du Velay, s.1978, s.82-85). Böylelikle Duyün-u Umumiye İdaresi kurulmadan çok önce devlet hazinesini kontrol yetkisine sahip bir uluslararası komisyonun oluşumu söz konusu olmuştur. Bu durum Avrupa devletlerinden borç alan Batı dışı diğer devletler için neredeyse standart bir uygulamaya dönmüştür.

Osmanlı hükümetinin Kırım Savaşı bittiğinde müttefik devletlere vaad ettiği ıslahat programını ve maliyeyi yeniden yapılandırma sözünü tutması beklenir. Savaş sonrası ekonominin denetimi için 1858'de yapılan üçüncü borçlanma ilk başta kontrolden

²⁷ Yapılan borç anlaşmanın metninde komisyonun amacı şu şekilde ifade bulur: “ Osmanlı hükümetinin Fransa ve İngiltere'nin garantisi altında aktedileceği istikraz tamamiyle harbi idameye tahsis edilecektir. 27 haziran tarihli antlaşmanın mukaddemesi mucibince istikraz munhasıran bu maksatla yapılmıştır. Fransa İmparatoru ve İngiltere Kraliçesi müttefiklerinin dürüstlüğünden emindirler. Fakat isabetli ve hayırhah bir siyaset eseri olarak taahhüt ettikleri teminatın hiçbir itaraza mahal vermemesini teminen Fransa, İngiltere ve Türkiye murahhaslarından mürekkep muhtelif bir komisyonun teşkili kararlaştırılmıştır. Lazımgelen salahiyetleri haiz olarak İstanbul'da inikat edecek olan bu komisyon istikrazdan elde edilen meblağların tahsis edildikleri maksada sarfını teminen icap eden tedbirleri almak vazifesi ile mükellef olacaktır. Cesurane bir surette bizimle beraber harbeden bir müttefikin mali müşkülât dolayısı ile kuvvetinden kaybetmesine meydan vermek manasızdır” (Du Velay, 1978, s.85).

çıkılmış ve değeri devamlı olarak düşen kaimenin ortadan kaldırması amacıyla yapılmıştır. Savaş sırasında tedavüle giren 1.238.000 kese kaimenin (bir kese 500 kuruş, yaklaşık 150 milyon Frank - 5-6 milyon lira olarak tahmin edilir) kaldırılması için Londra'da Dent, Palmer şirketleri ile ortakları tarafından 5.000.000 Sterlinlik borçlanma antlaşmasını yapılır (Kazgan, 2005, s.122). Bu borçlanmada daha önceki borçlanmalarda olduğu gibi İngiliz ve Fransız devletinin resmi desteği olmamıştır ve dolayısıyla tahvil satışı oldukça zor olur (Kıray, 2015, s.96). Borca karşın İstanbul'un gümrük gelirleri teminat olarak gösterilir. Hükümet eline geçen bu para ile mevcut kaimelerin 3.500.000 liralık miktarını tedavülden kaldırır ve bir komisyon huzurunda yakar. Geriye ise piyasada bulunan çok sayıda (tahmini 70 milyon kuruşluk) sahte kaime ile başa çıkmak ve düzgün bir ekonomi yönetimi geliştirmek (Kazgan, 2005, s.125), aslında işin en zor kısmı, kalmıştır. Ancak borç alımını sürdürme eksenli mali yönelim, bağımsız kalkınmaya yönelik politika gelişimine alan bırakmaz.

1860 başında kaime ve para sistemi tam olarak çöker. Kısa vadeli iç borçlar 20 milyon Sterlin ve dış borçların yıllık ödemesi ise 0,8 milyon Sterline ulaşmıştır. İmparatorluk ekonomisi İstanbul'daki askeri birliklerin günlük gereksinimlerini dahi karşılayamaz durumdadır. Dönemin sadrazamı Mehmet Rüştü Paşa İstanbul ve civarında bulunan askerlerin yiyecek ve içeceklerini karşılayabilmek için piyasadan kaldırılmış olan 45 milyon kuruşluk kaimeyi tekrar tedavüle çıkarmak zorunda kalır (Kazgan, 2005, s. 132; Karal, 1976, s.224)²⁸.

²⁸ Karal Cevdet Paşa'dan mali buhranın boyutunu şu şekilde aktarır: "... Kaime süratle düşmeye başladı. Yüzlük altın bir gün 300 kuruşa kadar çıktı. Eertesi gün üç yüzü geçti. Sonradan 400'e varır varmaz hiç geçmez oldu. Halbuki halkın elinde hep kaime bulunduğundan pek çok adamlar aç kaldı. Parası olanlar da ihtiyaten üçer beşer günlük ekmek aldılar. Bu cihetle fırınlarda mevcut ekmekler bitip sonraya kalanlar ekmek bulamaz oldu. Ziyade almış olanlardan cebren almaya kalkıştılar. Dükkanlar kapandı. İstanbul'u bir acayip dehşet istila etti. Herkes ne yapacağını şaşırdı. Gece Meclis-i Vükela akd-i Meclis edip sahabah akadar müzakere ile meşgul oldular. Seher vakti sokaklarda dellaller padişahımızın tnebihi var, camiye geliniz deyu nida ettiler. Herkes merak ederek camilere gittiler. Tenbihatı dinlediler. Hulasa, kağıdın böyle kesr-i itibarına sebep olan müfsitlerin cezalandırılacağı ve yüz altmış kuruştan ziyade altın

Merkezi bir bütçe olmamasından kaynaklı, nezaretler mali özerklik içinde, gelir ve giderlerini ihtiyaçları doğrultusunda belirleyip yönetmeye devam etmiştir. Harbiye Nezareti, Tophane Müşürlüğü, Tophane-i Hümayun, Tersanalar gibi makamların eşya ve levazım için yapmış oldukları masrafların büyük bir çoğunluğunun zamanında ödenememesi sonucu, bayilere faiz getiren alacak senetleri verilmiştir (Du Velay, s.90-91). 110.000.000 Frank dalgali borcu içeren bu senetler tedricen Galata Bankerlerinin eline geçer. Bankerlerin Avrupa piyasalarına olan borçlarının artmasıyla, devletten alacağını tahsil edemeyen Galata bankerleri dış kredi baskısı yaratırlar (Du Velay, 1978, s.91). Galata bankerlerine olan kısa vadeli borçların yanında kaime, esham-ı mümtaze, esham-ı cedit, hazine tahvili benzeri iç borçlanma araçları yoluyla sağlanan kısa vadeli fonların alınacak dış borç ile kapatılması ve bunların kontrolü için (Al& Akar, 2008, s.81) hükümet 1860 yılına gelindiğinde tekrar dış borçlanma yapmak ister.

Borç alma girişimleri İngiliz ve Fransız sermaye piyasasından -Rothschildler, Pereireler ve Laffittelerden- açık olarak red gelir. Mayıs 1860'da ortaya çıkan Suriye krizinin de eklenmesiyle Osmanlı maliyesi iflasın eşiğine gelmiştir. Fransız piyasasında borç arandığı dönemde demiryolu idaresi sandığı direktörü ve bir girişimci olarak ünlülenmiş Mires adında bir sermayedar Osmanlı tahvillerini satın alır²⁹. Mires borçlanması 400.000.000 Frank'tır ve şartları son derece ağırdır. Borun ihraç bedeli 53.3; faiz yüzde altıdır. Bu borca çok sayıda vilayetin gümrük ve tütün gelirleriyle tuzlu balık, gülyağı ve ipek öşrü gibi vergi kaynakları teminat gösterilir (Akar&Al, 2008, s.94). Borca mukabil devletin eline sadece 164.000.000 Frank geçer (Kazgan 2005, s.130). Ancak

alıp verenlerin hapis edileceği beyaniyle dükkanların açılması ve herkesin alış verişle meşgul olması... emrediliyordu.” (Kara1, 1976, s.224)

²⁹ Mires bu dönem Osmanlı borcunu “310.000.000 harici borç, 56.000.000 esham-ı cedide, 14.000.000 tedavüldeki kaime miktarı, 127.000.000 muhtelif tarihlerde ödenecek Galata sarrafları matbuatı, 56.000.000 hazine tahvili, 15.000.000 eshamı mümtaze, 86.000.000 sergiler (1865'ten itibaren beş sene içinde ödenecek obligasyonlar). 110.000.000 Muhtelif nezaretlerce yapılan masrafların teşkil ettiği dalgali borç (Du Velay, s.90).

borçlanmadan hemen sonra Mires Fransa’da şirketlerindeki fonlarını kötüye kullandığı için tutuklanır. Bu olay beraberinde Sterlin beş ay içinde 129 Kuruştan 200 kuruşa fırlamasını (Du Velay, s. 95-98) ve Osmanlı’nın yükümlülüklerini yerine getirmek için 1 milyon Sterlin tutarında kaime basmasını getirir.

Osmanlı hükümeti, içerisinde bulunduğu zor koşulların İngiltere ve Fransa’ya da yansıtacağını dolayısıyla bu iki ülkenin borç vermek zorunda olduğunu özetle anlatan bir ültimatoma vermiştir (Du Velay, s.98):

“ Türkiye için en müziç borç Galata sarraflarının 5 milyon Sterlin baliğ olan alacaklarıdır. Esas itibariyle meblağ Türkiye ile Avrupa arasında devamlı bir surette teati edilen poliçeler vasıtası ile temin ve tedarik olunmaktadır. Bu poliçelerin teatisi halen daha tabiatile devam etmektedir. bu itibarla Galata sarrafları borcunun hakiki alacaklıları Fransa Bankası ile Londra’daki muhtelif bankalardır. Fransa Bankasının alacağı 40 milyon kadar tutmakta ve borcun mütebakisi de Londra’daki bankaların alacağını teşkil etmektedir. Şu halde iki şıktan birini tercih etmek lazımdır: ya Osmanlı Hükümeti borcunu ödeyinceye kadar Şark müesseselerine ait senetlerin kabulüne devam edilir. Bu takdirde bir istikraz aktetmedikçe hükümetin üç dört seneden evvel borcunu ödeyemeyeceğini nazara almak lazımdır. Yahut da bu senetler reddedilir. Bu takdirde de Şark müesseseleri derhal iflas ederler ve dolayısı ile Fransa ve İngiltere’deki mutavassıt müesseselerin de zaruri olarak iflasına sebep olurlar. ... Bununla beraber bu elim vaziyetlerin önüne geçmek kabildir. Hükümet devlet mekanizmasında ciddi ıslahat yapmak hususunda samimi bir arzu beslemektedir. İstikrazın iyi bir şekilde neticelenmesi ve poliçe tedavülünün tamamen tasfiyesi için hükümete müzaherette bulunulmalıdır...”

Trajik bir tehdit içeren bu ültimatoma sonuç verir. Mires ve Babıali Hükümeti arasındaki borç feshedilir. Başka bir Fransız şirketi borç bakiyesini Osmanlı’ya öder ve tahviller borsaya açılır. Bu arada İngiltere hükümetinin ticaret heyeti Osmanlı maliyesini araştırmak üzere İstanbul’a gelmiştir. Heyetin görevi; tarım vergilerinin hazineye gitmesi gereken kısmının mültezimlerce alınmadığından emin olunması; harcamaların gerçek boyutunu saptanması; uygun denetim ve muhasebe sistemi oluşturulması ve ticaret yararına tavsiye verilmesidir (Kıray, 2015, s.100).

1862’de kaimelerin piyasadan çekilmesi için bu kez 200 milyon franklık %6 faizli yeni borç akti yapılmıştır. Alınan borçla dolaşımdaki kaimelerin ancak %40’ı ödenebilmiştir. 1863 yılında Osmanlı Bankası’nın kurulur ve bundan sonraki borçlanmalar bu banka aracılığıyla gerçekleştirilir. 1863’te 200 milyon franklık %6 faizle bir borç daha alınır. 1865 borçlanmasından sonra 1869’a kadar dış borç yapılmaz. Ancak Osmanlı Bankası ve Galata bankerlerinin birleşip yaptıkları İtibarı Umumi Şirketinden Lorando, Tubini, Hiristaki, Korino, Bogos Bey, Baron Zilber ile Klodudan çeşitli tarihlerde yüzde 14’ü bulan ağır faizlerle toplam 10.566.071 liralık borç dış borçlanmadan farksız değildir (Karamürsel, 1989, s.97).

1865 ve 1869 borçlanmaları da artık yığılan borçlanmaların ödenmesi için yapılır. Bu durumun istisnası 1870 ve 1871 borçlanmalarıdır, bu borçlar demiryolu yapımı için kullanılmıştır. 1873 ve 1874 yıllarında dış borçların ödenmesi için borçlanılmaya devam edilmiştir. Osmanlı Devleti 1854-1874 yılları arasında on beş kez borçlanmış, 238.773 bin Osmanlı lirası tutarında borç yükünün altına girmiş; karşılığında ise hazinenin eline ancak 127.120 bin lira geçmiştir ve bu para üretken şekilde kullanılamamıştır (Toprak, 2008, s.xii). Sonuç olarak Osmanlı maliyesinin en küçük masrafı dahi borç olmadan karşılayabilecek gücü kalmamıştır (Du Velay, 1978, s. 184).

Osmanlı Devleti 1830’ların başlarından itibaren İngiliz etkisi altındadır (Kasaba, 1993). 1830 ile 1865 yılları arası Britanya İmparatorluğu dış politikasını şekillendiren Lord Palmerston döneminde (1830- 1865) Osmanlı Devleti’nin bütünlüğünün desteklenmesi siyaseti İngiltere’de etkin olmuştur. Aslında mali iflaa yani 1870’lerin ortalarına kadar Osmanlı Devleti desteklenmiştir. Palmerston Balkanlar ve Boğazlar’da bir Rus nüfus alanı istemez ve Osmanlı İmparatorluğu’nun, İngilizlerin Hindistan’a giden yolları üzerinden Rus veya Fransız saldırılarına karşı bir bariyer işlevi görmesini İngiliz dış politikasının önemli parçası olarak kurar (Hyam, 1993, 102). 1833 Hünkâr İskelesi

Antlaşması öncesi hakim olan Fransız etkisi, bu tarihten itibaren yerini İngiliz etkisine bırakmıştır.

Osmanlı borçlarının ihraç yeri ilk olarak Londra'dır; ilk Osmanlı Bankası Londra'da tesis edilmiş, İstanbul'da ilk demiryolu imtiyazını (Varna-Ruscuk, İzmir-Aydın, Kasaba- İzmir demiryolları imtiyazları) İngilizler almıştır. Ancak Osmanlı Devleti üzerindeki İngiliz hegemonyası, İngiltere karşısında Prusya ve Birleşik Devletlerdeki endüstrileşmenin yarattığı rekabetle yavaş yavaş kırılır. Kırım Savaşı sonrası Avrupa ülkelerinin Mısır'ı ve Balkanlar'ı da kapsayan İmparatorluk topraklarındaki emperyalist yayılım mücadelesine paralel olarak, Osmanlı Devleti'nin iç siyaseti üzerinde de ağırlık yarışı başlamıştır. Osmanlı'nın İngiliz desteği ile borçlanması İngiliz siyasetçilerinin tümü tarafından onaylanmaz. Osmanlı Devleti'nin 1855 borçlanması, Avam kamarasında Gladstone, Disraeli, Ricardo ve Layard gibi liberaller ve muhafazakarlardan önemli isimlerin muhalefetiyle karşılaşmıştır. Lord Palmerston'un Osmanlı'nın borçlarını ödeyebilecek güçte olduğuna yönelik ikna çabasıyla, çok küçük bir çoğunlukla kabul edilirken, Fransız Yasama Meclisi tarafından oy birliğiyle onaylanmıştır (Du Velay, 1978, s. 85; Todd, 2021, s.369). Bu oylama Fransız ve İngiliz hükümetlerinin Osmanlı borçlanmasına yönelik bu tutum farklılığının ilk görüntülerindendir. İngilizlerin Osmanlı Devleti politikasında gösterdikleri ilk tereddüt üzerine Fransızlar boşluğu doldurarak 1866 dan 1870'e kadar İngilizlerin iştiraki ile veya onların iştiraki olmaksızın, Osmanlı hükümetleri nezdinde Fransız nüfusu hakim olmuştur (Du Velay, 1978, s.185). Sonuç itibarıyla Fransız ve İngiliz sermayesiyle yaratılan kontrolsüz dış borç, Osmanlı Devleti'ni iflasa sürüklemiştir. Hükümetin 1875'te faiz ödemelerinin kısmen askıya almasıyla iflas resmi olarak gerçekleşir.

Finansal bağımlılık borçlu ülkeyi kapitalist uluslararası pazara tabi bir konumda tutmayı ve yüksek kazanç sağlayan borçlanma ilişkisi ile alacaklı ülkede yüksek düzeyde sermaye birikimini korumayı amaçlar (Conte, 2022). Bununla birlikte iflasın kaçınılmaz olduğunu bilerek borç vermeye borçlu devlet üzerindeki hakimiyetin korunması ve bölgesel çıkarların sürdürülmesi gereği olarak devam edilebilir. Osmanlı Devleti için de

hazinenin dış borçlanmalarla ayakta kalamayacağı, iflasın kaçınılmaz olduğu borç kredilerinin borçla kapatılmaya başlanıldığı 1865 tarihinden itibaren açıktır. Bu borçlanmalarla alınan krediler yüksek getiri karşılığı verilmiştir ve borç yükü arttıkça ihraç fiyatı da sürekli olarak düşmüştür. Bu durum borç veren için son derece kazançlı olsa da uzun vadede sürdürülemez durumdadır (Kazgan G. , 2005).

Fransız maliye bakanı Achille Fould, Osmanlı Devleti'nin "sürekli artan borcunun" ve "durmayan kredilerinin" iflasla sonuçlanacağı konusunda hükümeti uyararak Paris Borsası'nda Osmanlı tahvillerinin kotasyonunun yasaklanması için (Todd'un ifadesiyle) yalvarır: "Fransız hükümeti, vatandaşlarının belirsiz geleceklere sahip girişimlere süresiz olarak kendilerini adamalarına izin verirse sorumluluğundan kaçmış olur" (Todd, 2021, s. 370). Dışişleri bakanı ve büyükelçi tarafından verilen karşılıksa, Osmanlı kredisine gelen darbenin sadece mevcut Fransız tahvil sahiplerini ve Osmanlı Hazinesi'ne önemli kısa vadeli avanslar sağlayan Fransız bankalarını dezavantajlı duruma düşürmekle kalmayacağı, aynı zamanda Fransız çıkarlarının savunucusu Sadrazam Fuat Paşa'nın yönettiği Osmanlı hükümetinin çöküşüne yol açma riskini de taşıdığıdır. Fransız hükümetinin hakim görüşü Osmanlı iflasının beklendiği durumunda dahi Fransız jeopolitik çıkarları doğrultusunda kredi vermenin devam etmesi yönünde olmuştur. Sedan'da 1870'teki yenilgiyle tahtından olacak olan Louis Bonapart, Osmanlı tahvillerinin fiyatlandırılmasının, Fransa'nın Osmanlı hükümetiyle "dostluğunun" bir işareti olarak yetkilendirilmeye devam edilmesini emreder (Todd, 2021, s.371). Fransız hükümetinin desteği ve Osmanlı tahvillerin yüksek getirisi sayesinde 1860'ların başında, Osmanlı tahvillerine yatırım yapan Fransız yatırımcı sayısı onbinlere; 1870'lerin başında ise neredeyse yüz binlere ulaştığı bilinmektedir (Todd, 2021, s.377). Osmanlı iflasından önce de Avrupa devletleri borçlarının tahsili konusunda deneyimlidir ve sonuç itibarıyla 1875'de ilan edilen iflasın ardından tahvil sahipleri, Düyun-u Umumiye İdaresinin borç ödenmesini ele almasıyla, eskisi gibi yüklü miktarlar olmasa da, makul oranda kazanmaya devam etmiştir. 1850 ile 1880 yılları arasında Fransız sermaye ihracatının dörtte biri (Avrupa dışına ihraç edilen sermayenin üçte ikisini) Osmanlı Devleti'ne yapılır (Todd, 2021, s.331). 1850'lerle birlikte Osmanlı

Devleti üzerindeki gayrı resmi Fransız emperyalizminin oynamak istediği rol, borçlanma sonrası kurulan komisyona, Fransız maliye bakanlığının genel müfettişliği ve (1867'den 1878'e kadar) Banque de France'ın başkan yardımcılığı gibi önemli görevlerde bulunan Marquis Alexandre de Ploeuc'un (Todd, 2021, s.372) atanmasından da anlaşılır. Ploeuc kamu borçlanmaları aracılığıyla ülkelerdeki Fransız siyasetini yönlendirmede konusunda da deneyim sahibidir. Yunanistan ve İtalya'nın dış borçlarının ödenemez hale gelmesiyle bu iki ülkede kurulan borç ve reform komisyonlarında görev yapmıştır (Çakmak, 2024) (Du Velay, s.64). Ploeuc borç komisyonundaki görevinden sonra, 1859 yılında kurulan Osmanlı maliyesinin düzenlenmesi ve borçlanma sürecinin kontrolü amacıyla Maliye Nezaretine bağlı olarak kurulan Mali Islahat Komisyonu'na ardından 1863 yılında Osmanlı Bankası müdürlüğü'ne getirilmiştir.

Osmanlı maliyesinde 1855 borçlanması ile birlikte Düyun-u Umumiye İdaresine giden süreçte kurulan borç komisyonu ile birlikte Avrupa mali denetiminin ilk adımı atılmış olur. 1854'ten itibaren içine girilen derin borçlanma ilişkisi, borç komisyonunun ardından, Maliye Nezaretine bağlı Mali Islahat Komisyonu ve Osmanlı Bankası'nın devlet bankasına dönüşmesi mali idarenin kontrolünün Osmanlı hükümeti elinden çıkmasına yol açar.

Osmanlı'da borçlanmayla birlikte oluşan finansal istikrarsızlık sonrası İngiltere ve müttefiklerinin, serbest ticaret ve piyasaya yönelik finansal reform baskısı, Kırım Savaşı öncesiyle kıyaslandığında son derece alenidir (Conte, 2022). Osmanlı Devleti'nde borçlanmayla beraber uluslararası piyasalarla kurulan ilişkisinin ürünü olarak bankalar, demiryolu inşaatları, mülkiyet esaslarının değiştirilmesi ve ilk defa gerçek anlamda bir devlet bütçesinin oluşumu gerçekleşmiştir.

2.2.2.1. Osmanlı Bankası

Borç ilişkisinin en önemli sonuçlarından biri 1855 borçlanmasından sonra İngiltere Kraliçesi'nin isteğiyle kurulan Osmanlı Bankasıdır. Banka devlet bankası olma vasfını 1863 yılında kazanmıştır. İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda banka kurma girişimleri 1830'ların ortalarında başlamıştır. İlk İngiliz bankası Mısır'da 1836'da kurulmuştur ancak Mısır'ın sultanın egemenlik alanının bir hayli uzağında olduğu düşünülürse söz konusu bankanın Osmanlı Bankası olarak adlandırılması zor olacaktır. 1842 yılında kurulan The Bank of Smyrna Osmanlı ülkesinde kurulan ilk İngiliz bankasıdır demek uygundur (Varlı-Binagül, 2022, s.43).

Galata Bankerleri finans merkezlerindeki yabancı bankalarla kurdukları bağlantıyla ya da doğrudan Batı başkentlerindeki kendi şubeleri aracılığıyla Avrupalı finans çevrelerinden uzun vadeli fon elde ederler. Bu şekilde kısa vadeli ve faizli sözleşmelerle daha yüksek faiz oranlarıyla hükümete borç verdikleri bir sistem kurmuşlardır. Bu sistem devletin dış borçtan bir süre kaçınmasına imkan vermiştir (Birdal, 2010, s. 25). Kaimenin hızla düşen değerini kontrol altına alabilmek için devlet ilk yerli banka olan Dersaadet Bankasını, 1847 yılında Emmanuel Baltazzi (Baltacı) ve Jacques Alleon adında iki Galata bankerine kurdurtmuştur (Binagül- Varlı, s.). Baltazzi ve Alleon 19.yüzyıl Osmanlı ekonomik hayatında önemli rol oynamış iki isimdir. Jacques Alleon Darphane-i Amire ve elçiliklerin sarraflığını yapmıştır. Baltazzi ailesi 18.yüzyıldan itibaren önce sarraflık ardından bankerlik yapmış Galata'nın önde gelen isimlerindendir (Manav, 2018). Dersaadet Bankası'nın belli bir sermayesi yoktur, bankanın ticari itibarı kurucularının güvenilirliğinden kaynaklanmış ve dış ödemelerde çektiği poliçeler kabul edilmiştir (Ortaylı, 2019, s.231). Özellikle 1848 Avrupa devrimleriyle gelen Avrupa mali krizinin Osmanlı'ya olan etkisiyle, bu iki bankere borçlanma giderek sıklaşır. Hükümet ikiliden: 1848 Eylülünde 50.000 lira; 1849 yılı Mart ayında 75.000 lira daha istendi. 1848 yılında oluşturulmak istenen ihtiyat fonu için 600.000 lira; 1851'de bütçe açığı ve maliyenin masrafları nedeniyle 125.000 lira; 1851 yılı ortasında hükümet maaşları ödemekte sıkıntıyla karşılaşınca, Haziran aylıkları ve diğer bazı masraflar için

95.000 lira ve aynı yıl bu borçlanmanın ardından 75.000 lira daha verilir. 1852 yılında Bağdat'taki ordunun maaş ödemelerin de kullanılmak üzere 75.000 liralık bir borç daha yapılır. Bunlar sadece 1848'den bankanın kapatılmasına kadar yapılan borçların bazılarıdır (Manav, 2018, s. 101- 102). Bu şekilde alınan yüklü miktardaki iç borcun bedelini hükümetin ödeyememesi ve kaimelerin değerinin kontrol altında tutulamaması sonucu Kırım Savaşı öncesinde bu banka kapatılmıştır (Ortaylı, 2019, s.231)

Osmanlı Bankası 1856 yılında İngilizler tarafından kurulmuştur. Banka o zaman henüz “Hümayun” sıfatı taşımaz (Yerasimos, s. 130). Osmanlı hükümeti 1860'lardan sonra Avrupa pazarlarında itibar kazanmak amacıyla mali hesapların güvenilirliğini ve izlenebilirliğini artırmayı amaçlayan çeşitli önlemler içeren kurumsal reformlar başlatmıştır (Murat Birdal, 2020, s. 11). Osmanlı Banka-i Hümayun 1863 yılında, Avrupa finans piyasasından alınan borçların devamının sağlanabilmesi için bu reform programı dahilinde ortaya çıkar. Dünyadaki merkez bankalarının tarihi de aslında oldukça yenidir. Genişleyen uluslararası ticarete altının olmadığı, kağıt paranın kullanıldığı yerlerde de ticaret yapılabilmesi amacıyla İngiltere’de ilk merkez bankası 1844 yılında 1694 tarihli Bank of England’ın merkez bankasına dönüştürülmesiyle kurulmuştur. Bunu 1875 yılında Almanya’da Reichsbank’ın, 1913 yılında da ABD’de Federal Reserve System’in kurulması izlemiştir (Fülberth, 2008, s.159). Osmanlı Bankası’nın yapısına bakıldığında her ne kadar devlet bankası sıfatı taşısa da, dış borçlanma sonrası yabancı sermayeli ve denetimli bir banka olarak, bu merkez bankalarının bir benzeri olmaktan uzaktır. Asıl işlevi Osmanlı Devleti’nin bütçe açıklarının kapatılarak, dış borç ödemelerinin organize edilmesidir.

Osmanlı Bankası kuruluşunda elde ettiği haklar oldukça kapsamlıdır: Banka para emisyonunda tekel hakkına sahiptir, Türkiye’nin iç ve dış borçlarının alınmasında ve ödenmesinde Osmanlı hükümetinin tek resmi aracısı olarak kabul edilmek hakkına sahiptir. Bu doğrultuda hazine işlemlerini yürütmek, gelirleri toplamak ve Maliye Nezareti’nin talimatıyla ödemeleri yapmakla aynı zamanda başkent dışında şubelerinin bulunduğu yerlerde kendisine tahsis edilen gelirleri toplamakla görevlidir (Noçiyev,

1979, s.100). Osmanlı Bankası ülkede en geniş bir biçimde yayılmış olan bankaydı ve ülkenin hemen her köşesinde şubesi vardı. Şubelerin sayısı acenteler dahil 70'ti. 1863'te bankanın 4 şubesi vardı, 1883'te 14, 1893'te 28, 1909'da 55, 1911'de 70 şubeye çıkmıştır (Noviçev, 1979, s. 100- 101). Ancak bankanın idare ettiği hükümet gelirlerinin oranı ilk beklentilerin çok altında kalır (Birdal, 2020, s. 35). Hazine ile ilgili bankaya verilen bu haklar, halktan vergi olarak toplanmış olan, paraların döner sermaye olarak Osmanlı Bankasının eline geçmesine neden olmuştur. Savaşa kadar Türk bütçesinin 28 milyon altın lira olan gelir kalemi böylelikle Osmanlı Bankası tarafından herhangi bir faiz ödemedi işletme sermayesi olmuştur (Noçiyev, s. 100).

Osmanlı Bankası ayrıca Maliye Nezareti'nin çıkaracağı sergiler aracılığıyla hükümete daha ucuz kısa vadeli krediler sağlayma vaadi içindedir. Hükümetin bu uygulamadan beklentisi Galata Bankerlerine olan bağımlılığı sona ermesidir. Osmanlı'nın yaptığı borçların yarısı bu bankadan alınmaktadır ve koşulları herhangi yabancı finans kuruluşundan farklı değildir (Noviçev, s. 100). Daha önce her bakanlık tarafından düzenlenen sergilerin miktarı, banka ile mutabakata varılarak aylık olarak belirlenecek ve yalnızca Maliye Nezareti tarafından düzenlenecektir. Avanslar, bankaya tahsis edilen devlet gelirleriyle güvence altına alınarak, avansların sağlanacağı teminatlar azil edilemez olduğundan, krediler nispeten daha düşük bir faiz taşıyacaktır. Osmanlı Bankası iç ve dış borç ödemelerine hizmet etmek ve yeni krediler sağlamakla görevli, İmparatorluğun hem içinde hem de dışında hükümetin mali temsilcisi olarak hareket ederken bunun karşılığında 20.000 tl ücretin yanı sıra, ele alınan meblağlar üzerinden yüzde 1 komisyon da alacaktır (Murat Birdal, s.34). Bunun dışında dış ticaretin kredilendirilmesi, demiryolu yapımı, döviz işlemleri de bankanın diğer uğraştığı işlerdir. Bankanın tüm işlemleri, vergi ve resimlerden bağıstır ve kendisi için gerekli olan yapım faaliyetlerinde parasız olarak toprak elde etme hakkını almıştır (Murat Birdal, s.34).

Başlangıçta bankaya verilen 20 yıllık imtiyaza 1875 yılında bir 20 yıl daha eklenmiştir. 1875'te Türkiye'nin iflası gözle görülür boyut alır (Noçiyev, 1979, s.84). 6 Ekim

1875'te Sadrazam Mahmut Nedim Paşa, dış kredilerin faiz ödemelerinde kısmi temerrüdü ilan eden bir kamu bildirisi yayınladı: *“Beş milyonluk (LT) bir bütçe açığının olması durumunda, bu (Babialı) kuponların yalnızca yarısını ödemeye karar vermiştir...”*. Nisan 1876'da kısmi temerrüdün ardından Babialı tam temerrüt ilan etmiştir. İngiliz hükümetinin garanti ettiği ve tamamı ödenmeye devam edilen 1855 Kredisini hariç, dış kredilerin tüm faiz ödemeleri askıya alınmıştır. Hükümet tek taraflı olarak faiz ödemelerini dondurma kararı aldığında, gelirlerinin yarısından fazlası borçlara ayrılmıştır (Birdal, 2020, s.40).

Avrupa burjuvazisi, Osmanlı Devleti üzerindeki mali egemenliğini para dolaşımının yönetimini elinde tutan, hazinenin rolünü oynayan ve mali denetimi gerçekleştiren Osmanlı Bankası yardımıyla kurmuştur (Noçiyev, 1979, s.76). Uygulamada, Avrupalı kapitalist güçler, yerel seçkinlerle birlikte, yerel yönetimden bağımlılığı teşvik eden reformları uygulamasını istemek için borçlanma şartlarını kullanmıştır. Diğer örneklerde de olduğu gibi Osmanlı için de bu talepler, dış yardıma olan ihtiyaç, borçlunun bunları reddedemeyeceği kadar büyük olduğunda yapılmıştır (Conte, 2022).

2.3. TANZİMAT DÖNEMİ MALİ MERKEZİLEŞMESİNİN KURUMSAL ARAÇLARI

Tanzimat reformları eski devlet mekanizmasının merkezileşme ve modernleşme yönünde köklü dönüşümünü ifade eder. Merkezileşme ve modern kurumsallaşmayı oluşturma yönündeki -devlet bürokrasisini şubelere ayırarak ihtisaslaşmanın sağlamak, memurlara maaş vermek, hukuki mevzuatı derlemek- standartlaştırmak, hazinenin gelir ve giderlerini tek elde toplayarak mali kontrolü sağlamak gibi- temel yapısal değişimler; tüzel kişi kamusal kuruluşların uzantısı olan ve tüm imparatorluğu kapsayabilecek gelişkin bürokratik mekanizmayı gerektirmiştir. Bu mekanizmanın yaratılması için Tanzimatı yaratan yönetici sınıf, yeni devlet mekanizmasının iskeleti olacak devletin yürütme aygıtını hayata geçirir.

II. Mahmut reformlarıyla Bab-ı Ali'nin yerine karşımıza Nezaretler ve Meclisler çıkar. Avrupa devletlerindeki modern bakanlıklar örnek alınarak nazırlık sistemi ile bürokratik uzmanlık meclislerinin oluşturulması merkezi yürütme teşkilatın kurulması amacıyla idari yapıda yapılan en köklü reform girişimidir. Dolayısıyla II. Mahmut döneminden itibaren, devletin modernleşmesi ve kurumsal dönüşüm için hızla adımlar atılmıştır. Kurumsal dönüşümle ortaya çıkan modern bürokrasi ile birlikte, 1835- 1870 yılları arasında ortaya çıkan Nezaretler tüzel kişi devletin temelini oluşturur.

Bu başlıkta 19.yüzyıl devlet mekanizmasının inşa birimleri olan, Tanzimat dönemi boyunca gelişimini sürdüren, yürütme organları olarak hayata geçmiş bu meclisler ve nazırlıkların genel oluşumu ve işleyişi üzerinde durulmuştur. İkinci olarak ise bu mekanizmayı ortaya çıkaracak üst yapı kurumları olan modern bürokrasi ve batılı hukukunun oluşumu incelenmiştir. Üçüncü olarak kurumsal merkezileşme içerisinde maliye nezaretinin gelişimi ele alınmıştır. Maliye nezareti bu bölümün son inceleme konusudur. Ekonomik alt yapının ve temel vergilendirme sisteminin dönüşemediği koşullarda tüm yapısal yetersizlikleri doğrudan bünyesinde taşıyan ve yansıtan bu kurumun incelenmesi, öncesinde sınırlılıkları ve aynı zamanda sistem içindeki güçlü yanlarıyla var olan diğer birimlerin incelenmesinin ardından daha anlaşılır olacağı gerekçesiyle en sona bırakılmıştır.

2.3.1. Kalemîyenin Yükselişi ve Modern Devlet Bürokrasisinin Kurumsallaşması

Seyfiye, ilmiye ve kalemîye sınıflarının örgütlülüğü üzerinde yükselen klasik devlet yönetiminin temel biçimi, 17.yüzyıl başından 18.yüzyıl sonuna kadar (gerileme dönemi olarak genel kabul gören tarih aralığı) askeri idari teşkilat ve dini teşkilatın önem kaybetmesi dolayısıyla değişmeye başlar. Buna mukabil Osmanlı tarih sahnesi merkez teşkilatının temel kurumlarında yoğunlaşmalar, güç yitimleri ve yer değiştirmeler sonucu kalemîye ve saray hizmetlerinin bir yönetim merkez olarak ortaya çıkışına sahne

olmuştur. Tanzimat reformları, devlet teşkilatının 18.yüzyılda ortaya çıkan son hali üzerine giydirilir.

Klasik dönemde Osmanlı bürokratik devlet örgütlenme şeması padişah, vezir-i azam ve divan-ı hümayun (vezirleri, ya da üyeleri) şeklindedir. Divan-ı Hümayun devlet işlerinin padişah adına yürütüldüğü bir kurul organdır, klasik örgütlenmesi Fatih zamanında ortaya çıkmıştır (Seyidanihoğlu, 1994, s.15; Mumcu, 1994). Divan mülki, askeri, şer'i konularda müzakere merciidir. Tüm kanunlar burada hazırlanır padişahın onayı ile kesinleşir, aynı zamanda kazasker başkanlığında temyiz mercii olarak burada yargılamalar yapıldı. Divan sadrazamın başkanlığında, kubbealtı vezirleri, Rumeli ve Anadolu kazaskeri, defterdarlar ve nişancının katılmasıyla toplanır. Rumeli ve Anadolu kazaskerleri Osmanlı Feodal sınıfının alt düzeyini oluşturan ilmiye sınıfını ve bir ölçüde de tımarlı sipahileri temsil eder. Geleneksel olarak padişahın mutlak vekili olan sadrazam bu dönemde divanda tek başına padişahı temsil etse de, Divan kararları kurul olarak birlikte verir. Dolayısıyla Dîvân-ı Hümâyun devlet yönetiminde padişahın sonraki makam olarak kabul edilmiştir (Ortaylı, 2021, s.162).

18.yüzyıla gelindiğinde Osmanlı yönetici sınıfı içindeki dengede sadrazamın gücünün Divan- Hümayun'un aleyhine iyice genişlediği görülür. Bu durumunun temel nedenlerinden biri, tımar düzeninin bu yüzyılda askeri- idari fonksiyonunu iyice kaybetmesidir (İnalcık, 2012). Toprak üzerinde devletin örgütlülüğünü sağlayan askeri idari teşkilatın ve dolayısıyla Seyfiye sınıfının Türk küçük soyluluğuna ait olan kısımlarının üzerinde yükseldiği mekanizmanın bozulmasıyla, sadrazam giderek güçlenir. Yüzyılın sonunda devlet işleri artık vezir-i azamın dairesinde görüşülür hale gelerek Babıali merkezi devlet örgütü olarak ortaya çıkar (Ortaylı, 2021, s. 167).

II. Mahmut döneminin sonlarından itibaren sadrazam padişahın sonra en yüksek makamın sahibi olur (Mumcu, 1994, s.30). Eskiden Divan-ı Hümayun'un yetkisinde bulunan herşey (örfi yargılamalar, eyaletlerin yönetiminden sorumluluk ve ilmiye sınıfı da dahil yönetici sınıfın tüm atamalarının yapılması ya da onaylanması gibi önemli

kararların alınması) artık sadrazamın yetkisi kapsamındadır (Findley, 2018, s. 136). Ayrıca 18.yüzyılda Divan toplanmamaya başlamasıyla Divan-ı Hümayun bünyesindeki hükümet büroları/divan-ı hümayun ofisleri yavaş yavaş sadrazamlığa bağlanmaya başlamış, devlet teşkilatındaki ihtisaslaşmaya bağlı olarak sadrazamlık dışında da bazı ofisler doğmuştur (Ortaylı, 2021, s.161). Sadrazamda biriken güç takip eden süreçte bakanlık idarelerinin oluşumuyla sonuçlanacaktır.

Bu dönüşümde klasik Osmanlı feodalitesi içerisinde daha önce tartışılan dönüşümler kadar Batılı devletlerin önemli rolü bulunmaktadır. Klasik Osmanlı devlet aygıtı içerisinde yabancı taleplerin temsil imkanı doğrudan sultana baskı yapmak yoluyla gerçekleştirilebilirdi. Diğer unsurlar bir yana sultana ulaşma işinin kendisi bile çok uzun zaman alırdı. Avrupalı elçilerin tuttuğu not ya da günlükler bu sürenin altı ayı geçebileceği yönünde bilgiler içermektedir (İnalçık, 2003). Osmanlı devlet aygıtlarının bakanlık esasında örgütlenmesi hem batılı devletlerdeki yapısal gelişmenin bir ölçüde taklidi hem de emperyalist politikalar gereği olarak iki yönlü bir etkiye sahiptir denilebilir öyleyse.

Söz konusu etkiler neticesinde 18. yüzyıl siyasal ortamında Osmanlı bürokratik geleneğinde gerçekleşen dönüşümle ortaya çıkan kalemiye bürokrasisinin devlet yönetimindeki ağırlığı daha da artacaktır (Findley, 2018, s.136). Maliye dışındaki yazım işlerini yerine getiren reisülküttabın yönetimindeki katipler Divan-ı Hümayun kalemleri Divan-ı Hümayun bürokrasisini oluşturur (Ortaylı, 2021, s. 167). Bu örgütün başı 17.yüzyıla kadar nişancıdır. Padişah adına yazılan name-i hümayun, ferman ve beratlarla tuğra çeker ve bazen kaleme alır, dilekçe ve şikayetlerin yanıtlanması, yabancı hükümetlerle olan yazışmalar mali konular dışında kalan alanlarda çıkarılan kanunların kayda geçirilmesi gibi devletin mühim işleri ile ilgili evrak işleri ve örfi hukuk uygulamasını; toprak yönetimi ve dirlik tevcihi gibi işlemlerin yürütülmesi, kayıt altına alınması, bu meseleler hakkında divana bilirkişilik yapılması işini bu katipler üstlenmiştir (Ortaylı, 2021, s.163). Toprak sisteminin bozulması ile birlikte nişancının başında bulunduğu kalem hiyerarşisindeki sistem değişmeye başlar. 17.yüzyıldan

itibaren reisülkütablık ve maiyetindeki katipler doğrudan sadrazama bağlanır, reisülkütablık kendine bağlı olan bu birimlerdeki tek yetkili ve sorumlu memuriyet olarak bürokrasinin amiri konumuna yükselmiştir (Findley, 2018, s.107; Ortaylı, 2021, s.163). Nişancılık ise önem kaybederek, yavaş yavaş sembolik bir makam halini alır. Bu gelişmeyle reisülkütablık merkezli bürokrasi artık “kalem” olarak anılmaya başlamıştır (Ahışhalı, 2007).

1699 Karlofça Antlaşması’na reisülkütab sıfatıyla delege olarak katılan ve başarılı bir hizmet gerçekleştiren Râmi Mehmed Paşa’nın sonrasında sadrazamlığa yükselmesi, 17.yüzyıl sonu kalemiyenin önemindeki artışın göstergesidir (İnalcık, Devlet-i Aliye, s.4; Akyıldız, 1993, s.71; İpşirli, 2008). Bu tarihten sonra geleneksel olarak askerî ve mülkî idarecilikten gelen sadrazamlar yerini giderek artan bir oranda kalemiye bürokrasisinden gelenlere bırakmıştır. Paralel şekilde giderek karmaşılaşan ve genişleyen devlet mekanizmasının sadrazama yüklediği iş yükünün en önemli kısmı, İmparatorluğun değişen dünya içerisindeki yeriyle bağlantılı işler üstlenen reisülkütablara devredilmiştir. Yeni dönemde yabancı hükümdarlarla olan yazışmalardan, yapılan antlaşmalardan ve onlara tanınan ayrıcalıkların kayda geçirilmesinden sorumlu dairenin başkanı olarak Reisülkütab, gelişmeye başlayan dışişlerinde elçilerle yapılacak ön görüşmeleri bizzat yürütmek gibi, Avrupa karşısındaki güç kaybıyla birlikte, son derece önemli yeni görevler de yüklenir. Reisülkütabın bürokratik örgütü içerisinde yer alan amedi kalemi reis efendinin özel katibi olarak yabancı devlet temsilcileriyle yapılan toplantılara katılmış, konuşmaları zaptetmiş, yabancı elçi ve konsoloslarla ilgili işleri yürütmüştür (Akyıldız, 1993, s.71). Dış işleriyle bağlantılı bürokratik görevlerden başka sadrazamın askeri teşkilatın yöneticisi olması dolayısıyla yürüttüğü işlerin bir kısmını da, özellikle sefer esnasında ordunun iâşesinin temini, çeşitli sınıflara asker alınması, askere bahşiş verilmesi, asker sayımı, hatta zaman zaman ordunun sevk ve idaresi gibi konularda sadâret kethüdâsı ile üstlenmiştir (Ahışhalı, 2007).

Reisülküttaplık, sadaret kethüdalığı ve çavuş başılık sadrazama bağlı yüksek rütbeli makamlardır. Sadrazamın başkanlığındaki merkezi idare bu üç makam ve zamanla gelişen çok sayıdaki onlara bağlı büro üzerinden yürümüştür (İpşirli, 1991; Findley, 2018, s.134). Ancak reîsülküttaplık makamı ikisinin üzerinde Bâbîâlî'nin merkezi önemdeki birimidir. Kethüdâ bey sadrazamın baş yardımcısıdır ve daha çok sadrazamın taşra teşkilâtı ile olan ilişkilerini yürütür. Taşra idarecilerinin tayini, görev yerlerinde denetlenmesi, merkezle bağlantılı tutulmasına, karşılaştıkları askerî ve idarî problemlerin çözümüne yardımcı olma, yeni idarî karar ve politikaların uygulanmasını sağlama, iletişimi temin etme gibi işler sadaret kethüdasının kontrolündedir (Doğan, 2019). Çok eski bir makam olan çavuşbaşılık Bâbîâlî'nin üçüncü büyük memuriyetidir. Çavuşbaşını geleneksel görevi adli uyuşmazlıkların çözülmesi ile ilgilidir. 18.yüzyıl sonuna gelindiğinde çavuşbaşı sadrazamın divanında karara bağlanacak davaların seçimi ve hazırlık çalışmalarıyla ilgili yazı işlerinin bir kısmını üstlenmeye başlamıştır (Findley, 2018, s.112).

Babîali dışında da iki ayrı kalemiye dairesi vardır. Bu kalem dairelerinden biri nişancıyla aynı rütbede olan başdefterdarın yönetimi altında, mali kayıtları ve hesapları tutan personelin görevli olduğu kalem dairesidir. Defterdarlık kurumu, sadrazamlık makamını idari merkez olmasıyla birlikte farklı bir yol izleyerek Babîali'nin dışında kendine ait bir merkeze sahip olmuştur. Başdefter, sadrazamın Babîali'deki divanında yer almaya devam etmiştir (Findley, 2019, s.111). Diğer kalem de arazi kayıtlarını ihtiva eden defterlerin saklandığı ve bu defterlerle ilgili günlük işlemlerin yapıldığı defter emanetidir. Bu kalem de 18.yüzyılda Divanın önemini yitirmesiyle bağımsız bir binaya taşınmıştır. 1836'da nişancılığın kaldırılmasından sonra tuğra işleri defter eminine verilmiş, sonrasında yaptıkları işlerin birbirleriyle olan ilgisi göz önüne alınarak Cerîde Muhâsebeciliği'ne bağlanmış, 1842 yılında ise yeniden ihdas edilmiştir (Akyıldız, 1992, s.77).

2.3.2. Devletin Yürütme Aygıtında Dönüşüm: Nezaretleşme ve İhtisas Meclisleri

19.yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti modern kurumsallaşma sürecinde girer ve eski devlet sisteminden köklü bir kopuş yaşanır. Eski devlet bürokrasisi modern teşkilatlanma doğrultusunda dönüşürken nihai sonuçlardan biri kalemiye bürokrasisinin başı olan sadrazamlık makamının da dönüşmesi, önemini yitirmesidir. II.Mahmut'un döneminde ülke içerisinde artan uluslararası meta dolaşımı ve beraberinde gelen, başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin taleplerinin baskısıyla devletin dönüşümü başlamıştır. II. Mahmut reformlarıyla sadrazam artık bütün vekillerin başı konumundadır ve ismiyle müsemma olarak makam başvekalet dönüştürülmüştür. Başvekalet öncesinde sadrazamın olduğu gibi müstakil bir makam değildir, hangi nezaret uygun olursa o vekaletin nazırı aynı zamanda başvekil sıfatına haiz olacaktır. Dahiliye Nazırı Akif Paşa'nın hastalığı nedeniyle görevini yerine getirememesi üzerine azledilmesiyle başvekalet, dahiliye nezaretine ilave edilerek Sadrazam Mehmet Rauf Paşa'ya tevcih edilmiştir (Akyıldız, 1993, s.26)³⁰.

Bu şekilde devletin ikinci adamı olan sadrazam vekiller heyetinin başı mertebesine indirilmiş, padişahın mührünü elinde bulunduran sembolik bir memuriyet durumuna getirilmiştir (Akyıldız, 1993, s.26). Bu doğrultuda sadrazam divanının müzakere

³⁰ Ali Akyıldız, sadrazamın başvekil olarak yeni düzenleme ile aldığı konumunu aldığı maaşlar üzerinden gösterir. "...Zira Rauf Paşa'ya dahiliye nezareti için 75.000, başvekalet için 25.000 kuruş olmak üzere toplam 100.000 kuruş maaş bağlanmıştır. Durumu bir belgede her ne kadar ...Saltanat-ı Seniyye'de en mu'tena ve cümle vükelaya nezaret ve riyaset memuriyetiyle müstesna olan başvekalet mesned-i celili... cümlesiyle izah ediliyorsa da bu, elindeki yetkileri alınmış ve kudreti sınırlandırılmış bir memurun kamuoyu önünde gönlünün alınması ve saygınlığının bir nebze korunması ifadesinden ileri geçmese gere. Sadaretin verilmekte olan ekmek, arpa ve saman tayinatı da bu düzenleme ile kesildi" (Akyıldız, 1993, s.27).

işlevleri de dağıtılmıştır. Eskiden bu divanda görülen dini – hukuki davalarla ilgili yükümlülüğü yeniden, dini teşkilatın merkezi olan Bab-ı Meşihat’a verilmiş ve önemli hukuki kararların alındığı Dar-ı Şura-yı Babıali, diğeri Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye kurulmuştur. Meclis-i Vala Mahmud’un başkanlığında sarayda toplanacaktı. Findley sadrazamlık makamına yapılan bu müdahaleleri II.Mahmut’un kişisel despotizmi doğrultusunda makamını güçlendirmesi olarak değerlendirir (Findley, 2018, 240). Quataert da Findley ile benzer şekilde II. Mahmut dönemiyle ilgili şu yorumda bulunur (Quataert, 2020, s. 109): “1826- 1839 arasında padişahın en üstün güç olduğunu, bunu 1839-1876 arasında bürokrasinin yükselişinin izlediğini söylemek doğru olacaktır. II. Mahmut’un iktidarını güçlü bir şekilde pekiştirmesinden sonra padişahlık makamının bu şekilde gücünü kaybedip ikinci plana düşmesi şaşırtıcıdır ve pek açıklığa kavuşturulamamıştır” (Quataert, 2020, s.109). Oysaki Osmanlı devletinde egemenlik kaybı oluştuğunu, güvenlik başta olmak üzere kendisine yakın rakiplere karşı İngiliz gücüne yanaşmak durumunda kaldığını, İngiltere’nin de içine girdiği kapitalist üretim tarzından kaynaklı talepleri kendisinden yardım isteyen Osmanlı Devleti’ne yöneltebilecek yeni yapılar istediğini saptadığımızda yani Osmanlı Devleti’nin tarihini onu çevreleyen küresel ortamdan soyutlamadan ele aldığımızda ortada “şaşırtıcı” olarak nitelendirilebilecek bir şey kalmamaktadır.

Yukarıda geliştirilen yorumun doğruluğundan bağımsız olarak denilebilir ki, II. Mahmut icraatlarına bir bütün olarak bakıldığında, devlet yönetiminde genel yapısal değişikliği içerisinde Babıali’nin yetkisi modern kurumlara paylaştırılırken sadrazamlık makamının aynı kalması mümkün değildir. II. Mahmut’u güçlü padişah yapan ayanlarla girmiş olduğu mücadeleden galip çıkmasıdır. Onu zayıf kılan ise ülkesinde mevcut yönetici sınıfın kolektif desteğinden mahrum olmasıdır.

Şu durumda Batı tipi kurumsal modernleşmenin, Osmanlı yönetiminin liberalleşmesi ve

Örgütlenmesinin temel mimarı zayıflıkları ve “gücü” içerisinde II.Mahmut’tur. II. Mahmut reformlarıyla sadece sadrazamlığın değil padişah ve idare merkezi olarak

sarayın da gücü kırılmıştır. “Temsil etmek durumunda olduğu sınıfın gücü kırıldığında temsilcinin de gücü kırılır” hipoteziyle uyumlu olarak Saray ve padişah klasik işlevlerinden uzaklaşmış; Tanzimat Fermanı’nın ilanıyla Osmanlı padişahının idareci pozisyonu yerini bürokratik mekanizmalar tarafından gerçekleştirilen temsili ilişkiye bırakmaya başlamıştır (Ortaylı, 2021, s.370). Devlet yönetiminde bu köklü dönüşümü yapabilmek için içeriye karşı güçlü-despot olabilmek gerekir. İçeriye karşı gücün kaynağı ise dışarıdadır. İşte bu nedenle Ortaylı’nın sınıf içeriğinden bağımsız olarak tesbit ettiği temsili ilişkide temsil edilen emperyalist ya da bir kısmı hala sömürgeci aşamada olan devletlerin menfaatidir. Dolayısıyla II. Mahmut kendisini içeriye karşı güçlü kılarken dışarıya karşı güçsüzleştirmiştir. Sonraki dönemlerde güçlü padişahların olmamasının açıklaması anılan bu hususta yatmaktadır. Nitekim, Ortaylı da kendi kuramsal dili içinden II. Mahmut sonrası padişahların siyasi kişilikleriyle ön plana çıkmalarının istisnai olduğunu belirtmektedir (Ortaylı, 2021, s.370).

Devletin idari sisteminin modernleşmesi için atılan adımlar II. Mahmut sonrası güçlü bir kalem aristokrasisi ortaya çıkma zemini oluşturmuştur (Findley, 2018, s.245). II. Mahmut’un ölümü sonrası Abdülmecit’in etkisiz kalması ile yabancı devletlerin onayını alarak sadaret makamının geleneksel gücünü edinen Hüsrev Paşa kendisini tekrar sadrazam ilan ettirmiştir (Findley, 2018, s.274). Sadrazamın ve onun idaresi altındaki bakanlık benzeri oluşumların dış taleplerin temsiline uygun hale gelmesiyle başvekalet kaldırılır. Sadrazamın yeni konumu hükümet üyeleri arasında koordinasyonu sağlamak ve onlara nezaret etmektir (Akyıldız, 1993, s.26). Ancak bu basit bir iş yönetimi de değildir, sadrazam yeni oluşmaya başlayan bürokrasinin başı ve -II. Mahmut’tan sonra- Tanzimat reformlarının mimarı ve yürütücüsü konumundadır. Bu makamın kuvvet kazanması sayısı gittikçe artan ve otoritesi genişleyen icra organının yani bürokrasinin güçlenmesinin doğal bir sonucudur (Karpata, 2020b, s.56). Vükela da kendi arasında eşit duruma getirilmiştir. Bunlar memuriyetlerine dair olan işlerden kendileri sorumludurlar

(Akyıldız, 1993, s.26). İşin açıkçası kendilerinin sorumlu olması yabancı taleplerin doğrudan onlara yöneltilebilmesinin koşuludur³¹.

2.3.2.1. Nezaretlerin Kurumsallaşması

Nezaret sisteminin gelişimine baktığımızda bu kurumların temeli de II. Mahmut tarafından atılır. Merkezi monarşinin tesisinde yürütme faaliyetinin sadrazamlık makamından – sultanın kişiliğinden- bağımsızlaşarak gelişimi ülkeyi kapsamaya başlayan nezaretlerin bünyesinde kurulan teşkilatlar idari merkezileşmenin önemli bir evresine tekabül eder. Bu süreç Avrupalı sömürgeci-emperyalist devletlerin sahip olduğuna benzer rasyonel bürokratik mekanizmaların Avrupa’dakinden farklı itkiler ve sınıfsal temsillerle oluşmaya başladığı bir dönemdir.

II. Mahmud’un 11 Mart 1836 tarihli hatt-ı hümayunu ile reîsülküttaplık Hariciye Nezâreti’ne, sadâret kethüdâlığı da Dahiliye (Umûr-ı Mülkiyye) Nezâreti’ne; 1837’de defterdarlıklar birleştirilerek maliye nezaretine peşpeşe dönüştürülerek Babıali’nin klasik yapısı ortadan kaldırılırken -klasik ya da sonradan ortaya çıkan Osmanlı feodal

³¹ İmparatorlukta başvekalet tartışmaları Meşrutiyet yanlıları ve Abdülhamit arasında, bir başka ifadeyle parlamento ve mutlak monarşi arasındaki çekişmede tekrar gündeme gelmiştir. Anayasa hazırlanırken meşrutiyet yanlıları, sadrazamlık makamını II.Mahmut zamanındaki gibi kaldırarak başvekalet sisteminin getirilmesini ve diğer bakanların başvekil tarafından seçilmesi isterler. Başarılı olamamaları da Abdülhamit birçok kez sadrazam yerine başvekil atamak zorunda kalmıştır. Başkentin Rus işgali tehdidi altında Ahmet Vefik Paşa Şubat 1878’de kendisine götürülen sadrazamlık teklifini başvekil sıfatının ve bakanların müşterek sorumluluk sahibi olması ilkesinin getirilmesi şartı ile kabul etmiştir. 1876 Anayasası’nda bakanların müşterek sorumluluk sahibi olması ilkesinin hiçbir dayanağının olmamasının da etkisiyle bu ilke sonrasında uygulanamaz hale gelmiş ve 1882 sonrasında başvekil ünvanı tamamen kaldırılmıştır (Findley, 2018, s.390). Bu tartışma II.Mahmut’un reform sürecinin tarihsel etkisini gösteren bir örnektir.

sınıflarının temsilinin yokluğunda- Avrupa devletlerinden kaynaklanan taleplerin çok daha rahat temsil imkanı bulacağı yeni yapılar ortaya çıkmaya başlamıştır³².

Dahiliye ve Hariciye nezâretinin kurulmasından sonra merkez bürokrasisindeki memurlar, Dahiliye ve Hariciye memurları şeklinde ikiye ayrılmıştır (İpşirli, 1993). II. Mahmut'un ölümü sonrası sadrazamlık makamının tekrar güçlendirilmesi Osmanlı feodal toplumunun kaybettiği mevziileri ele geçirmesi anlamına gelmemiş, iktidar yapısındaki merkezileşme sürmüştür. Bununla bağlantılı olarak, Hüsrev Paşa'nın sadrazamlığıyla dahiliye nezaretinin ortadan kaldırılması sadaret makamının Batı tipi bir aygıt olarak genişlemesiyle sonuçlanmıştır. Dahiliye nezaretinin görev ve yetkileri sadaret müsteşarlığı, sadaret mektubi kalemi, dahiliye kitabeti, dahiliye kalemi vb. alt birimlerin yardımıyla sadrazamlık makamına dahil edilmiştir (Akyıldız, 1993, s.70). Dahiliye Kitâbeti 1861 yılından itibaren yeniden düzenlenerek bürokratik işlemler daha planlı şekilde yürütülmüştür. Taşraya giden ve taşradan gelen bütün evrakın geldiği ve kaydedildiği yer olan Dahiliye kâtibinin başkanlığında çalışan bu kalem Rumeli, Anadolu, Arabistan ve Cezayir olmak üzere dört kısma ayrılarak (İpşirli, 1993) vilayetler üzerindeki merkezi denetimini ve memurların maaş, terfi, tayin, özlük işlerini düzenli yazışmalar ile yürütülebilir hale gelmiştir (Ortaylı, 2019, s.147).

Ali Paşa'nın sadrazamlığında 1869'da Dahiliye Nezâreti müstakil olarak yeniden kurulduğunda ne dairelerini ne personelini ne de pratiklerini yeniden keşfetmek

³² Ancak belirtmek gerekir ki bu saptama söz konusu değişimin ontolojik temellerini saptamaktan ziyade oraya çıkacak olan yapıların işlevinin aposteriori olarak tesbitine dayalı olarak yapılmaktadır.

durumunda kalmıştır (İpşirli, 1993). İpşirli 1869 dönemine ait olduğu anlaşılan bir karnâmede nezaretin görevlerinin şu şekilde belirtildiğini aktarır:

“... Bu nezâretin bütün dâhilî meselelerin idare ve icra mercii olduğu belirtilerek başlıca şu hususlara yer verilmektedir: Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'den sadârete takdim edilen mazbata ve müzekkirelerin muâmelâtı Dahiliye Nezâreti vasıtasıyla yapılır. İstanbul ile bütün diğer vilâyetlerin zâbıta işleri konusunda zaptiye müdüriyeti Dahiliye Nezâreti'ne müracaat eder. Şehremaneti (belediye) Dahiliye Nezâreti'ne bağlı olduğundan kendi görevleri arasında yer alan her hususta bu nezâretle irtibat halinde çalışır. Mısır, Tunus, Sırbistan ve Memleketeyn'den oluşan eyâlât-ı mümtâze dışındaki bütün vilâyetlerin valileri ve diğer mülkiye memurları dâhilî konularda nezâretle haberleşirler. Mutasarrıf ve kaymakamların, vilâyet mektupçuları ile yardımcılarının ve diğer mülkiye memurlarının seçimi valiler tarafından teklif edilip mülkiye memurlarının görevlerinin tasdiki Dahiliye Nezâreti'nce yapılacaktır. Nezâret devletin ve milletin refahının artmasına yardımcı olacak, elde ettiği bilgileri sadâret makamına sunacaktır. Emniyet sandıklarının idaresi ve yenilerinin açılması, sanayiî geliştirilmesi, ıslahhâneler, gümrükle ilgili hususların idare ve müracaat yeri Dahiliye Nezâreti'dir. Türkçe, Ermenice, Rumca matbuatın usulüne uygun şekilde çıkarılması, bu husustaki esaslara uyulması konularında da Dahiliye Nezâreti yetkilidir. Dahiliye Nezâreti, sadâret makamının yanında diğer dairelerle de içişleri konularında irtibat halinde olacak, bütün dahiliye memurlarının ve kalemlerinin âhenkli çalışmasını temin edecektir”.

En erken gelişen nezaret olan Umur-u Hariciye Nezareti'ni incelemek uluslararası alanın Osmanlı merkezileşmesindeki dolayısıyla devlet aygıtları üzerindeki etkisini değerlendirmek açısından önemlidir. Osmanlı'nın uluslararası güç hiyerarşisinde hızla gerileyen yeriyle birlikte, uluslararası diplomasiinin önemi dolayısıyla diplomasiyi yürüten kalem bürokrasisinin devlet yönetimindeki önemi giderek artmıştır. 1793 tarihine kadar Osmanlı'nın dış ülkelerde daimi elçilikler bulunmaz. Bu tarihe kadar uluslararası ile olan ilişki Avrupa Devletlerine giden müslüman tüccarlar ve asıl olarak da İstanbul'daki sefirlerle sıkı ilişkiler içerisindeki Fenerli Rum beyleri arasından atanan Divan-ı Hümayun tercümanları vasıtasıyla gerçekleşmiştir (Akyıldız, 2020,

s.72). Bu tarihe kadar elçilik sisteminin eski usulle yürütülmesi, Osmanlı Devleti'nin hala bir ancient rejime monarşisi olmasından kaynaklıdır.

Avrupa'nın güçlü ulus devletleri karşısında var olma çabası, modern uluslararası ilişkilere ayak uydurmayı gerektirmiş, dolayısıyla var olma itkisiyle başlayan reformların önemli bir ayağını da diplomatik ilişkilerin modernleşmesi oluşturmuştur. Böylelikle III. Selim döneminde 1893 tarihinden itibaren Londra, Paris, Berlin ve Viyana'ya, çeşitli tarihlerde elçiler atanarak daimi diplomatik temsilcilikler kurmak amaçlanmıştır. Bu elçiler yabancı dil bilmemelerinden kaynaklı geri çekilmiş yerlerine daha küçük diplomatik memur olan ve çoğunlukla Fener Rum aristokrasisinden olan maslahatgözarlar getirilmiştir (Akyıldız, 1993, s. 72). III. Selim sonrası burada da bir istikrar sağlanamaz. 1821 Yunan İsyanında, Rumlardan atanan maslahatgözarların Babıali'ye yanlış bilgiler verdikleri anlaşıncı hepsi azledilmiştir. İhaneti Eflak ve Boğdan'daki isyancılara nasihat ve akıl öğretir mektuplarının ele geçmesi ile sabit görülen tercüman Constantine Mourouzi idam edilir. Tercümanlıkta ve dış ilişkilerde görev verilen Rumların sistemin dışında bırakılmasıyla Oda Müslümanların yönetimine geçmiş ve mühendishane-i hümayun hocalarından Yahya Efendi ve oğlunun devletin ihtiyacı olan tercüman ihtiyacını karşılamak üzere dersler vermeye başlamasıyla Babıali Tercüme Odası kurulmuştur (Akyıldız, 1993, s.73; Ortaylı, 2019, s.132). İlk yıllarda gelen memurlar dil öğrenmede sorunlar yaşasa da, Mehmet Ali Paşa'nın Anadolu içlerinde ilerlemesi sonucu Rusya ile imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması sonrası dış ilişkilerin ve dış yazışmaların yürütülmesine olan ihtiyacın acil olarak gündeme gelmesi ile Odanın hızlı bir şekilde düzene sokulması için adımlar atılmıştır. Odanın çalışanların maaşları artırılmış, odaya yeni memurlar alınmış Hariciye ve Dahiliye memurlarının ayrılması ve tercüman maiyyetindeki memurların sınıflarının düzenlenmesi ile odanın kadro ve teşkilatı yeterli hale getirilmiştir (Akyıldız, 1993, s.73-76). 1830'lardan itibaren Babıali Tercüme Odası, yeni bir müslüman kalemiye memuru tipinin olduğu merkez ve Babıali'deki en itibarlı görev yeri olur (Findley, 2018, s.228). Tercüme odasının ve konsolosluk sisteminin kurulmasıyla hariciye nezaretinin iskeleti de oluşmuştur. III. Selim'den itibaren Avrupa başkentlerindeki

elçiliklerde/dışışleri bürosunda önemli bürokratik kadrolarının yetişmesi geleneği bu şekilde Babıali Tercüme Odasına aktarılmış, dönemin reformcu bürokratları Babıali dışışleri kadrosundan çıkmaya devam etmiştir (Ortaylı, 2019, s.131).

Divan-ı Hümayun kalemlerinin şefi olan ve harici işleri tedvin eden reisülküplüğün 11 Mart 1836'da Hariciye Nezareti'ne dönüştürülmüştür. Hariciye Nezareti ve sadrazamlık makamı, reformları yürüten asıl birimdir (Karpas, 2020, s.55). Tanzimatı II. Mahmut'un bıraktığı yerden devralarak yürüten ve dönemle özdeşleşmiş Mustafa Reşit Paşa ve yetiştirdiği Ali ve Fuat Paşalar'ın Babıali tercüme odasından başlayarak, Divan-ı Hümayun tercümanlığı, hariciye bünyesinde çeşitli önemli görevler (maslahatgüzarlık, sadaret müsteşarlığı vb) dolayısıyla Londra ve Paris deneyimleri, uzun süre Londra büyükelçiliğinde bulunmak, hariciye nazırlığı ve en büyük görev olarak da sadrazamlığa uzanan ortak bir geçmişe sahiptirler.

Sadaret makamının güçlenmesi Reşit Paşa ile başlamış ve bu güçlenme Ali Paşa'nın ölümüne (1871) kadar devam etmiştir (Karpas, 2020, s.56). Bu tarihten sonra, II. Abdülhamit gibi güçlü bir padişahın tahta oturması ve meşrutiyetin ilanı gibi farklı dinamikler devreye girmiştir.

Hariciye Nezareti dış işlerinden başka, iç ıslahat konularını da kendi görev alanında tanımlayarak Tanzimat dönemi boyunca tutarlı bir politikanın yaratılmasına vesile olur (Karpas, 2020, s.55). Yukarıda bahsedilen uygulama bakanlıklarının hepsi Hariciye Nezareti bünyesindeki meclislerle bağlantılıdır. Bakıldığında ülkede ziraat, ticaret ve sanayinin geliştirilmesi, ülkenin imarı, halkın refahının artırılmasının sağlanması konularını görüşmek üzere Babıali'de ihtisas edilen ziraat ve sanayi meclisi (meclis-i umur-ı nafia); eğitim konusunda gerekli düzenlemeleri yapmak için kurulan maarif meclisi (Akyıldız, 1993, s.81); Osmanlı coğrafyasındaki 1831 kolera salgını sonrası başvuru alan karantina uygulaması sonrası dış ticareti geliştirecek tedbirlerle ilgilenen

sıhhiye meclisi³³ (karantina meclisi, meclis-i umur-ı sıhhiye) (Yıldırım, 2006, s.18-27) gibi iç düzenin tesisine yönelik kurumsallaşmayı sağlayan reform meclisleri hariciye nezareti bünyesinde kurulmuştur. Ticaret ve Ziraat meclisleri de Hariciye Nezareti bünyesindeki meclislerin birbirine dönüşmesinden kaynak almışlardır.

1836 sonrası kurulan bu üç temel nezaret (hariciye, dahiliye, maliye), nezaretleşme sürecinin ilk adımlarıdır, ihtisaslaşma düzeyi ve ihtiyaçlar doğrultusunda bu temel kurumlardan kaynak alan yeni nazırlıklar ortaya çıkmıştır. Her bir büyük nezaretin, düzenli görevleri arasında emekli uzmanlar, kıdemli katipler ve bürokratlardan oluşan, nezarete genel politikalar, çalışma yöntemleri ve çıkarılacak olan mevzuatlarla ilgili bilgi tavsiyelerde bulunan bir danışma kurulu/meclisi vardır. Hizmet bakanlıkları, bu meclislerden bazılarının zaman içerisinde bağımsız iş yürüten icra organları haline gelerek kurumsal kimliklerine kavuşmasıyla kurulmuştur. (Shaw, 2002, s.74; Ortaylı, 2019, s.146; Ortaylı, 2021, s.369).

1838'de Hariciye Nezareti bünyesinde kurulan Meclis-i Ziraat ve Sanayi meclisi, Meclis-i Nafia olmuş, aynı silsile içerisinde 1839'da Ticaret Nezareti'nin

³³ Sıhhiye Meclisi faaliyetlerinin doğrudan yabancı ülkelerin kontrolünde yürütülmesi hasebiyle ilgi çekicidir. Bilgi aktarımı amacıyla yabancı uzmanlar getirtmek ve kurumların başına geçirmek reform dönemlerinden vakayı adiyedendir. Ancak özellikle Kırım Savaşı öncesinde bir kurumun doğrudan yabancıların kontrolünde kurulması ve işlemesi, ülke topraklarında yabancıların ticari kontrolüyle ilgidir ve sıradan bir uygulama değildir. Meclis Osmanlı topraklarının salgın hastalıklara karşı korunması amacıyla Hariciye Nezaretine bağlı olarak oluşturulmuştur. Bu mecliste ilk yıllarda Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'de, biri Reis-i Sanisi/ Karantina Nazırı olmak üzere iki Osmanlı temsilci yanında; Avusturya-Macaristan, Belçika, Fransa, İngiltere, Rusya, Sardanya ve Toskana delegeleri vardır, daha sonra Almanya, Amerika Birleşik Devletleri ve daha pek çok ülkenin dahil olmasıyla yabancı üye sayısı artar. Meclisin resmi dili Fransızcadır. Toplantılara genellikle levanten veya azınlıklardan birine mensup olan Osmanlı delegelerinden biri başkanlık etmiştir (Yıldırım, 2006, s.18-27).

kurulmasından sonra ise Meclis-i Nafia lağvedilerek Ticaret Nezareti'ne bağlanmıştır. Modern eğitim kurumlarının oluşturulmasıyla ilgili 1846'da Meclis-i Vâlâ ile Hariciye Nezâreti'nin ortak denetiminde kurulan Meclis-i Maârif-i Umûmiyye'nin, 1857'da müstakil bir yapı kazanarak Maarif Nezaretine dönüşmüştür (Shaw, 2002, s.74; Akyıldız, 2003). Ticaret Nezareti bünyesindeki Ziraat Meclisi 1846 yılında Ziraat Bakanlığı'na dönüşmüş; 1862'de Ticaret ve Ziraat Nezaretleri olarak tek bir bakanlık haline getirilmiştir. Yeniden kurulan Ziraat Meclisi, 1846'da Ziraat Bakanlığı'na (Nezaret-i Ziraat) dönüştürüldü, ancak daha sonra 1862'de adı Ticaret ve Ziraat Bakanlığı olarak değiştirilen Ticaret Bakanlığı'na tekrar dahil edildi. Birkaç kez kaldırılıp yeniden yaratılan Nafiye Meclisi, Şubat 1870'te ayrı bir Nafia Nezareti haline getirildi. İki bakanlık nihayet tek bir Nezaret-i Nafia ve Ticaret çatısı altında birleştirilmiştir (Shaw, 2002, s.74).

Adliye Nezareti Tanzimat dönemi içinde kuruluşunu tamamlayamamıştır. Çavuşbaşı adalet bakanına benzetilen divan-ı deavi nazırına dönüştürülmüştür. 1870 yılında Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin “nezâret”e çevrilmesiyle Adliye Nezareti kurulmuştur (Yavuz, 1988; Ortaylı, 2019, s.148). Mahkeme-i Temyiz, İstinaf Mahkemesi gibi merciilerin ve vilayetlerde de Temyiz Divanlarının kuruluşu ile örgütünü tamamlayabilmiştir (Ortaylı, 2019, s.148). Harbiye Nezareti ve Bahriye Nezaretleri ilk kuruluşlarından itibaren çeşitli defalar bakanlıkken tekrar büro haline getirilir. Harbiye Nezareti 1908 yılında son kez II. Meşrutiyetin ilanından bir gün önce kurulur (Özcan, 1997). Bahriye Nezareti de ilk kez 1867'de kurulmuştur. 1880 yılından itibaren varlığını kesintisiz sürdürmüştür. Bahriye Nezaretini 1804 yılında Tersane Eminiliğinin yerine geçen n Umûr-ı Bahriyye Nezâreti'yle karıştırmamak gerekir (Gencer, 1991).

Ayrıca belirtmek gerekir ki, modern bakanlık karşılığı olarak kurulan bu kurumların dışında da nezaret kelimesi yaygın olarak kullanılmıştır, bu bakanlık kurumlarını ayırma babında kafa karıştırıcı olabilmektedir (Akyıldız, 1993, s.65; Ortaylı, 2021, s.368). Nezaretlerin bünyesinde kurulan meclislere genel olarak nezaret denmiştir. Babıali dışındaki kalemiye dairelerinden biri olan Defterhâne'nin 1871'de kurumsallaşması ile

ortaya çıkan Defter-i Hâkânî Nezâreti; sadrazam maiyetindeki çavuşbaşılığın 1836'da kurumsallaşarak dönüştüğü ve Meclis-i Vükelaya dahil olan divan-ı deavi nezareti ve Meclis-i Vükelaya dahil olan bir diğer kurum olan evkaf-ı hümayun nezareti bakanlık karşılığı kurulmuş kurumlar değildir. Yine Harbiye Nezareti başlangıçta Bab-ı Seraskeriye bağlı bürolardan biridir, 1879 yılında gerçek anlamda bir nezarete dönüşmüştür (Özcan, 1997). Bunların dışında reform meclislerinin başkanları; harbiye, bahriye, tıbbiye mekteplerinin başında bulunan kişiler; kazalarda bulunan nüfus memurları, evkaf müdürleri gibi farklı derecedeki memurlar için de nazır kelimesi yaygın olarak kullanılmıştır (Akyıldız, 1993, s.65). Ancak her şeye rağmen yukarıda ele aldığımız dönüşüm sadece oluşturduğu yeni aygıtlarla değil biçimlendirdiği devlet düşüncesiyle de etkindir. Kurumsal dönüşüm ve merkez batı ülkeleriyle girilen eşitsiz ilişkiler devletin kavranış biçimini değiştirmiş, sultanın mülkü devlet anlayışından tüzel kişi devlet anlayışına doğru da bir hareketlenme yaşanmaya başlamıştır.

2.3.2.2. Meclisler

Meclisler Osmanlı devlet aygıtının modernleşmesinde hem merkezi rol oynayan, hem de devlet teşkilatının kilit kurumlarını içerisinden çıkartan temel birimlerdir. Bu başlıkta ilk olarak Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile oluşturulan reform meclislerinin kurumsallaşması, meşveret sistemi ve eski devlet mekanizmasından kopuş dinamikleri üzerinden değerlendirilmiştir. İkinci olarak yürütme teşkilatını oluşturan Babialı meclisleri Meclis-i Vala, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ve Meclis-i Vala'nın 1868 yılında iki ayrılmasıyla kurulan Şura-yı Devlet ve Divan-ı Ahkam-ı Adliye üzerinde durulmuştur³⁴.

³⁴ Maliye Nezareti bünyesinde, özellikle Kırım Savaşı sonrası Avrupa ile derinleşen bağımlılık ilişkilerinin devlet maliyesine yansması bağlamında kurulan meclisler Maliye Nezareti'nin ele alındığı bir sonraki bölümde incelenmiştir. Ayrıca merkezi devlet örgütlenmesinin taşraya yetişememesi dolayısıyla 1840 yılında muhassıllık meclisi adıyla kurulan, 1849'dan itibaren eyalet meclisi olarak varlığını devam ettiren taşra meclisleri de merkezi yürütme teşkilatı birimdir ve bu meclisler sistemin en zayıf halkası olan taşra idaresi ayağını oluşturur. Muhassıllık meclisleri de Maliye Nezareti bölümünü incelenmiştir.

2.3.2.2.1. Eski Meclis Oluşumlarından Kopma

Uzmanlık meclisleri literatürde sıkça Devletin ilk yıllarından itibaren var olan geleneksel bir kurum olan meşveret geleneğinin devamı, bu meclislerin gelişmiş hali olarak ele alınmıştır³⁵. Bu yaklaşıma göre Divan-ı Hümayun'un bıraktığı boşluk meşveret sistemiyle doldurulamadığı için danışma meclisleri kurulmuştur (Seyitdanlıoğlu, 1994, s.24). Meşveret meclisleri Abdülhamit ve III. Selim zamanlarında (özellikle 1766-1774 Osmanlı Rus Savaşı sırasında ve sonrasında) sık toplanarak kurumsal bir görüntü yaratması ve bileşenleri itibariyle reform meclislerine benzetilebilir³⁶. Kurumsallaşmadan anlaşılması gereken dönemin koşulları itibariyle sık toplanır hale gelmesidir; ancak gene de toplanmasının belirli zamanı yoktur, ihtiyaç hasıl olduğunda toplanır ve bir bürokratik örgütü içermez (Seyitdanlıoğlu, 1994, s.17). Savaşa ve barışa karar vermek, antlaşmalar yapmak ve iç işlerinin önemli meseleleriyle ilgilenmek meclis-i meşveretin toplanış amacıdır³⁷. Sık toplanır hale gelmesinin nedeni

³⁵Ali Akyıldız II. Mahmut modernleşmesi içerisinde meclis-i meşveretin yerine Meclis-i Hass-ı Vükela'nın kurulduğunu söyler (Akyıldız, 2003, s.179).

³⁶ Meşveret meclisleri padişahın katılmadığı durumlarda sadrazamın başkanlığında toplanır; şeyhülislam, kaptanpaşa, kadıasker, tüm vezirler, devletin ileri gelenleri, emekli yüksek devlet görevlileri, ulema temsilcileri bu meclisin üyeleridir (Seyitdanlıoğlu, 1993, s. 17). Meclis gerektiğinde esnaf, esnaf kethüdâları, yeniçeri aşçı ustaları, baş karakullukçular gibi halktan kişilerin de katılımıyla çok geniş bir platformda toplanabilir, ki III. Selim'in tahta geçişinden yaklaşık bir ay sonra topladığı meclise müzakere için 200'den fazla kişi katılmıştır (Akyıldız, 2003).

³⁷ Berkes III. Selim'in tahta geçişi sırasında toplanan meşvereti ve Nizam-ı Cedit'i şu şekilde anlatır: “III. Selim tahta geçişinin ertesinde, geçmişte başvuru gelenekle 1789'da devlet büyüklerinden, ordu bürokrasisinin görevli ya da görevsiz ileri gelenlerinden, ulemâdan kurulu bir Meşveret Meclisi toplanmış. Padişahın huzurunda yapılan bu toplantıda kanun ve şariat gereklerine aykırı eylemlere değinilmiş, bozuklukların giderilmesi gereği üzerinde durulmuş, fakat hiçbir somut reform programı belirmemişti. Eskiden yapılan benzerlerinde olduğu gibi, konuşmaların toplandığı nokta geleneksel Osmanii örgütlerini bozuluştan önceki özgün durumlarına döndürme tezi olmuştu. III. Selim'in Nizam-ı Cedit rejiminin asıl başlangıcı ise, savaşın sonucundan alınan dersler üzerine oldu. Bunun açılışındaki yenilik, padişahın, zamanın iki yüze yakın ileri gelenini reform projeleri hazırlamak için görevlendirmesi, düşüncelerinde tam bir özgürlük olacağını, bunlardan ötürü kimsenin cezalandırılmayacağını bildirmesi olmuştur ... Tartışılacak başlıca sorunlar şunlardı: 1) Nizam-ı Cedit ordusu kurulması, 2) kapıkulu ve tımarlı ordu örgütünün ıslahı, 3) yeni ordu için gerekli kaynakların sağlanması, 4) askerî sanayi ve eğitim

huzursuzluk ve kriz ortamında, sorunların çözümünde sorumluluğun geniş bir toplamda yetkililer ve kanaat önderleri arasında paylaşıp siyasi destek sağlayarak devlet yönetimiyle ilgili alınan kararlarda bir mutabakat görünümü yaratmaktır (Akyıldız, 2003).

Merkezi uzmanlık meclisleri ise merkezi monarşinin tesisi ekseninde, planlı bir şekilde oluşturulmuştur. Meclislerin eski meşveret geleneği ile yapısal bir bağı yoktur. Ancak şu söylenebilir ki reform döneminde eski kurumlar, yenisi oluşturulamadığı ölçüde modern sisteme uyarlanmıştır, ya da bu bile yapılmadan eski olduğu gibi bırakılmış ve bu kurumlara müdahalesiz kalınmıştır. Meşveret sisteminin reform döneminde varlığını devam ettirmesi yaşlı imparatorlukta eski ile yeninin çarpık bir aradalığının/eşitsiz gelişimin bir tezahürüdür. II. Mahmut reformları sonrası meşveret meclisleri, başvuru sıklığı azalsa da ortadan kalkmaz, zor kararların arifesinde meşveret meclisleri toplumsal mutabakat amacıyla toplanmaya devam etmiştir³⁸. Yeni meclisler içerisinde eskinin meşveret yöntemi de zaman zaman kullanılır. Ali Akyıldız Mısır sorunu gündemiyle şeyhülislamlık makamında toplanan meclis-i umumide alınan kararın altında 71 kişinin imzasının bulunduğu aktarır (Akyıldız, 1993, s.187). Meclis-i Umumide gerçekleşen bu toplantı da bir meşverettir. Kurumlar eskinin yöntemlerine başvurursa da, meşveret yeni meclisin aldığı kararlarını desteklemek için toplanmıştır.

ile askerlik fenni üzerine yazılmış kitaplar hazırlanması ya da yabancı dillerden çevrilmesi.” (Berkes, 2012, s.91).

³⁸ Meşveret meclisleri bu tarihten sonra da büyük buhran dönemlerinde toplanmaya devam etmiştir. Son meclis Paris Antlaşması’nın imzalanıp imzalanmaması konusunu müzakere etmek üzere 11 Temmuz 1920 yılında Damat Ferid Paşa tarafından Vahdettin’in huzurunda toplanan saltanat şurasıdır (Akyıldız, 2003, s.).

2.3.2.2.2. Merkezi Reform Meclisleri

Merkezi reform meclisleri nezaretlerle birlikte, merkezi monarşinin devlet aygıtının oluşumunun temel ayağını oluşturur. Bu dönem çok sayıda yüksek meclis kurulmuştur ancak Bu başlıkta yürütme aygıtının gelişimindeki süreklilik ve doğrudan müdahillik bağlamında Meclis-i Vükela, Ahkâm-ı Ahkam-ı Adliye, Divan-ı Ahkam-ı Adliye, Şura-yı Devlet incelenmiştir.

Meclis-i Vükela 1837’de gerekli kararname ve nizamnameleri (tüzük) hazırlamak, yargı kararlarını temyiz etmek, idarenin icraatının yasallığını denetlemek/adli ve mülki konuları yürütmek için kurulmuştur (Ortaylı, 2021, s.309. Zaman içerisinde nazırlıkların sayısı arttıkça bu meclis önem kazanmıştır (Lewis, 1993, s. 99). Salnamelerde çekirdek kadro olarak sadrazam, sadrazam müsteşarı, şeyhülislam, II. Mahmut’un kurduğu iki önemli meclisin ya da onların yerine geçen meclislerin başkanları, hariciye nazırı, maliye nazırı, maarif nazırı, evkaf nazırı ve ticaret nazırıdır (ticaret nazırı bazen ziraat ve bayındırlık işlerini de üstlenirdi) (Findley, 2018, s.287). Dolayısıyla Avrupa hükümetlerinin bakanlar kurullarına ya da kabinelerine benzeyecek şekilde yürütme alanındaki yüksek makamlar bir araya getirilmiştir. Ancak meclis mutlaki yönetim altında, bakanlıkların nüve şeklinde olduğu ve diğer büyük meclislerin arasında tam bir iş bölümünün ortaya çıkmadığı bu dönemde daha çok bir danışma ve hazırlama organı niteliğindedir (Akyıldız, s.180; Findley, s.287; Ortaylı, 2021, s.365)³⁹. Sadrazamın başkanlık ettiği bakanlar kurulu 1876 Kanun-u Esasinin 28. maddesi ile tanınır: *“Meclisi vükela sadrazamın risayeti tahtında olarak aktolunup dahili ve harici umuru mühimmenin merciidir”*. Burada da meclis-i vükelanın kolektif sorumluluğundan bahsedilmez. Buna göre sadrazam ve Şeyhülislam, padişah tarafından kendi takdirine göre atanır; bakanlar irade-i seniyye ile atanır ve hepsi kendi işlerinden ferden padişaha

karşı sorumludur (Lewis, 1993, s.373). 1908 II. Meşrutiyet döneminde yapılan değişikliklerle nazırların sorumlulukları genişletilmiştir. Kanun-i Esasi Heyet-i Vükelayı Meclis-i Mebusana karşı sorumlu kılarak ve Meclis-i Mebusana Heyet-i Vükelâ'yı düşürme yetkisi vermiştir (Akyıldız, 2003; Davison, 2010, S.135). Kamil Paşa'nın sadrazamlığında çıkarılan bir Hatt-ı Hümayun ile, (Şeyhülislam dışında) (dipnotla şeyhülislamın konumu nedir) bütün nazırların atama yetkisi Sadrazama bırakılır. 1909 Anayasa reformunda ise tüm kabinenin seçimi ve kurulması Sadrazama bırakılır ve nazırların kollektif sorumluluğunu tanır (Lewis, 1993, s.375).

Meclisi Vükelanın ilk yıllarında 1837'de kurulan Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye reform meclisi olarak yasama ve danışma işlevini yerine getiren en önemli organdır. Merkezileşen İmparatorlukta Büyük Petro dönemi Rusya'sında Collegium ve senatonun ve 18.yüzyıl Avrupasının benzer örneklerinde olduğu gibi yasa tasarılarının (kanun, nizamname, talimatname, kararname) hazırlandığı, üst düzey bürokratların yargılamasının yapıldığı, mülkî, malî ve askerî düzenlemelerin planlandığı asıl mercii olarak ortaya çıkmıştır (Ortaylı, 2021, s.393; Ortaylı, 2019, s.169). Aynı zamanda adli ve idari yargı organı olarak görev yapmıştır. Kırım Savaşıyla birlikte Avrupa uyumu/talepleri çerçevesinde devletin idari ve hukuki modernleşmesinin asıl yoğun dönemi başlamıştır. Bu dönemde Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti üzerindeki etkisinin artması ve borç ilişkisiyle kurulan derin ekonomik bağımlılık hali nedeniyle devletin kurumsal yapısında daha doğrudan uluslararası piyasa entegrasyonuna yönelik yasalar ve kurumsal düzenlemeler ortaya çıkar. Kesintiye uğrayan kanunlaştırmalara kurulan yeni meclisler eliyle hızla devam edilir. Avrupa devletlerinin reform talepleri üzerine 1854 yılında Meclis-i Vala'nın yasama yetkisini yeni kurulan Meclis-i Ali-i Tanzimat'a devredilmiş, Meclis-i Valada ise yargılama işleri kalmıştır (Karal, s.120). Nisan 1857 tarihinde yapılan bir düzenleme ile Meclis-i Vala'da mülki idare, maliye ve evkaf, askeriye, hariciye ve deavi olarak beş mercii oluşturulmuştur (Akyıldız, 1993, s.212). Bu meclisin bünyesindeki yetkilerin ihtisas meclislerine devrinin ilk aşaması olmuştur. Meclis-i Vâlâ ile Meclis-i Âlî-i Tanzîmat eş zamanlı varlığı ancak 1861'e

kadar devam etmiş sonrasında iki meclis Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye adıyla birleştirilmiştir.

Bahsedildiği üzere Paris Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin Avrupa kamu hukukuna dahil edilmesi karşılığında vaad edilen hukuk sistemi reformu ilerleyen zamanda Avrupalıları tatmin etmemiştir. Batılıların 1867 yılında yapmış oldukları değerlendirmelerde (tam nedir bu dipnot ekle) ticaret mahkemeleriyle nizâmiye mahkemelerinin oluşturulmasını yetersiz bularak daha köklü değişikliklerin gerçekleştirilmesi için Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya başlamışlar (Aydın, 1994) akabinde yasama, yürütme ve yargı birliğinin ayrışmasına yönelik (Akyıldız, 2010) meclis reformları hızlanmıştır. İki kurum üstlendikleri görev ve yetkiler itibariyle sırasıyla Yargıtay ve Danıştay'ın temeli olarak kabul edilir. 1868'de Meclis-i Ahkam-ı Adliye ikiye ayrılarak Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye ile Şûrâ-yı Devlet kurulur. Bu iki makamın ortaya çıkması modern devlet teşkilatının oluşumunda, yasama, yürütme, yargı ayrımının ortaya çıkışında önemli bir aşamadır.

Divan-ı Ahkam-ı Adliye idari ve hukuk işlerin birbirinden ayrılması ihtiyacı sonucu kurulan en yüksek yargı kurumudur. Osmanlı ekonomisinin dünya kapitalist sistemine entegre olmasıyla birlikte, mülkiyet haklarının ve güvencesinin, devlet tarafından açıklığa kavuşturulması ve uygulanması Avrupa ile ilişkilerin giderek derinleşmesiyle daha önemli hale gelmiştir. Tanzimatla birlikte mülkiyet hakları, hukuk önünde eşitlik, hukuki güvenlik, kurumsallaşmış yargı mekanizması, devletin kendi sınırları içindeki hukuki uygulamalardan sorumlu tutulması gibi temel modern hukuk ilkelerinin yerleşmesi için yenilikler yapılmıştır. Ancak eskiye ait ekonomik, sosyal ve kültürel alanın tasfiye edilemediği oranda eskiye ait hukuk kurumları da dönüşememiş yapılan yenilikler bütünsellikten uzak çarpık bir yargı düzeninin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak belirtmek gerekir ki, Tanzimat dönemi hukuk reformlarıyla tüm çarpık gelişime rağmen gerek doktrinde, gerekse uygulamada kamu hukuku alanı belirginleşmiş ve temel kurumlar yerleşmeye başlamıştır (Ortaylı, 2019, s.188)

Tanzimat dönemi kamu hukukunun şer'i hukuktan ve örgütlenmeden ayrılması Mayıs 1840 tarihli Ceza Kanunnamesi'nin ilanı ile başlar (Ortaylı, 2019, s.188). Belirtmek gerekir ki, şeri şeri mahkemelerin alanı kısıtlanarak; aynı şekilde konsolosluk yargısı da kurulan karma mahkemelerin varlığına rağmen eş zamanlı olarak devletin sonuna kadar devam etmiştir. Ceza Kanunnamesi ile aynı yıl oluşturulan muhassıllık meclisleri/taşra meclisleri merkezde Meclis-i Vala'nın yaptığı gibi yargılama görevini üstlenmiştir. Bu meclis Ceza Kanununun verdiği yetkiyle tazir suçlarını kapsayan ceza davalarına ve ticaret davalarına bakmıştır. 1847'de, Osmanlı tabiyetindekiler ile yabancılar arasındaki ceza davalarını görmek üzere üyelerinin yarısı Osmanlı, yarısı ise yabancı devlet tebaasından oluşan karma ceza mahkemeleri kurulmuştur. 1850 yılında Fransız Ticaret Kanunu'nu adapte edilir. Yeni kanunda faiz kabul edilir ve İslam hukukunda yeri olmayan bir kurumlar olarak modern şirketler tüzel kişiler olarak kanunda yer alır.

Ancak hukuk alanında yapılan bu gibi temel reformlar, kısıtlı ve sistemi değiştirecek yoğunlukta gerçekleşmez Kırım Savaşı sonrası borçlanmanın ve dolayısıyla Avrupa borsalarına olan bağımlılığın derinleşmesiyle Avrupa'dan gelen yeni bir hukuki reform talebi doğrultusunda yeniden başlar. 1858 yılında Ceza Kanunu, bu sefer 1810 Fransız Ceza Kanunu örnek alınarak düzenlenir (Bozkurt, 2020, s.100). 1860 Ticaret Kanunu ile Ticaret Mahkemesi teşkilatı ayrıntılı olarak yürürlüğe girer; bu kanunla Fransız örneğine uygun ticaret mahkemeleri kurulur ve kara ve deniz ticaretiyle ilgili davalar bu mahkemenin yetkisi içerisine alınır. Osmanlı ve yabancı tüccar arasında çıkan davalara bakan Ticaret Mahkemelerinin birinci dairesinde, yabancıların mensup olduğu devlet konsolosunun seçtiği iki üyenin muhakeme ve hükme katılması (Bozkurt, 2020, s. 155-158), Kırım Savaşı sonrası hukuk kurumlarındaki bağımlılık ilişkilerinin boyutunu göstermektedir.

1858 tarihli Arazi Kanunnamesi mülkiyet ve miras konusunda önemli yenilikler getirir. Bu yasa toprakta küçük köylü mülkiyetini, bu tür malvarlığının büyümemesi için açık sınırlamalar getirerek fiilen tanıdı. Islahat Fermanı'nda önü açılan yabancılara toprak taşınmaz mal edinme 1867'de büyük bir hakkı tanıdı. 1860 Ticaret Kanunu Ticaret

Mahkemesi teşkilatı ayrıntılı olarak düzenlenerek Fransız örneğine uygun ticaret mahkemeleri kurulmuş ve kara ve deniz ticaretiyle ilgili davalar bu mahkemesinin yetkisi içerisine alınmıştır. Ticaret Mahkemelerinin birinci dairesi Osmanlı ve yabancı tüccar arasında çıkan davalara bakmıştır. Yabancıların mensup olduğu devlet konsolosunun seçtiği iki üye de muhakeme ve hükme katılmıştır (Bozkurt, 2020, s. 155-158).

1854'te ceza kanunlarının uygulanması için İstanbul'da meclis-i tahkikler oluşturulmuş, ve yaygınlaştırılmıştır. 1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi ile her kazada kazanın şer'î hâkimi başkanlığında müslüman ve gayrimüslim mümeyyizlerden oluşan üç üyeden meydana gelen bir deâvî meclis oluşturulmasıyla nizamiye mahkemeleri örgütlülüğünün zemini olmuştur. Vilayet Nizamnamesine göre her kazada bir deâvî meclisi kurulmuştur, bu meclis, kazanın şer'î hâkimi başkanlığında müslüman ve gayri müslim mümeyyizlerden oluşan üç üyeden oluşmaktadır. Deavi meclisleri şer'î davalar, gayrimüslimlerin idâre-i rûhâniyyesinde görülen davalar, cinayete dair cinayet meclislerinde tetkik edilen hususlar, ticaret meclislerinde görülecek davalar dışında kalan davalarla cünha ve kabahat derecesinde olan suçlarla ilgili davalara bakmakla görevlidir. Livalarda ise temyiz meclisleri kurulmuştur. Bu meclisler aynı şekilde üç müslüman ve üç gayrimüslim üyeden meydana gelir, o kazanın şeriye mahkemesi hakimi meclis başkanıdır. Vilayet Nizamnamesiyle her vilâyette bir divan-ı temyiz kurulmuştur. Divan-ı temyiz, emval ve emlake dair hukuk davaları ile cinayet davalarına bakan ikinci derecedeki livâ temyiz ve cinayet meclislerinin kararlarının istinaf merciidir (Kenanoğlu, 2007). Böylelikle yabancılarla Osmanlı vatandaşları arasındaki ticaret anlaşmazlıklarını görmek için kurulan karma ticaret mahkemeleri, şeriye ve ticaret mahkemelerinin görev alanı dışında kalan anlaşmazlıklara bakmakla

görevli Nizamiye mahkemeleri (meclis-i deâvî ve meclis-i temyizler) sisteme eklenmiştir (Bozkurt, 2020, s.115)⁴⁰.

Tüm bu gelişmelerin tamamlayıcısı olarak 1864'te de Vilâyet Nizamnâmesi ile nizâmiye mahkemeleri beraberinde bu mahkemelerin vermiş olduğu kararları denetleyecek modern bir temyiz mercininin kurulmasını gerektirmiştir. Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye 1868 yılında nizâmiye mahkemelerinin verdiği kesin hükme bağlanmış, yine meclis-i temyîz ve dîvân-ı temyîzlerde istînâfen görülmüş davaların temyiz mercii olarak kurulmuştur (Aydın, 1994). Bu makamla yargı sisteminde modern bir temyiz anlayışı oturtulmaya çalışılır. Bu kurum zaman içerisinde Adliye Nezâreti'ne dönüşür; temyiz ve istînaf mahkemeleri bu nezâret bünyesinde birer ayrı kuruluş haline gelir. Bu gelişmelerle devlet üst yapısının temel kurumları daha gelişkin bir hale bürünür.

Divan-ı Ahkam-ı Adliye ile birlikte kurulan ikinci kilit makam olan Şurayı Devletin görevleri son derece kapsamlıdır. “1-Her çeşit kanun ve tüzük tasarılarının inceler ve hazırlar, 2- Her türlü mülkî işler hakkında kendisine verilmiş olan yetkiler dairesinde karar verir, 3- Mülkiye ve adli makamlar arasında çıkan ihtilafların merciiini tayin eder, 4-Yürümekte olan kanun ve tüzükler hakkında, devlet dairelerinden gelen yazıları, rey beyan etmek suretiyle cevaplandırır, 5- Hareket tarzları kendisine padişahın bir emri veya devletin kanunları mucibince, bildirilmiş olan memurları mahkeme eder. 6- Padişah ve nazırlar tarafından kendisine sorulacak her türlü meseleler hakkında mütalaa bildirir. Devlet Şurasının daire başkanları ile her daireden birer üyenin teşkil edeceği bir meclis her yıl özel bir toplantı yaparak bütçenin gelir ve gider fasıllarını inceler. Bütün

⁴⁰1870 Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizamnâme-i Dâhilîsi ile Osmanlı Devleti'nde nizâmiye mahkemeleri kazalarda deâvî meclisleri, livâlarda temyîz-i hukuk meclisleri, vilâyet merkezlerinde temyiz divanları, İstanbul'da Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye olmak üzere dört gruba ayrılmıştır (Kenanoğlu, 2007) .

bu işler sadaret makamı tarafından Devlet Şurasına havale edilecek ve Şuranın kararlarını belirten raporlar da sadaret makamına sunulacaktır” (Karal, s.147).

Şurayı Devlet üzerinde bulunan yetkilerin yürütülmesi için beş daireye ayrılmıştır. Mülkiye ve Harbiye Dairesi, mülkiye işleri ile kara deniz kuvvetlerine ait, yetkili makamlarca yapılan kanun ve tüzük tasarılarını inceler ve tatbikat ile ilgili hususları tespit eder. Maliye ve Efka Dairesi, vergilerin alınması ve devlet varidatının idaresi ile ilgili her türlü işlerle vakıfların umumi idaresi hakkında işleri inceler. Kanun İdaresi medeni, ticaret ve ceza kanunlarını ve bu kanunları tatbik edecek mahkemelerin tüzüklerini hazırlar. Mülki ve adli otoriteler arasında çıkan ihtilafları halleder. Nafia, Ticaret ve Ziraat Dairesi, bu hizmetlerle ilgili meseleler görüşülür. Maarif Dairesi, devletin maarif müesseseleriyle ilgili dairedir (Karal, 1976, s. 147).

Şurayı Devletin görevleri arasında 1864 Vilayet Nizamnamesi’yle oluşturulan umumi meclislerce düzenlenen mazbataların karara bağlanması da vardır. Taşra meclislerinin ve Şurayı Devletin arasındaki bağlantıya Batı talepleri doğrultusunda devletin dönüşümü bağlamında iki temas noktasında bakmak ilgi çekicidir. Vilayet Nizamname ile vilâyetlerde vali, sancaklarda mutasarrıf ve kazalarda kaymakamların başkanlığında yöre halkının seçimle belirlenen müslüman ve gayri müslim temsilcilerini içeren meclislerle birlikte, karma mahkemelerin kurulmasıdır. Böylelikle taşrada kurulan yeni yapıda idari ve adli işler birbirinden merkezde olduğundan daha erken ayrılır. Aynı zamanda taşra meclislerindeki azınlık temsili ile taşra meclislerinde giderek daha fazla yerleşen dönüşüm Şûrâ-yı Devlet’in kurulmasıyla merkez teşkilâtında da devam etmiştir (Akyıldız, 2010).

İkinci olarak Islahat Fermanı ile büyük ölçüde Kırım Savaşı’nda verilen destek karşılığı istenen Gülhane Hattında geçen “tüm tebaanın eşitliği” ilkesinin daha da ilerletilerek gayrimüslimlerin kurumsal temsillerinin sağlanması doğrultusunda yapılan reformlarla ilgilidir. Islahat Fermanı ile gayrimüslim “milletlerin” temsilcileri Osmanlı tebaasının çıkarlarını ilgilendiren konular görüşülürken “Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye’ye”

dahil edilecekleri ilan edilmiş ve birkaç ay içerisinde başlıca gayrimüslim milletlerin temsilcileri Meclis-i Vala'ya atanmıştır (Davison, 2010, s.112). Meclis-i Vala'nın yerini 1868'de Şura-i Devlet aldığıında bu uygulama daha da oturur. Devletin bu en önemli organında gayrimüslimler, ilk yıl atanan 41 üyenin 13 ünü oluşturmuştur (Kartal, 1976, s.148).

1830 sonrası tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti üzerinde de İngiliz serbest ticaretiyle gelen İngiliz üstünlüğü, devletin kurumlarındaki III. Selim döneminde başlayan Fransız etkisini kıramamıştır. Bunun nedeni Fransa'nın devlet merkezli kapitalist gelişiminin Fransız kurumlarına olan etkisinin, Osmanlı merkezileşmesine daha uygun olmasıdır. 18.yüzyıl reformlarında olduğu gibi Tanzimat reformcuları da hem Tanzimat'ın ilk yıllarında hem de Kırım Savaşı sonrasında yeni kurumlarında Fransa'yı örnek almaya devam etmiştir. Tanzimat'ın ilk dönemlerinde Meclis-i Vala büyük ihtimalle Fransa'da Birinci Cumhuriyet döneminde kurulan, oy hakkı olmadan kararname ve kanunları tartışarak danışma fonksiyonu gören tribunallardan örnekle; Şura-ı Devlet Napolyon'un kurduğu Conseil d'Etat dan örnekle; mali merkezileşmede önemli konumdaki Divan-ı Muhasebat'ın kurulması da yine Fransız kurumu olan Cour des Comptes'ten örnekle hayata geçirilmiştir (Ortaylı, 2019, s. 146; Erku, 1983, s.45) ⁴¹

⁴².

⁴¹ Conseil d'Etat'ın 1. İmparatorluğun monarşi inşasındaki görevleri, Osmanlı Şurasının yüklendiği misyona açık bir model olmuştur. Bakıldığında Conseil d'Etat yasama ve idari konularda bir danışma organı niteliğindedir, 1.İmparatorluk döneminde özellikle yasama mercii olarak ön plana çıkmış ve Napolyon yasalarını yürürlüğe koymuştur. Yargı mercii olma fonksiyonu ise geri planda kalmıştır. Yasama ve idare ile ilişkin görevlerle "idari alanda ortaya çıkan güçlükleri giderme" görevini de yerine getirmiştir. Aynı dönem her bölgede valilerin yanında çalışan "Conseil de Prefecture"ler adında meclisler/konseyle de kurulmuştur. Fransız konseylerinin idari ve yargısal görev ve yetkileri vardır, yargısal görevleri mali işler ve bayındırlık işleri ile sınırlanmıştır. Vermiş oldukları yargısal kararlar Conseil d'Etat'ta istinafen incelenir (Erku, 1983, s.45).

⁴² Ayrıca kurumsal dönüşümde Fransız etkisinin bir diğer belirleyicisi dönemin siyasetindeki Fransız etkisidir. İngiliz politikalarının yürütücüsü Reşit Paşa'nın ölümünden sonra Tanzimat döneminin en etkili isimleri olan Ali ve Fuat Paşalar Fransız etkisinde; Mahmut Nedim Paşa ise Rusya etkisindedir.

2.3.2.2.3. Meclislerle İlgili Değerlendirme

Merkezi büyük meclisler Tanzimat dönemi boyunca açık bir değişim halindedir. Meclisler zaman içerisinde bazen kaldırılan meclislerin yerine yenileri kurularak bazen de kendi içinde dönüşerek, 1875 devletin iflası sonrası görev sınırları daha belirgin kurumlar haline gelmişlerdir. Yasamayı, yürütmeyi ve yargıyı bünyesinde toplayan bu meclisler mutlak monarşi kurumlarıdır. Hükümdara ya da hükümdarın mutlak vekiline bağlı olarak hükümdar adına reform yürütürler ve üyeleri yürütme kuvvetinin içinde yer alan görevlilerdir (Ortaylı, 2021, s.365). Yasama, yürütme, yargı gibi merkezi devlet faaliyetlerinin kurumsallaşmaya başlaması; bir bürokratik aygıtın gelişimi ve dolayısıyla merkezi devlet idaresinin tüm ülkeye yayılması bu meclisler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu ilişkiler içerisinde aranan “temsil ilişkisi” ve “temsili hükümete giden süreçteki önemli adım” yaklaşımını bu bilgi ekseninde değerlendirmek gerekir. Bu kurumlar temsil ilişkisinin taşıyıcıları değil, modern bürokratik mekanizmanın çekirdeğidir. Yargı birimi olarak da bu kurumlar yürütmenin denetimi altında karar verirler. Bağımsız bir yargılamadan, dolayısıyla modern mahkemelerden bu aşamada halen bahsedilemez.

Kırım Savaşı sonrası uluslararası borçlanma sonucu girilen yeni süreçte, Islahat Fermanı’yla bu meclisler biraz daha farklılaşır. Tanzimat Fermanı’nda öne çıkan sultanın tebasının eşitliğinin fiilen uygulandığı alanlar olarak dönüşüme uğrayan taşra meclislerinde gayrimüslim milletlerin yasal olarak üye kabul edilmiş; Islahat Fermanı sonrası ise merkezi meclislerde gayrimüslimlerin temsili daha etkili şekilde gerçekleşmiştir. Bu değişiklikten sonra Devletin başlıca kanun yapıcısı durumundaki Şura-i Devlete her yıl her vilayetin meclis-i umumisinden 3 veya 4 delege gönderilmiş;

(Avcıoğlu, 2017, s.81). Fransız büyükelçisi Nicholas Prosper Bourree’nin, dönemin sadrazamı Ali Paşa’ya Müslüman ve Hristiyan tebaanın birlikte temsil edileceği bir Fransız Conseil d’Etat’ının kurulması telkini (Karal, s.145; Akyıldız, 2010) içinde bulunulan siyasi konjonktürde bu geçiş kurumunun oluşumuna ön ayak olur.

bu delegelerle vilayet tarafından gönderilen memorandumlarda belirtilen istekler üzerinde tartışılmıştır.

Burada Tanzimatla birlikte kurulan taşra meclislerindeki gayrimüslim milletlerin temsil edilmesinin, temsili hükümete giden yolun başlangıcı olduğu yorumu yaygın bir yorumdur⁴³. Taşra meclislerinde gayrimüslim temsili, Islahat Fermanı sonrası merkezi meclislere taşınmıştır. Modern temsil ilişkisinden oldukça uzaktır.

2.3.3. Maliye Nezareti

Bu başlıkta Maliye Nezareti'nin Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasına kadarki gelişim süreci incelenmiştir. Ele alınan dönemin kurumsal modernleşmesinin gelişimi, dönemin özelliklerini ortaya koyan üç ayrı başlıkla incelenmiştir. Öncelikle neyin değiştirilmeye çalışıldığının anlaşılması bağlamında Tanzimat öncesi mali yapı ve defterdarlık makamı ele alınmıştır. İkinci olarak Tanzimatla birlikte mali merkezileşme doğrultusunda yapılan reformlar ve 1837'de Maliye Nezaretinin ortaya çıkması üzerinde durulmuştur. Son olarak Maliye Nezaretinin tam olarak ortaya çıkamadığı koşullarda, devletin mali örgütlenmesini düzenleme amacıyla nezaret bünyesinde ya da paralel örgütlenmeler olarak kurulan meclisler üzerinde durularak, Kırım Savaşı sonrası girilen borç ilişkisi üzerinden gelişmiş olan Osmanlı maliyesi üzerindeki Avrupa kontrolünün bu meclislere olan etkisi değerlendirilmiştir.

2.3.3.1. Tanzimat Öncesi Mali Yapı ve Defterdarlık Makamı

Osmanlı Devleti'nin mali teşkilatı olan defterdarlık kurumu, devlet gelir ve giderlerinin kayıt altına alan makam olarak ortaya çıkmış ve zamanla klasik biçimine evrilmiştir

⁴³ Davison “*Temsili hükümetin gerçek başlangıcı taşrada ortaya çıktı*” der (Davison, 1997, s.107).

(Tabakoğlu, 2018, s. 275)⁴⁴. 15. yüzyılda II. Murat devrinde devletin gelir ve giderlerinin tespiti ve toplamasıyla ilgilenen merkezde bir defterdar ve eyaletlerde defterdarlar adına iş gören yardımcılar oluşmuştur (Ortaylı, 2021, s. 170). Fatih Kanunnamesinde defterdarlık ayrıntılı olarak düzenlenmiştir⁴⁵. Kanunname 1. kısım madde 1’de sultanın ağzından defterdar, “...malımın vekili defterdarımdır ve ol nazırıdır” şeklinde tanımlanır (Özcan, 1982, s.30), ilerleyen maddelerde defterdarlık makamının görevleri ve mali teşkilatın temsilcilerinin divan hiyerarşisindeki yeri ile ilgili temel düzenlemeler belirtilmiştir. Buna göre defterdarın görevi mali işlerin yürütücüsü olarak hazineye giren ve çıkan meblağları tespit etmektir ve defterdarın mali yetkileri bununla sınırlıdır; masraf yapamaz, yılda bir kez padişaha rapor verir. Fatih Kanunnamesi’nden, defterdarlık kurumunun modernleşeceği 19.yüzyıla kadarki geçen süre içerisinde defterdarın temel görevleri değişmemiştir.

Rumeli Defterdarlığı (şıkkı-ı evvel), Anadolu Defterdarlığı (şıkk-ı sani) ve Arap- Acem Defterdarlığı (şıkk-ı salis) temel defterdarlıklardır. Bu üçlü temel sistem, sınırlar genişledikçe, eyaletlerde ihtiyaca göre, zaman zaman yanına yenileri eklenerek ya da çıkartılarak III. Selim devrine kadar devam etmiştir. Bu sistem içerisinde Rumeli defterdarı baş defterdardır, hazinenin yetkili ve baş memuru olarak divana katılır ve maliye örgütünün başı olarak sadrazama karşı sorumludur. Aynı zamanda mali yargının ve hazine işlemlerinin de en üst makamıdır (Tabakoğlu, 2018, s. 275). Köken olarak ilmiye sınıfına mensuptur ancak ilmiye sınıfı mensuplarının imtiyazına ve güvencesine

⁴⁴Osmanlı Devleti’nde baş defterdara bağlı önemli memuriyetler vergilerin tanzimi ile görevli başbaki kulu; Hristiyanlardan cizye vergisini toplayan ve cizyeyi mukataaya veren cizye başbaki kulu ve sikke basımı ve rayicini tespit eden veznedardır (Ortaylı, 2021, s. 172).

⁴⁵ Fatih Kanunnamesine göre baş defterdarlığa ancak 300 akçe gündelik alan kadılardan veya mal defterdarlarından biri tayin edilebilir (İnalçık, 2011, s. 171).

sahip değildir. İlimiyeden olanların tersine siyaseten katılabilir (İnalçık, 2011, s. 171).

Osmanlı Devleti'nin merkez maliyesi (Bab-ı Defteri), doğrudan merkezi devlete intikal eden ve merkezi hazineye toplanan gelirler ile bunların harcanmasına ilişkin konular demektir, dolayısıyla merkez maliyesinin incelenmesi, merkezi hazinenin incelenmesi anlamına gelir (Cezar, 1986, s. 20) ve Maliye Nezareti de doğrudan sultana giden gelirlere ait hazinelerin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Feodal sınıfların diğer katmanlarının gelirleri doğaldır ki burada yer almaz. 18. yy'ın sonlarına kadar Osmanlı Devleti'nde merkezi devlet hazinesinin adı Hazine-i Amire'dir ve bu hazine tektir. (Cezar, 1986, s.20). Hazine dış ve iç olarak iki kısımdır. Dış hazine, yönetimi ve sorumluluğu sadrazamın ve defterdarın üzerinde olan Bab-ı Defteri denilen maliye teşkilatıdır (Tabakoğlu, 2016, s. 275). İç hazine ise padişahların özel gelir ve giderleri için tahsis edilmiş, padişahın kendisine ait olduğu kabul edilen hazinedir. Padişahın iç hazinesi padişah için ayrılan has gelirleri ve diğer gelir kaynaklarıyla birlikte, devletin sınırlarının hızla genişlediği dönemde hızla büyümüş ve 17.yüzyıldan itibaren mali bunalım zamanlarında ek gelir kaynağı olarak iç hazineden merkezi hazineye nakit para veya altın gümüş gibi değerli madenler aktarılır hale gelmiştir (Pamuk, 2019, s. 168; Tabakoğlu, 2016, s. 282).

Osmanlı Devleti'nin (merkez) hazinesinin gelir ve giderlerinin tutulduğu ve koordinasyonun sağlandığı büroları vardır. 16.yüzyıldan itibaren bu bürolarda yapılan hesaplar bütçe kayıtlarına yansımıştır. Bu bütçeler modern anlamda bütçelerden oldukça farklıdır. Bütçelerde mali yıl başında belirlenen gelir ve gider hesapları yapılmaz, yalnızca kasaya giren gelirler ve oradan yapılan masraflar belirtilir. Paralel şekilde defterdarın mali yürütme yetkisi bulunmaz ve defterdar yalnızca kayıt tutma işiyle

meşguldür. Bu niteliğiyle Osmanlı bütçesi yıl sonunda kapanan bir nevi bilanço niteliğindeki kayıtlardan oluşur (Ortaylı, 2021, s. 175)⁴⁶.

Klasik Osmanlı maliyesinde merkez örgütünün taşradan aldığı kalemler sınırlı sayıdadır. Ortaylı bunları şu şekilde sayar (Ortaylı, 2021, s. 175):

“ - Ülkenin dört yanındaki padişah haslarının yıllık gelirleri merkez bütçesinin en büyük gelir kaynağıdır.

- Şeri vergilerden doğrudan merkeze gönderilenler vardır. Bunlar cizye (şeri baş vergisi) ve ağnam resmidir (koyun vergisi). Toplamada güçlük olduğundan merkez bunları mukataaya/ ihaleye veriyordu.

- Tekalif-i divaniye denen vergiler. Bu vergilerin başlangıçta olağanüstü zamanlarda alınırken gittikçe sık ve normal zamanlarda da toplanan vergiler haline geldiğini biliyoruz.

- Dördüncü grup gelirler vilayetlerin kanunnamelerinde belirtilen ve merkeze gönderilen hisselerden meydana gelir.”

Devletin merkezden aldığı gelir kaynakları oldukça sınırlıdır (Güran, 2014, s. 314). Şehir sakinleri birçok vergi türünden muaf tutulmuş, bunun yerine geleneksel pazar harçları (ihtisab resmi) ve ithal ve ihraç edilen ve devletin sınırları içinde bir yerden başka bir yere geçen mallara uygulanan gümrük vergileri ödemişlerdir (Shaw, 1975). Köprü yol bakım ve sulama sistemlerini korumakla ve yol güvenliğini sağlamakla

⁴⁶ Bu kayıtlar üzerinde Prof. Dr. Ö. L. Barkan çalışmıştır. Ö. L. Barkan “Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar”, İÜİF Mecmuası, XV/1-4, 1953-54, S.238-50.

yükümlü derbentçi gibi bazı zümreler de gene vergi muafiyetinden yararlanırlar (Ortaylı, 2019, s.26). Bütün bu gelir türleri feodal bir toplumun örgütlenmesiyle uyumludur. Sorun yurttaşların, kamunun ortaya çıktığı bir dönemde uluslararası rekabetin baskısıyla yüzleşildiğinde ortaya çıkmıştır.

Merkezi devletin gelir kaynakları sınırlı olması dolayısıyla harcamaları da sınırlıdır. Yönetici sınıfın neredeyse tamamına hizmetlerinin karşılığı bir kaynak tahsisi söz konusudur. Tımar erbabına ayrılan vergi geliri de böyle bir tahsisattır. Merkezi hazineden yapılan en önemli gider oldukça düşük maaşlar alan ve sayıları sınırlı olan Yeniçeri ordusuna yapılan ödemelerdir (Ortaylı, 2021). Tımar sisteminin bozulmasıyla, 16.yüzyılın sonundan itibaren Yeniçerin sayısı gitgide artmıştır. 18.yüzyıla gelindiğinde büyük şehirlerdeki yeniçeri sayısı binlerle ifade edilir bir toplama ulaşır (Ertürk Keskin, 2009, s. 146). 18.yüzyıl reformlarının temel alanı bu nedenle hem bozulan tımar sisteminin düzeltilmesi hem de yeniçeri ordusunun tasfiyesi olmuştur. Bu yüzyılda farklı hazinelerin ortaya çıkması da bu bozulmayla ilgilidir. Merkez olmayan eyaletlerden de sadece veren eyaletlerdir. Eyaletler mali işlemlerinde geniş bir inisiyatif içerisindedir ve eyaletlerin kendi mali işlemleri eyalet yöneticilerinin tasarrufundadır (Ortaylı, 2021, s. 175).

18. yy'ın sonlarına kadar Osmanlı Devleti'nde merkezi devlet hazinesi Hazine-i Amire'dir (Cezar, 1986, s. 20). Bozulan toprak sistemiyle paralel olarak devlet maliyesi de yapılan reformlarla ilk kez bu dönemde değişmeye başlamıştır. Bu dönemde devlet gelirlerini dalgalanmalardan korumak, önceden kestirebilmek ve askeri ıslahat harcamalarını karşılayabilmek amacıyla tekli hazine düzenin dışına çıkılarak bazı devlet gelirlerinin bazı devlet giderlerine tahsisi anlamına gelen çoklu hazine sistemine geçilir (Tabakoğlu, 2016, s.281). Bu dönemde Hazine-i Amire'nin yanında, ilk olarak işlevi kendisine tahsis edilen gelirlerle malikane ve esham sistemini tasfiye ve tımar rejimini ıslah etmeye çalışmak olan İrad-ı Cedit Hazinesi; İrad-ı Cedit Hazinesinin ardından da Tersane Hazinesi ve Zahir Hazinesi oluşturulmuştur. Nizam-ı Cedit reformlarına bağlı bu hazine sistemi dönemin başarısızlıkla kapanmasıyla birlikte lağvedilir. İrad-ı Cedit

Hazinesinin mevcudu ve gelir kalemleri ise para basmanın yanında değişik mukataaların toplandığı bir hazine haline gelen Darphane'ye devredilmiştir (Sahillioğlu, 1993; Cezar, 1986, s.236)⁴⁷.

II Mahmut iktidarında ise baş defterdarın idaresinde Hazine-i Amire, başka bir defterdarın idaresinde Mansure Hazinesi ve Zahire Hazinesi olarak üç hazine ortaya çıkar (Tabakoğlu, 2018, s. 281). 1826 yılında yeni ordunun kurulmasıyla, ordu giderlerinin karşılanması için kurulan Mukata'at (daha sonra Mansure olarak yeniden adlandırılmıştır) hazinesi askeri hazineye yalnızca mukataa gelirleri değil, savaş vergileri, yeniçerilerin el konulan mülkleri ve mümkün olan tımarlar verilmiş, harcamalarının son derece fazla olmasından kaynaklı sonrasında cizye ve ağnam resimleri de bu hazineye dahil edilerek, en büyük hazine haline getirilmiştir (Shaw, 1975, s. 117). Darphane'nin yönettiği bütün mukataalar bu hazineye devredilmiştir (Sahillioğlu, 1993). Mansure hazinesinin gelir ve giderleri Hazine-i Amire'den beş altı kat daha fazladır (Öner, 2001, s.223). Mukataat hazinesinin verimsizlik ve israfla mamul olmasından kaynaklı elindeki büyük meblağların kontrolü ve harcamaların denetimi için 1830'da ayrıca bir Masarifat/Harcama Nezareti kurulmuştur (Shaw, 1975, s.117).

2.3.3.2. 1837- 1876 Yılları Arasında Maliye Nezareti Örgütlenmesinin Gelişimi

Tanzimat yönetimi merkezi mali sistemin oluşturulabilmesi için ilk yıllardan itibaren, devlet gelirlerinin düzenlenmesi, merkezde toplanması; bu doğrultuda bir plan ve bütçe

⁴⁷Darphane'nin işlevlerinin genişleyerek, para basma görevinin ötesinde bir hazine konumuna gelmesi, Haremeyn mukataalarının yönetiminin bu kuruma bağlanması ile başlamıştır. III. Selim de İrad-ı Cedit Hazinesi'nin mevcudiyetine rağmen, 1806'da Rus Savaşı başlayınca Darphane'yi özel olarak takviye etmeye özen göstererek savaş masraflarının finansmanında Darphane'yi ihtiyat hazinesi ve savaş masrafları için özel bir fon oluşturmaya çalışmıştır. Nizam-ı Cedit döneminin kapanması Darphane Hazinesinin devlet maliyesindeki öneminin kaybolması anlamına gelmez, II. Mahmut zamanında da hazinenin önemi devam etmiştir (Cezar, s.239).

hazırlanması yönünde girişimlerde bulunulur. Tanzimat Fermanı'nın ilanından hemen önce ilan edilen hatt-ı hümayun ile devletin tüm ana hazineleri ve maliye daireleri birleştirilerek, Maliye Nezareti kurulur ve nazırlığa ilk defa vezirlik rütbesi ile Abdurranman Nafiz Paşa getirilir. Darphane ile Maliye Teşkilatı birleştirilmiştir. Mansure Hazinesi de Hazine-i Amire ile birleştirilerek iki hazine yerine daha modern hale getirilmiş tek bir Hazine kurulur. Harcama Nezareti de Nisan 1839'da kaldırılıp ve fonksiyonlarının Maliye Nezareti'ne bağlı birimler tarafından üstlenilir (Shaw, 1975, s.117). Böylece Tanzimat reformlarıyla merkeze artık bakanlık konularak mali merkezileşme sürecine giriş yapılır.

Abdülmecit'in tahta çıkışından sonra Sadrazam Mehmet Hüsrev Paşa tarafından ordunun mali bağımsızlığını tamamını yeniden kazanmak için, Maliye Nezareti kurucu dairelerine dağıtılsa da mali yapı 1841 yılında tekrar Umur-i Maliye Nezareti bünyesinde birleştirilir ve bu tarihten sonra nezaretin gelişimi tek hazine ve tek bütçe prensibinin bir daha dışına çıkılmadan kesintisiz devam eder (Karamürsel, 1989, s.157; Shaw, s.117; Öner, 2001, s.224). Maliye Nezareti teşkilatının başında maliye nazırı, ondan sonra ise maliye nezareti müsteşarı vardır. Nezaret teşkilatı muhasebe ve kalemler olarak iki bölümden oluşur. Bu teşkilat 1880 Nizamnamesinin düzenlenmesine kadar ufak tefek değişikliklerle devam etmiştir (Pakalın, 1977, s. 27).

Maliye Nezaretinin muhasebe büroları şu şekildedir: 1- Maliye Muhasebesi, bütçenin gerçekleşmesini izlemek amacıyla tüm gelir ve giderleri kaydeden kalemdir, 2-Ceride Muhasebesi, 1831'de yapılan nüfus sayımını takiben memleketin erkek nüfusu ile evrak-ı sahiha işlemlerini kayıtlı görevli olan departmandır. Askerlik hizmetini yapmayanlardan alınan vergiler bu kalemde vergilerin kayıtlıdır, 3- Esham Muhasebesi, borçlar karşılığında devlet tarafından çıkartılan tahvil ve bonoların kaydedildiği kalemdir, 4- Mukataat Muhasebesi, işletme amacıyla devlet tarafından kiralanan yerlerden elde edilen gelirlerin kaydedildiği kalemdir, 5- Evkaf Muhasebesi, devlet vakıflarının hesap ve işlemlerle ilgilenir. Sonradan Evkaf Nezareti'ne devredilmiştir, 6- Zecriye Muhasebesi, alkollü içki üretimine ilişkin vergilerin kaydedildiği kalemdir.

Sonradan rüsumat emaneti ile birleştirilmiştir, 7- Hameyn Muhasebesi, sultana ait vakıfların gelir ve giderlerinin kaydedildiği kalemdir, 8- Teşhir Muhasebesi, hazinenin içe ve dışa nakit akışlarını kaydeden departmandır. (Pakalın , 1977, s. 26-27)⁴⁸. Maliye teşkilatının merkezi örgütlenmesinde yer alan kalemler de vardır. Bu kalemler: 1- Maliye Mektubi Kalemi, 2- Evamir Mektubi Kalemi, 3- Ebniyei Hassa Kalemi , 4- Feshane, 5- Cizye Kalemi, 6- Zahir Kalemi, 7- Anbar Kalemi, 8- Derya Kalemi'dir (Pakalın , 1977, s. 26- 27).

Bu sistemin hayata geçirilmesi son derece kısıtlıdır. Teoride muhasebe ve kalem dairelerine dağıtılmış iş bölümü bir düzen içerisinde gerçekleşmez. Bu teşkilat birbirinden ayrı ve habersiz hareket eden muhtelif veznelerin toplamı olarak modern maliyenin yürütücüsü olmaktan çok uzaktır. Bu koşullarda Maliye Nazırı sadece merkezi hükümete aktarılan gelirlerin ve yapılan masrafların bilgisine sahiptir, gelir ve gider kalemleri üzerinde herhangi bir söz ve denetim hakkı yoktur. Dolayısıyla Maliye Nazırının yetkileri ve maliye üzerindeki kontrolü klasik dönem baş defterdarından

⁴⁸ Akyıldız'ın şeması, Pakalın'ın Maliye Nezaretinin bürolarıyla ilgili şemasından farklıdır, nezaretin bürokratik yapısını dört muhasebe ve dört kalemden olarak incelemiştir. Mektubi Maliye Kalemi : Maliye Nezaretinin bütün yazışmalarını yapmakla görevlidir. Ruznamçe Kalemi: Devletin gelir ve giderlerinin günlük olarak tutulması ve kaydı işini yürütür. Emavir-i Maliye Kalemi: Maliye ile ilgili emir ve kararların yazıldığı yerdir. Muhallefat Kalemi: Müsadere olunan malların ve hükümdarın veraset işlerinin takipçisidir.

Muhasebe Büroları: Ceride Muhasebesi: Mukataat ve ruznamçe işlerinin muhasebeciliğini yapar. Esham Muhasebesi: Eshamla ilgili kayıtları tutmak ve esham muhasebelerinin denetimini yapar. Mukataat Muhasebesi: Mukataaların verilmesi, muhasebelerinin denetimi ve mukataalarla ilgili yazışma yapan yerdir. Maliye Muhasebesi: Her türlü askerin maaş ve diğer ihtiyaçlarının sağlanmasını ve bunlarla ilgili yazışmaları gerçekleştirir. Bu büronun yaptığı işler çok çeşitlidir. Dolayısıyla bünyesinde çok sayıda eleman görev yapar (Akyıldız, 1993, s 101).

farklı değildir. Her nezaret istediği gibi harcama yapar, yapılan harcamalar öngörülen bir bütçeye göre yapılmaz; hizmet ve mal alım satımı Maliye Nezareti tarafından etkin bir biçimde denetlenemez. Gelirinin tükenmesi halinde nezaretler hazineden para çekerler; hazinede para olmaması halinde sergi adı verilen senetleri ihraç ederek kısa vadelerle borçlanılır. Bu şekilde yapılan iç borcun hesabı kimseye yapılmadığından (Du Velay, 1978, s.67), bu gibi borçlanmaların miktarı bilgi dahilinde değildir (Çakmak, 2024, s.219). Nezaretler Her ne kadar Tanzimat'ın ilanı ile memur maaşları standartlaştırılarak özlük haklarına bağlı olarak bir barem kanunuyla maaş düzenine geçilse de (Ortaylı, 2021, s. 354), uygulamada Maliye Nezareti merkezli bir bütçenin oluşmadığı koşullarda, bir nezaret kendi gelirini toplayarak memurlarının maaşını düzenli ödemesini gerçekleştirirken, diğer bir nezaretin gelir yetersizliğinden ödeme yapamaması gibi sonuçlar ortaya çıkmıştır (Ortaylı, 2019, s.313). 1846-47 mali yılından itibaren her sene tahmini bir bütçe taslağı hazırlanmıştır. Ancak bu bütçeler modern anlamda bütçeler değildir. Devlet gelirleri Maliye Nezareti'nde toplanmaz ve devletin gelir ve giderleriyle ilgili veri alınabilecek istatistiki bilgi de yoktur (Karal, 1976).

Tanzimatla vergi yükünü topraktan kentsel servete kaydırmak; taşrada iltizam aracılığıyla yapılan dolaylı vergi tahsilatının devletin maaşlı görevlileri/muhassıslar tarafından gerçekleştirilmesini sağlamak; tarihsel vergi muafiyetlerini kaldırmak ve ödeme gücü doğrultusunda vergilendirme ilkesi getirmek ve aynı vergi ve hizmet görme gibi mükellefiyetlerin yerine standart esaslara bağlanmış bir nakdi vergi ödeme sürecini başlatmak gibi temel reformların hayata geçirilmesi hedeflenmiştir (Shaw, 1975, s.422-424; Cezar, 1986, s. 283; Ortaylı, 2021, s.362). Tanzimat yönetiminin çabası belli bir noktaya kadar işe yaramıştır. Aynı vergi ve hizmet görme gibi mükellefiyetleri büyük oranda kaldırılamaz. Örneğin derbent muhafızlığı ve köprücülük gibi vergi muafiyeti karşılığı görülen hizmet kategorilerinin lağvı yüzyıllardır bu işi gören halkın tepkisi nedeniyle kısmen muhafaza edilir (Ortaylı, 2021, s.362). Tipik bir feodal vergi olan aşar resmi 1863-64 bütçesinde en büyük; ağnam resmi ise gümrük resminden sonra üçüncü büyük gelir kalemidir (Karal, 1976). Aşar vergisi II. Meşrutiyet döneminde de bütçede ve toplam vasıtasız vergiler içinde en büyük kalem olmayı sürdürmüştür (Tabakoğlu,

2007). Ağnam resminin 1840 tarihli nizamname ile aynı olarak toplanma usulü kaldırılmıştır (Emecen, 1988). Aşarın ise aynı olarak toplanılması para ekonomisinin kırsalda yaygınlaşamaması nedeniyle mümkün olmaz. Bu durum aynı zamanda devletin doğrudan aşarı toplayamamasının da bir nedenidir. Aşar (1925) ve ağnam resmi (1962) Cumhuriyetin ilanından sonra kaldırılabilir.

Tanzimat'ın ilanı ile şariat adına konulan tüm geleneksel vergiler, koyun ve diğer hayvanlardan alınan baş vergisi (ağnam resmi/koyun vergisi) ve gayrimüslimlerden alınan baş vergisi (cizye) hariç olmak üzere kaldırılır. Aynı zamanda, pazar vergisi (ihtisab) ve kentsel tüketim vergileri yerine, tüccarlar ve zanaatkarlar gelirlerine ve ödeme güçlerine göre temettü vergisi getirilir (Shaw, 1975 s. 423). Mart 1840'ta bazı çiftliklerin dışında padişah ve hanedan mensuplarının her türlü “emlak, çiftlik ve sair varidat”ı Maliye Hazinesine devredilmiş ve kendilerine hazineden maaş ödenmesi kararı alınmıştır (Cezar, 1986, s.289). Bu uygulama modern devletin temel özelliklerinden biri olan hükümdarın kişiliği ile devletin kişiliğinin ayrışmasını derinleştiren bir yeniliktir ve Osmanlı padişahının idareci pozisyonunu temsili bir makam olmasına doğru yapılan reformların bir örneğidir.

Maliye örgütü merkezde olduğu gibi eyaletlerde de mali merkeziyetin sağlanması için yeniden örgütlenir. Taşrada merkezi vergilendirmenin uygulanması, ayanlık sisteminin kaldırılmasıyla merkezden atanan vergi memurları olan muhassıllar aracılığıyla hayata geçirilmeye çalışılır. Muhassılların başkanlığında kurulan muhassıllık meclisleri/taşra meclisleri ile eski vergi toplama usulü merkezi sisteme uyarlanmaya çalışılmıştır. Tanzimat öncesinde taşrada vergi mahalli ileri gelenler, gayrimüslim cemaat başkanı ve kocabaşların oyuyla sayılıp mültezimler tarafından toplanırken, yeni usulde muhassıllarla birlikte halkın seçtiği temsilciler, dini reisler ile askeri kumandan ve diğer yetkililerin oluşturduğu muhasallık meclisleri vergi tarh ve tevzi ve toplanması ile görevlendirilmişlerdir (Ortaylı, 2021, s.364). Valilere yalnız asayiş işleri bırakılarak merkezden bağımsız bir güç merkezi olma ihtimalinin geçilmek istenmiştir (İnalçık, 2008, s.173). Bu meclisler büyük ve küçük meclisler olarak ayrılarak yalnızca sancak

merkezi ve kazalara değil, küçük kaza ve kasabalarda da kurulmuştur. Büyük meclislerde muhassıllar küçük meclislerde muhassıl yardımcıları vardır (İnalcık, 2008, s.173; Özkaya & Akyıldız, 2020). Büyük meclis asli, mülki ve mali işleri görüşmeye ve özellikle Tanzimat esaslarına aykırı olan vergi suistimalleri ve sair suçları takip etmeye ve şeri kanunlara göre suçluları yargılayarak karar vermeye yetkilidir (İnalcık, 2008, s.173). Bu haklarını nizamî mahkemelerin kurulmasına kadar kullanmıştır (Özkaya & Akyıldız, 2020).

Taşrada görevlendirilecek yeterli sayıda nitelikli bürokratin olmayışı, ara çözüm olarak muhassıllık meclislerini ortaya çıkarmıştır. Ancak merkezden atanan muhassıllar yine de yeterli sayıda değildir. Bununla birlikte çoğu aynı olarak tahsil edilen zirai ürünlerinin toplanması, depolanması, nakliyesi, pazarlanması sonrasında hazineye intikalinin zorluğuyla birlikte ele geçen gelirin ilk ilk yıldan itibaren ciddi oranda düşmesi gibi nedenlerle bu usul başarılı olamaz (Genç, 2000; Shaw, 1975, s.422-423). Dolayısıyla aşarda iltizam sistemine 1843 yılında geri dönmüştür (Genç, 2000).

Mali belirsizliğin giderilmesi ve mali merkezileşme için gerçek anlamda bir yönelim, ancak Kırım Savaşı'yla birlikte ıslahat reform programı ve dış borçlanma sonrası Avrupa'nın talebiyle başlamıştır. Bu doğrultuda Maliye Nezareti'nin merkezi yürütme aygıtı olarak teşkil etmesi tekrar gündeme gelir. Savaş sonrası Osmanlı maliyesinin düzenlenmesi ve borçlanma sürecinin kontrolü amacıyla 1859'da Maliye Nezaretine bağlı Mali Islahat Komisyonu kurulmasıyla mali ıslahat süreci başlamıştır. Komisyonun yedi üyesinin dördü Osmanlı memurudur. Geri kalan üyeler, Osmanlı Bankası müdürü (Falconnet); Avusturya Maliye Nezareti'nin temsilcisi (Lahenbacher) ve sonuncusu da Fransız temsilci (Fransız asıllı Galata Bankeri Jacques Alleon)'dur (Manav, 2018; Çakmak, 2024; Du Velay, s.64).

Fransız temsilci İngiliz taleplerinden özellikle vergi sisteminin genişletilmesi ile ilgili olanları, vergi reformlarının başlangıçta gelir düşmesine yol açması ve Osmanlı yönetiminin bunları uygulamak için fazla yozlaşmış olmasından kaynaklı tehlikeli

bularak reddeder. Onun önerisi Batılı güçlerin hükümete “hesap verebilirlik” ve “tanıtım” ilkelerini tavsiye etmeleri, gerekiyorsa da bunu dayatmalarıdır. Uygulamada bu, Osmanlı maliyesi üzerindeki yabancı kontrolünün artırılması anlamına gelir (Todd, 2021, s.372). Komisyona bütçelerin ve hesapların incelenmesi yetkisinin verilmesini ve her bakanlıkta yerli muhasebecilerin yanında “Fransız (veya İngiliz) muhasebecilerin” de olmasını istiyordu (Todd, 2021, s.372). Bu talepler tamamen karşılanmasa da, taleplerin yönelimi komisyonun yetkilerine şekillendirmiştir. Komisyon Osmanlı mali idaresinde yapılması gereken reformlarla ilgili araştırma yapmak; devletin mali durumu incelemek; devletin gelir ve gider kalemlerini tespit edip vergi tahsil şeklini düzenlemek; gelir ve giderin etrafında tetkikatta bulunmak gibi yetkilere sahiptir. Ayrıca komisyon vergi ve mali idare ile teşkilat kanunlarında tetkik yaparak, Avrupa devletlerinde uygulanan esasların mevzuata ilavesini düzenler; zamanın ihtiyaçları doğrultusunda kanun ve nizamnameler birleştirilebilir ve ayrıca mali kanun ve nizamnameler yayımlanmadan önce komisyona bilgi verilir, devamında kabul edilen kanunların işleyişi ilgili, ilgili daireler tarafından komisyon haberdar edilir (Du Velay, 1978, s.65-68; Çakmak, 2024, 219-220).

Komisyon bu doğrultuda devlet hazinesini tetkikle birlikte, merkezi devlet bütçesini hazırlama yönünde çalışmalarına başlamıştır. Öncelikle Maliye Nezaretinin diğer nezaretler üzerinde mali denetimiyle birlikte mali merkezileşme yönünde harekete geçilir. Ne var ki buradaki “merkezileşme” Avrupa devletlerinde görülen türden bir kontrol artışından ziyade egemenliğin kaybı neticesinde ulusal zenginlik/egemenliğin kaybı neticesinde ulusal zenginliklerin dışarı aktarılabilmesi için bir manivela yaratmaya yarayan bağımlı bir merkezileşmedir. Nezaretlerin istedikleri gibi harcama yapması ve gerektiğinde sergi çıkararak iç borçlanmaya gidebilmesi yasaklanır (Du Velay, 1978, s.66; Karal, s.229; Çakmak, 2024, s.219- 220). Aynı zamanda komisyon diğer nezaretler tarafından tahsil olunan bazı özel gelirlerin idaresini de Maliye Nezaretine vermek ister. Ancak Harbiye, Bahriye gibi nezaretlerin uhdesinde olan gelirlerin tahsili bu nezaretlerde kalmaya devam etmiştir (Du Velay, s.104).

Komisyon devletin mali durumu ile ilgili genel ve güncel bilgileri, çok uğraşmasına rağmen edinemez. Komisyon Maliye nazırından nezaretlerin olağan ve olağanüstü masrafları gösteren genel bir rapor tanzim etmesini ve 162 milyon frank kadar tahmin edilen açığı karşılayacak çare ve tedbirleri göstermesini pek çok kez ister ancak bu istek karşılık bulmaz (Du Velay, 1978, s.67). Komisyonun yetkileri, reformların istenilen şekilde ilerleyememesi sonucu Haziran-Temmuz 1860 yılında Meclis-i Âlî-i Hazâin adı verilen yeni bir meclise aktarılır (Bölükbaşı, 2005).

Yeni kurulan meclisin yetki ve görev bakımından ilkinden farklılığı yoktur. Komisyonun meclis formuna sokulmasıyla birlikte devlet yönetimindeki konumu güçlendirilmiştir. Yeni nizamnamesine göre Meclisin başkanlığını Heyet-i Vükela üyelerinden biri yürütecektir. Meclisin üye sayısı da arttırılmıştır ve Islahat Fermanı sonrası meclis yapılanmalarındaki azınlık temsili ilkesi doğrultusunda meclise Osmanlı uyruklu gayrimüslim üyeler (Ohannes Efendi, Krikor Ağaton Efendi gibi) atanmıştır. Bu doğrultuda meclisin Meclis-i Vala'da temsili gerçekleşir (Çakmak, 2024, s.221). Meclis 1866-67'de kaldırılır (Öner, 2005, s. 260).

Bu dönem Abdülaziz'in saltanatında Fuat Paşa sadrazamdır. 1861- 1862 mali yılın gelir ve gider tablosu oluşturmak ve borç açığının kontrol altına alınması için tasarruf tedbirleri ilan edilir. Tütün ve tütün ürünleri üzerinden %75 gümrük konulması, tuza vergi konulması, posta pulu uygulaması ithal malların vergisinin %5'ten %8'e çıkarılması, İstanbul'daki mülk gelirlerinden vergi alınması kararıyla bu yeni gelir kalemleri bütçeye girer. Ancak bu vergi gelirlerinden tütün, tuza uygulananlar, damga ve temettü resimleriyle birlikte 1862 borçlanmasına karşılık olmuştur (Karal, 1976, s.233). Tasarruf tedbirlerin içerisinde Şeyhülislam fetvasıyla halkın elindeki altın ve gümüş eşyanın toplatılıp sikke kestirilmesi de vardır, mali sorunların büyüklüğü karşısında Sultan Abdülaziz sarayını bu tedbirden muaf tutamaz (Karal, 1976, s.227).

İkinci dış borç tarihi olan 1855 yılına kadar bütçe ile ilgili gelişmeler gelir- gider denkleştirmesi ve zaman zaman da tahminlerin yansımasından öteye gidememiştir. 2

Ağustos 1855 tarihli bütçe nizamnamesi Osmanlı Devleti'nin ilk ciddi bütçe hazırlığı olarak kabul edilmiştir (Güvemli, 2000, s.205). 1863'e kadar Osmanlı Devleti'nde düzgün ve sistemli bir bütçe yoktur (Ortaylı, 2019, s.138). Bu bütçede de özellikle gelir miktarı ilgili problemler vardır. Bütçede gerçekçi kabul edilemeyecek şekilde 19 milyonu aşan bir gelir fazlası gösterilmiştir. Bütçe fazlası Avrupa piyasalarından borç bulabilme amacına yöneliktir, dolayısıyla gerçek değildir (Karal, 1976, s.232). Bununla birlikte Abdülaziz zamanında her sene bütçe hazırlanmamıştır. Ara sıra çıkarılan bütçelerin bazılarıysa alacaklıların tatmini için zorunluluktan yapılmıştır. Hatta 1874 bütçesinin altında bazı devlet yöneticilerinin yanında Osmanlı Bankası direktörü ve (Karamürsel'in kullandığı şekliyle) “muteberanı sarrafan” dan kişilerin imzasının bulunmaktadır. Buradan bütçenin kamu alacaklılarının da içinde bulunduğu bir komisyon tarafından hazırlandığı sonucu çıkmaktadır (Karamürsel, 1989, s.126-127).

Bütçe ile ilgili asıl önemli gelişme Kanuni Esasi'nin ilanından sonra ortaya çıkar. 1876 öncesi bütçeler, parlamento denetiminden geçmediği ve bütçe geçerliliği sadece padişah onayıyla sağlandığı için modern anlamından oldukça uzaktır. Kanuni Esasi'nin ilanı ile birlikte bütçenin bakanlar kurulu tarafından hazırlanacağı ve meclis tarafından kabul edileceği; bütçenin kanun niteliğinde olacağı; bütçenin bir yıl için hazırlandığı; bütçe tasarısının milletvekillerine önceden dağıtılması gerektiği; bütçe dışı harcama yapılamayacağı, eğer yapılacaksa bunun için özel yasa hazırlanacağı; Divan-ı Muhasebat'ın kurulması gibi çağdaş hükümler, mali alanda önemli yenilikleri Osmanlı siyasi hayatına taşımıştır (Güvemli, 2000, s.211-213).

2.3.3.3. Maliye Nezareti'ne Yardımcı Meclisler

Tanzimat döneminde Maliye Nezareti'nin teşkilatının tamamlanamadığı ve gerçek bir nezaret olarak oluşmadığı koşullarda, mali yönetimin sürdürülebilmesi için çok sayıda meclis ve komisyon kurulur. Bu meclis ve komisyonlar nezaretle paralel mali görev ve yetkilerini sürdürse de Maliye Nezareti hiyerarşisinde hareket etmezler. Bu meclislerin büyük çoğunluğu Kırım Savaşı sonrası gerçekleşen dış borçlanma sürecinde yeniden

yapılandırılmış ya da ortaya çıkmış kurumlardır. Bunlardan başlıcaları aşağıda incelenmiştir⁴⁹.

2.3.3.3.1. Meclis-i Muhasebe-i Maliye

Meclis-i Muhasebe-i Maliye 1840 yılında, Tanzimat'ın uygulanmasını hem taşrada hem de merkezde uygulamak, denetim ve karar verici olarak sonuca bağlamak amacıyla kurulmuştur. Tanzimat'a dahil bölgelerdeki vergilerin halkın durumuna göre yeniden saptanmasını sağlamak Meclis-i Muhasebe'nin asıl kuruluş amacıdır. Bununla birlikte görev ve yetki alanı kesin şekilde belirlenmediği için vergilerin muhassıl ve defterdarlarca tahsil edilip merkeze gönderilmesini temin etmek ve bu konulardaki anlaşmazlık ve yolsuzlukları önlemek, müstesna mahallerin vergi sorunlarıyla ilgilenmek, tüccarların aralarındaki anlaşmazlıklarla ilgilenmek gibi geniş bir alanda hareket etmek zorunda kalmıştır (Cezar, 1986, s.287).

Meclisin bir başkan altı üyesi vardır, ayrıca üç katip de büro ve yazı işleriyle görevlendirilmişti. Ancak kısa bir süre sonra, Meclis-i Muhasebe'nin ilk görevliler kadrosu hem sayıca hem de ismen değişikliğe uğramıştır. Kendi yetki alanındaki yerel mali birimlerle eşgüdüm sağlanamaması ve görev tanımının belirsizliğinden kaynaklı biriken iş yükü meclisin çalışmasını aksatır duruma gelmiştir. Ancak 1843 yılında fiilen baktığı birimlerin yetkilileri meclis bünyesine alınmıştır. Sergi, esham ve ceride kalemlerinin “muhasebecileri”, varidat ve masarifat muhasebecileri ile Anadolu ve Rumeli Defterdarları (kendilerini ilgilendiren konular olduğunda); müstesna mahallere ilişkin konuların tartışılıp karar verilebilmesi için de, vezir kapı kethüdaları üç temsilcisi de (haftada iki gün) meclis müzakerelerine katılırlar (Cezar, 1986, s. 287).

⁴⁹ Meclis-i Ali-i Hazain bu meclislerden biridir.

Bazı dönemlerde meclise çeşitli görevler de verilmiştir. Örneğin, 1855 tarihli Bütçe Nizamnamesinde, bütçe hesaplarının kontrolü görevi bu meclise verilmiştir 1857’de Meclise ek mali imkanlar tahsis edilmiştir (Şener, 2021, s. 30-31). Kırım Savaşıyla birlikte mali konuların yeniden ele alınması itibariyle bu meclisin son bularak yerini yeni kurum ve yapılandırmalara bıraktığı yorumu yapılabilir.

2.3.3.3.2. Zimemat Komisyonu- Meclis-i Muhasebe- Meclis-i Maliye

Arapça bir kelime olan “zimemat” borçlar demektir. Sarraf ve mültezimlerin, hazineye olan borçlarını süresinde ödememesi karşısında sürekli nakit darlığı çeken hazinenin rahatlaması için 1851 yılında yapılan yeni düzenleme ile bu komisyon kurulmuştur (Şener, 2021, s. 31). Buna göre, sarraflar taksitlerinin vadesini on gün geçirirlerse borçlarını faiziyle birlikte ödeyecek; iki ay içinde borcunu ödemeyen sarraf ise, müflis sayılacak; ikamet ettiği hanesi hariç tüm malları ve emlakı sattırılıp borcu tahsil edilecek ve odası kapatılacaktı. Ancak borcunu vadesinde ödeyemeyeceğini anlayan sarraflar, özür sebeplerini Babıali’ye dilekçe ile bildirdiklerinde, bazı sarraflar ve memurlardan oluşan özel komisyonda durum görüşülecek, “sekteli” bir durum varsa, bir başka deyişle mültezimlerden alacağını tahsil edememiş veya mazur görülecek nedenlerle vadesinde ödeyemeyecek durumda ise, kendisine altmış veya yüz yirmi gün süre verilerek, yine ödemezse iflas hükümlerine tabi olacaktı. Sarraflara borçlarını ödemeyen mültezimlerin durumu da komisyonda görüşülecek, gerektiğinde o da iflasa tabi tutulacaktır (Şener, 2021, s. 32). Memurlardan ve sarraflardan geçici veya daimi nitelikte yeteri kadar üyeden oluşan bu komisyonun başkanlığına güvenilir devlet görevlilerinden biri atanırdı (Şener, 2021, s. 32)

Zimemat ve Meclis-i Muhasebe-i Maliye Komisyonu 1858 yılında lağvedildi. Yerlerini Meclis-i Muhasebe ve Meclis-i Maliye adında iki meclise bıraktı. Meclis-i Maliye, Zimemat Komisyonun yerine; Meclis-i Muhasebe-i Maliye de Meclis-i Muhasebe adını alır. Hazine ile sarraf ve mültezimler arasında meydana gelen anlaşmazlıklar, Meclis-i Muhasebe’ye bağlı olarak kurulan bir cemiyette görüşülmeye başlandı (Şener, 2021, s.

32). Meclis-i Muhasebe yeni vergiler konması veya mevcut vergilerin değiştirilmesini incelemek, defterdar ve mal müdürlerinin azıl veya değişikliğine bakmak, tüm eyalet ve livaların gelir ve giderlerini incelemekle görevlidir ve varlığını 1863-64 yılına kadar sürdürmüştür (Şener, 2021, s. 33).

Tanzimat devri boyunca maliye örgütü klasik yapıdan modernleşmeye doğru en çok değişiklik geçiren devlet birimidir (Ortaylı, 2021, s.310). Düyun-u Umumiyye İdaresi'nin teşkilinden önce Osmanlı maliyesinin modernleşmesinde önemli adımlar atılmıştır. Bu tarihe en önemli sorun olan mali idarede taşra merkez ikiliği, ayanlık sisteminin kaldırılarak muhassıllıkların kurulmasıyla aşılmaya çalışılır ancak başarılı olunamaz ve Tanzimat dönemi boyunca tüm gelişmelere rağmen Maliye Nezaretinin tam olarak varlığından bahsedilemez. Modern anlamda bir Maliye Nezareti ve maliye yönetimi, Devletin mali idaresinin Düyun-ı Umumiye'nin uygulamalarının örnek alınmasıyla birlikte ortaya çıkar.

Abdülaziz devrinde 15 yıllık süre içerisinde Maliye Nezareti'ne tayin edilen nazırların sayısı 19'dur (Karal, 2011, s.239; Pakalın, 1977). Devletin en istikrarlı olması gereken nezaretindeki bu istikrarsızlık, borç üzerine kurulmuş olan mali politikayla ilişkilidir. Hükümet borç sarmalından kurtulamaz ve bağımsız bir mali yönetim emperyalist sistemle girilen borç ilişkisinden sonra geliştirilemez.

19. yüzyılın başından itibaren borçlu devletlerin içine girdiği Avrupa mali kontrolü, borç veren ülke temsilcilerinin temsilci olarak bulunduğu Meclis-i Ali-i Hazain'le yarı resmi olarak Osmanlı Devleti'nde de hayata geçmiştir ve dış borçlanma akabinde gerçekleşen bu kontrol, iflas ve ardından gelen Düyun-u Umumiye İdaresi'ne giden yola tutulan projeksiyon niteliğindedir.

Osmanlı Devleti Kırım Savaşı sonrası Avrupa mutabakatı içerisinde ayakta tutulmaya çalışılır. Hemen hemen aynı tarihlerde borçlu Yunanistan'ın, aynı zamanda Tunus ve Fas'ın borçluluğu Osmanlı Devleti açısından ibretliktir. Bu ülkelere yönelen Avrupa

savaş gemileri, mali yönetimlerinde sergiledikleri Avrupa uyumundan etkilenmemiştir. Osmanlı Devleti'nin içerde sergilediği uyumlu tutum, 1.Dünya Savaşına kadar Osmanlı'yı fiili işgalden kurtarır.

2.3.3.3.3. Divan-ı Muhasebat

Divan-ı Muhasebat Fuat Paşa tarafından başlatılan mali reformların bir parçası olarak Nisan 1864 yılında devlet kurumlarının gelir ve giderlerini denetlemek amacıyla Maliye Nezaretine bağlı olarak kurulmuştur (Çakır, 2001, s. 39). Divan-ı Muhasebat Kuruluş Nizamnamesi (madde 2) kurumun Maliye ve Mahkeme departmanından oluştuğu düzenlenmiştir. Maliye departmanının görevi (madde 7) illerdeki ve İstanbul'daki devlet kurumlarında tutulan muhasebe defterlerinin incelenmesi; eğer bu incelemede bir tutarsızlık görülürse raporun ilgili bakanlığa gönderilmesi; görevden alınacak bir muhasebeci varsa bu durumun Maliye Nezaretine bildirilmesidir. Mahkeme departmanının görevleri ise (madde 15) vergi ihtilaflarının görüşülmesi ve karara bağlanması olarak düzenlenmiştir (Karabıyık, 2005, s. 30). Divan 1876 Anayasasının 105. maddesi ile düzenmiş ve böylelikle anayasal kurum haline gelmiştir.

Divan-ı Muhasebat'ın kuruluşu Tanzimatla devlet maliyesinde yapılan en önemli reformlardan biridir. İlk yıllardaki bu yapılanmasıyla bir mali denetim organıdır. Divan-ı Maliye Bakanlığı dışında bir merkezi denetleme kurulu olarak Sayıştay haline gelmesi ise 1879 reformlarıyla gerçekleşmiştir (Du Velay, 1978, s.20; Ortaylı, 2019, s. 138). Yapılan bu düzenleme ile Divan-ı Muhasebat Maliye Bakanlığı da dahil olmak üzere bütün dairelerin mali işlemlerini denetleme yetkisine sahip olur ve böylece bakanlıklar ve daireler ilk defa gerçek anlamda merkezi mali denetim altına alınır (Shaw, 2002, s.224). Divan-ı Muhasebat Osmanlı Devleti'nin son yıllarına kadar gelişmeye devam eder (Öner, 2005, s. 261).

2.4. 1875 MORATORYUMU SONRASI DEVLETİN MALİ KURUMLARININ DÖNÜŞÜMÜ

19.yüzyıl boyunca önemli miktarda Avrupa sermaye fazlası dünyanın birçok çevre ülkesinde devlet tahvillerine akmıştır. Bu ülkeler sonunda faiz ve itfa alacağı ödemelerine ara vermek zorunda kalmış, ödemelerin askıya alınmasını genellikle alacaklıların çıkarına borç yeniden yapılandırmaları ve devlet maliyesini kontrol eden uluslararası borç idarelerinin kurulması takip etmiştir (Toussaint, 2017, s. 14). Osmanlı Devleti'nin moratoryum ilanı da benzer şekilde dünya çapında kapitalist devletlerin spekülasyon, kazanç ve komisyon alanı olarak gördüğü borçlandırma politikasının kaçınılmaz sonucu olarak gerçekleşir. Osmanlı Devleti'nde de aynı süreç devreye girerek, uluslararası alacaklıların devletin en önemli gelir kaynaklarına el koyma aracı olan uluslararası borç kurumu Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla bu benzerlik tamamlanır.

Kırım Savaşı sonrası yüksek faizli borçlanmanın doğal bir sonucu gerçekleşen devlet maliyesinin borç ödeyemez duruma gelmesi, dünyanın çok büyük bir kısmının paylaşıldığı ve yeni kapitalist devletlerin uluslararası güç mücadelesine dahil olduğu klasik emperyalizm döneminde gerçekleşmiştir.

Bu başlığın konusu Osmanlı Devleti'nin moratoryum ilanı ile Avrupa güçlerinin devletin genel olarak üst yapı kurumlarına, özelde ise mali kurumlarına olan etkisidir. Bu etki 1875 moratoryum ilanı ve Düyun-u Umumiye İdaresi'nin tam olarak işleyişinin yerleştiği yüzyılın sonuna kadarki zaman diliminde, Osmanlı Devleti'nde yaşanan siyasi ve kurumsal gelişmeler ekseninde incelenmiştir.

Bu amaçla ilk olarak ülkenin iflas sonrası siyasi geleceğini şekillendiren ve Düyun-u Umumiye Teşkilatının kurulmasında hukuki dayanağı borçlu devletlere tanımış olan Osmanlı Rus Savaşı sonrası imzalanan Berlin Antlaşması ele alınmıştır.

Bu başlıkta ikinci olarak 1879'da kurulan Osmanlı Devleti'nin kamu borçlarının ilk ödeme girişimi ve aynı zamanda Düyun-u Umumiye İdaresi'nin prototipi niteliğindeki bir alacaklı mali örgütlenmesi olan Rüsum-u Sitte İdaresi üzerinde durulmuştur.

Bu başlıkta üçüncü olarak uluslararası borçlanmanın nihai sonucu olarak Muharrem Kararnamesi ile Osmanlı Devleti mali idaresinde ikinci bir yönetim olarak kurulan Düyun-u Umumiye İdaresi ele alınmıştır. Öncelikle İdare'nin kuruluşuna giden süreç, İdare'nin uluslararası kamu hukukuna konu olabilecek nitelikte bir yapılanma içerisinde olup olmadığı ve İdare'nin yetkileri üzerinde durulmuştur. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Teşkilatlanması alt başlığında İdare'nin örgütlenmesi, teşkilatın nasıl işlediği ve el koyduğu gelirleri işletme hakkı üzerinde durulmuştur. İdare'nin devlet bütçesinin dışında ikinci bir mali teşkilat ve bütçe olarak hayata nasıl geçtiğinin anlaşılması amaçlanmıştır. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin incelendiği üçüncü alt başlık Düyun-Umumiye İdaresi'nin Devlet Maliyesi Üzerinde Yarattığı Sonuçlar'dır. Bu başlıkta İdare'nin kamu borçlarını ödeme kontrolünü ele almasıyla gerçekleşen devletin yüzyılın sonuna kadar girdiği, sürdürülebilir/ılımlı borçlanma dönemine girişi ve demiryollarının yapımı ile İdare'nin arasındaki bağlantı üzerinde durulmuştur.

Bir sonraki başlıkta moratoryum sonrası Osmanlı Devleti'nin mali örgütlenmesinde gerçekleşen reformlar ele alınmıştır. 1875 sonrası ortaya çıkan önemli mali üst yapı kurumları incelenerek, mali reform borçlanma ilişkisi arasındaki bağlantıları izlemek amaçlanmıştır. Bu amaçla ilk olarak 1879 yılında iflasın sonuçlarının toparlanması amacıyla, İngiliz ve Fransız temsilcilerin belirleyiciliğinde kurulmuş, ve ilk dönemi itibariyle Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasından önce İdare'nin hayata geçireceği tedbirlerin bir ön hazırlayıcısı gibi işlev gören Mali Islahat Komisyonu ele alınmıştır. İkinci olarak Maliye Nezareti'nin borçlanma sonrası, kağıt üzerinde de olsa merkeziyetçi ve modern teşkilat yapısı kazanması gelişimi üzerinde durulmuştur. Son olarak, tüm devlet daire ve şubelerinin mali işlemleri ve vergi kaynaklarının denetimiyle görevli olarak dış borç ödemelerinin kontrollü şekilde gerçekleşmesi amacıyla Avrupa devletlerinin talebiyle kurulan Maliye Teftiş Heyeti ele alınmıştır.

2.4.1. 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı ve Berlin Kongresi

Osmanlı Devleti açısından 1873- 1878 tarihleri olağanüstü boyutlarda sosyal, siyasal ve iktisadi bunalımların yaşandığı bir dönemdir (Pamuk, 2017, s.137). 1873 dünya borsalarında patlak veren kriz dolayısıyla çevre ülkelere yapılan sermaye ihracı ve borçlanmaların durdurulması nedeniyle Osmanlı Devleti'nin dış borç bulamaması ve 1873-1874'de yaşanan yüzyılın en büyük kıtlığının Anadolu'daki yıkıcı etkisi; Osmanlı Rus Savaşı'nın da zeminini hazırlayan Balkan eyaletlerinde patlak veren isyanların önlenmesi için olağanüstü masrafların ortaya çıkması 1875 yılında dış borç ödemelerinin durdurulmasına neden olur (Conte&Sabatini, 2014; Pamuk, 2017, s.137). Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasına giden süreçte devletin borçluluğu 1875 ilk baharı ve 1876 sonbaharında yaşanan Hersek ayaklanması, Sırbistan ve Karadağ savaşları, Bulgar ayaklanması ve 1877- 1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın yarattığı siyasi-mali yıkımla derinleşmiştir.

Bu dönem Osmanlı Devleti açısından Balkanlar'da yaşanan ayaklanmalar uluslararası alanın baskısını azaltılması ve İngiliz ve Fransız desteğinin devamının sağlanması açısından devletin yürütme aygıtında, hukuk ve ekonomisinde Avrupa uyumu ve çıkarları doğrultusunda reformları sürdürmekten başka bir yol kalmamıştır. Rusya yayılmacılığı karşısında Avrupa desteği için devlet içerisinde ve özellikle yerel yönetimlerde azınlıkların temsilinin de artırılması sözü verilir.

1876 Anayasası, Hersek ayaklanması, ardından Osmanlı Sırp ve Karadağ Savaşlarıyla devam eden Balkan krizini çözmek amacıyla Rusya, İngiltere, Fransa, Avusturya Macaristan, Almanya, İtalya ve Osmanlı Devleti'nin katılımıyla toplanan İstanbul Konferansı'nın ilk günü görüşmeler sürerken, top atışlarıyla ilan edilmiştir. Osmanlı temsilcisi Saffet Paşa delegelere Osmanlı'da, Balkan sorununun çözümü için önemli bir adım olan farklı milletlerin temsilinin gerçekleşeceği sözünün yerine getirildiğini Meşrutiyet'in ilanı ile somutlaştırdığını söyler. Delegelere hitaben “...atılan topların halkın meşrû isteklerinin padişah nezdinde kabul edilmesini isteyen Meşrutiyet idaresini ve bu idarenin bütün Osmanlı ülkesindeki müslüman ve hristiyanların özgürlüklerinin güvencesi olduğunu ilân ettiğini...böyle bir toplantıya artık gerek kalmadığını...” dile

getirmiştir. Ancak konuşması hiçbir bir etki yaratmaz. Konferansın son aşamasında Osmanlı Devleti yapacağı Anayasal reform üzerinden uzlaşma çağrısı yapar: “... eşit sayıda müslüman ve hristiyan üyelerden meydana gelecek iki komisyon kurulacak; komisyonlardan biri Bosna-Hersek, diğeri Tuna ve Edirne vilâyetleri için görevlendirilecek; bir yıl süreyle iş görecektir bu komisyonlara şu görevler verilecek: 1. Anayasa reformlarının gerçekleştirilmesine nezaret etmek. 2. Bu vilâyetler için alınacak tedbirlerin uygulanmasına nezaret etmek...” (Aydın, 2020). Sonuç itibariyle Osmanlı Devleti’nin bu teklifi kabul edilmez ve Rusya için 1877- 1878 Osmanlı Rus Savaşı’nın zemini ortaya çıkar.

Osmanlı Devleti’nin Avrupa uyumu doğrultusunda yapacağı reformlar, Klasik emperyalizm döneminde, Avrupa desteği için yeterli politik ve ekonomik gerekçeyi sağlamaz. Osmanlı Devleti’nin topraklarının parçalanmasının önündeki engel 19.yüzyıl sonuna kadar Osmanlı Devleti’nin bağımsızlığını, kendi çıkarları doğrultusunda Rus politikasına karşı destekleyen İngiltere’dir (Porter,1999). 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişen dünya konjonktüründe Osmanlı Devleti’nin müttefiki İngiltere ve Fransa tarafından doğrudan desteklenme koşulları daha kırılgan bir zeminde ilerlemiştir. İngiltere’nin 1830’larda başlayan Osmanlı Devleti lehine aktif müdahale politikasının (Bailey, 1942, s.40) 1860’lardan itibaren içine girdiği zayıflama eğilimi, Osmanlı Devleti’nin Rusya’nın karşısındaki gücünün azalması ile, Osmanlı-Rus Savaşıyla başka bir aşamaya taşınmıştır (Fargher, 2019, s.30).

1876 yılında İngiltere Selanik’te Türkler ve Hristiyan milletler arasında yaşanan etnik ve dini çatışmanın büyüyerek Fransız ve Alman konsoloslarının öldürülmesiyle sonuçlanması Osmanlı ve Avrupa arasında diplomatik kriz sonrasında, Rusya, Almanya ve Avusturya Macaristan’ın Osmanlı Devleti’nin egemenliğini ihlal eden (Osmanlı’nın silah sevkiyatının durdurulması ve Osmanlı’daki reformların denetlenmesi için uluslararası kontrol mekanizmasının kurulmasını içeren) beş maddelik memorandum ilan etmesine neden olmuştur. İngiltere memorandumuna katılmıştır. Ayrıca İngiltere bu devletlerin Selanik’e donanma göndermelerine Çanakkale’nin Beşiğe Koyu’na

donanma göndererek karşılık vermiştir. Fransa ve İtalya da bu olaylarda İngiltere'yle uyum içerisinde davranmıştır. Rusya ile artan geriliminde Osmanlı Devleti İngiltere'den 1877-1878 Savaşı'nda beklediği desteği görememiş, dolayısıyla bu savaşta ağır bir yenilgi yaşamıştır (Kara1,1983, s. 82).

Ruslar, Rumeli'de Yeşilköy'e kadar ilerler ve Anadolu'da Erzurum'u kuşatarak ve Kars'ı almışlardır. Savaş sonunda iki devlet arasında imzalanan Yeşilköy Antlaşması'yla Osmanlı Devleti Balkanlar'da büyük toprak kaybına uğramıştır; Sırbistan resmen, Bulgaristan fiilen Osmanlı Devleti'nden ayrılır. Ruslar'ın Balkanlar'ın yanı sıra, Batum'u ve Kars'ı alarak Karadeniz, Mezapotamya ve Suriye için (Hindistan ve Basra yolu tehlikeye girer) tehdit haline gelmesiyle, İngiltere ve diğer Avrupa devletleri Berlin Kongresi'ni toplamıştır (Armaoğlu, 2022, s.515-517). İngiltere'nin ağırlığıyla Berlin Kongresi şekillenir ve Rusya'nın elinden kazancının önemli bir bölümü alınarak Rusya'nın elde ettiği güç tırpanlanmıştır. Osmanlı Devleti'ne yapılan bu yardımın karşılığında Berlin Antlaşma metnine eklenen 18 sayılı protokolle Osmanlı Devleti'nin dış borçlarının ödenebilmesi için, maliyede reform yapılması hüküm altına alınması borçların ödenmesinin sağlanması amacıyla uluslararası bir komisyonun kurulması kararlaştırılır⁵⁰. 18 sayılı protokolde geçen “devlet tahvili sahibi alacaklıların isteklerini karşılamak için gerekli önlemleri önermekle yetkili bir komisyon kurulması ve

⁵⁰ Antlaşmanın Osmanlı Devleti'nin maliyesini doğrudan ilgilendiren hükümleri şöyledir: 1- Osmanlı Devleti'nin mali reform yapması ve bu yöndeki çabalarını sürdürmesi; 2- bağımsızlığını elde eden Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'ın, Osmanlı Devleti borçlarından bir kısmını ödemeleri; 3- Balkanlar'da Osm (Keskinkılıç, Düyun-u Umumiye İdaresi'nde Memur Olmak, 2002)anlılar elinde bırakılmış Doğu ve Batı Rumeli vilayetlerinde kurulacak özel yönetimin vergi gelirlerinden bir kısmının, Osmanlı hazinesinin tahsis edeceği diğer kaynaklarla birlikte, Osmanlı dış borçlarının ödenmesinde kullanılacağı; 4- Osmanlı Devleti'nin Ruslara savaş tazminatı ödemesi kararlaştırılmıştır (Gürsoy, 2011).

komisyonun alacaklı temsilcilerinden oluşması” hükmü⁵¹ ile Osmanlı Devleti’nin dış borçları uluslararası alana resmi olarak taşınır.

2.4.2. Rûsum-u Sitte İdaresi

Osmanlı hükümeti, devletin mali idaresinde başlattığı reformlarla, devletin gelir ve giderlerinin doğru bir şekilde tespit edip, alacağı önlemlerle devlet borçlarını düzenli bir şekilde ödeyebileceğine Avrupa finans çevrelerini ikna ederek, Berlin Antlaşması 18 sayılı protokolde geçen uluslararası mali kontrol tehdidini önlemeyi amaçlar. Bu doğrultuda harekete geçen hükümet Osmanlı Bankası ve Galata Bankerleri ile 1879 yılında anlaşma yapar ve uluslararası mali denetimin önlenmesi amacıyla bir mali örgütlenme niteliğindeki Rûsum-u Sitte İdaresi kurulur.

Rûsum-u Sitte İdaresi’ni kuran kararname 10 Kasım 1879 tarihinde çıkarılan bir irade doğrultusunda imzalanmıştır. Antlaşmayı Osmanlı hükümeti adına sadrazam Sait Paşa başkanlığında Maliye Nazırının da olduğu bir heyet yürütür. Diğer tarafta Osmanlı Bankası adına H. Foster, Emile Deveaux ve Von Has, Şirket-i Umumiye’yi temsilen Salamon Fernandez ve kalabalık bir Galata bankerleri grubu vardır.

Kararname 15 maddeden oluşur. Alacaklıların kararnamede ismi geçen gelirleri toplamak ve işletmek amacıyla kurduğu bu örgütlenmeye Rûsum-u Sitte İdaresi denmiştir (Keskinkılıç, s.73). Buna göre hükümet on yıl için Galata bankerlerine olan 8,72 milyon liralık borcun faiz ve amortisman karşılığı olarak (Eldem, 1994, s.184) pul, alkollü içki (müskirat), balık avı vergileri, Edirne, Samsun, Bursa ipek aşarı, tuz ve

⁵¹ Kırkor Kömürca’nın, Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi –Duyunu Umumiye Tarihçesi kitabında 1878 tarihli bu protokolün Fransızca ve Türkçe tam metni yer almaktadır (Kömürca, 1948, s.54- 55).

tütün inhisarı gelirini bankerlere bırakmıştır. Antlaşma hükümlerine göre idare damga, alkollü içki, ipek ve av resimleri vergisi gibi dört verginin mültezimidir, fakat tütün ve tuz inhisarının sadece idaresini üzerlerine alırlar .

Alacaklılar hiçbir teminat ve sorumluluğu olmadan hükümet tarafından bırakılan dört çeşit vergi geliri ve iki adet işletmeyi devlet adına işleteceklerdir. İdareye bırakılan vergilerin toplanması eski usulde yapılacaktır. Eğer idare usulde değişiklik yapmak isterse hükümetle alacaklılar arasında uzlaşma sağlanması gerekir. İdare tahsil ettiği vergileri ya da işlettiği tuz ve tütün tekeli üçüncü şahıslara ihale edebilir. İdareye verilen vergiler ile işletmelerin koruma ve zabıta hizmetleri hükümet yerine getirir. Rüşum-u Sitte İdaresi kendisine bırakılan gelirlerin yönetimiyle ilgili istihbarat teşkilatı kurma hakkını da elde etmiştir (Keskinkılıç, 1997, s. 74- 75). Taraflar arasındaki anlaşmazlıklar dört kişilik bir hakem heyetince çözüme kavuşturulacaktır, gerektiğinde bu hakemlerce bir başka hakem daha belirlenebilir, bu hakemlerce verilen kararlar kesindir ve itiraza konu edilemeyecektir. Rüşum-u Sitte Anlaşması yabancı ülke temsilciliklerine hükümet tarafından tebliğ edilecektir (Sağlam, 2007, s. 57).

Hakem ve tebliğ ile ilgili maddeler (14. ve 15. maddeler) 2 yıl sonra imzalanan Muharrem Kararnamesi'nde de aynen yer bulmuştur. Esasında Rüşum-u Sitte Sözleşmesi'nin bir çok maddesi ya olduğu gibi ya da İdare lehine iyileştirilerek Muharrem Kararnamesi'nde de tekrar edilmiştir. İdarenin başına Romanya tütün idaresindeki göreviyle tanınan Mösyö R. Hamilton Lang getirilmiştir. Lang kısa süre içerisinde İdarenin 130'u gayrimüslim olmak üzere 5714 müslüman memurluk bir kadro kurar (Du Velay, 1978, s.262- 265) (Sağlam, 2007, s.54). Bu memurlar uzun incelemelerle, iltimastan uzak şekilde seçilmiştir ve Osmanlı Devleti'nde benzer kuruluşlarda görev yapan memurlardan bilgi ve tecrübe bakımından çok daha iyi durumdadırlar (Sağlam, 2007,s .54).

Rüşum-u Sitte İdaresi'nin kurulması emperyalizmin kendi sınıfsal taleplerini devlet iktidarına dönüştürmesinin karşılığına denk gelmektedir. Osmanlı Devleti içerisinde

devletin vergilerinin tahakkuku, tarhı ve buna bağılı işlemleri Avrupa devletleri hesabına yürüten bir kurum olmuştur. Rûsum-u Sitte İdaresindeki bu gelirlerin yıllık bedellerine %10 zam yapılarak, maktu usulde ihale edilecektir. İki yıl için 2.100.000 liralık gelir beklenir ve bunun 1.100.000 lirası Rûsum-u Sitte İdaresince kesilerek, diğerk kısmı dış istikrazların geri ödenmesinde kullanılacaktır. Gelirleri borçlara karşılık olarak ayrılan gümrükler, 1 Ocak 1880'den itibaren hükümete iade edilecektir (Manav, 2019, s.291). Belirtilen kaynakların ve borç yönetiminin Galata bankerlerinin eline geçmesi başlangıçta Avrupalı alacaklıların büyük tepkisine neden olmuştur. Bir yıl içinde Rûsum-u Sitte İdaresi'nin borç yönetimindeki başarısıyla Avrupalı alacaklıların ilgisi tekrar Osmanlı Devleti borçlarına yönelir. Berlin Antlaşmasında düzenlenen Yunan ve Karadağ sınırlarının belirlenmesi, Ermeni yönetimine dair ıslahat yapılması hükümlerinin gereğinin yapılmadığı bahane edilerek Osmanlı hükümetine yönelik baskılar başlar. Bir İngiliz filosunun Akdeniz sahillerinde dolaşarak işgal tehditinde bulunması, Osmanlı Devleti'ne biran önce harekete geçmesi gerekliliğini hatırlatmıştır (Blaisdell, 1979, s.87; Küçük& Ertüzün, 1994; Keskinılıç, 1997, s.96; Du Velay, 1978, s.268). Osmanlı Devleti Avrupalı alacaklılara 3 Ekim 1880'de siyasi ve mali bir program teşkil eden aynı zamanda bir ödeme planı içeren nota gönderir. Notada rûsum-u sitte ile birlikte bazı gelir kaynaklarını Avrupalı alacaklılara tahsis edilmesi, alacaklıların seçeceği bir bankanın bu gelirleri işleteceği ve ödemede iç borçlardan sonra dış borçların ödeneceği belirtilmiştir. Osmanlı Devleti bu notada borçlar üzerindeki kontrol hakkını saklı tutmuş ve kıyılarında Avrupa güçlerinin filolarıyla yaptıkları tehditin son bulmasını istemiştir (Küçük& Ertüzün, 1994; Sağlam, 2007, s.60).

İstanbul'a gelen İngiliz, Fransız, Avusturya ve İtalya temsilcileri, yapılan görüşmede, kendilerine tahsis edilen gelirlerin idaresi için milletlerarası resmî bir komisyon kurulmasını isterler (Du Velay, 1978, s.266; Manav, 2019, s.292-293; Karal, 1983, s.427). Osmanlı Devleti'nin bu isteğe direnme şansı yoktur.

Avrupalı alacaklıların temsilcileri ile Şurayı Devlet başkanı Server Paşa'nın başkanlığında kurulan komisyonun görüşmeleri 1 Eylül 1881'de başlamış ve 24 oturum sürmüştür. 7 Aralık 1881'de yapılan 22. oturumda komisyonun üzerinde anlaştığı anlaşma tasarısı oy birliği ile kabul edilerek komisyon başkanı üzerinde anlaşılan konuları padişaha sunacağını ve onayın bir irade ile resmileşeceğini söylemiştir. 20 Aralık'ta beklenen padişah irade-i seniyesi çıkar. Böylelikle Muharrem Kararnamesi 20 Aralık 1881'de (28 Muharrem 1299) sarayın iradesinin alınmasıyla aynı gün ilan edilmiştir (Sağlam, 2007, s.101; Blaisdell, 1979, s.87). 28 Aralıktaki son oturumda Maliye Nazırı nizamnamenin birer örneğini imzalayarak temsilcilere vermiştir (Keskinkılıç, 1997, s. 88-89).

Düyun-u Umumiye İdaresi yönetim kurulu 1 Ocak 1882 tarihinde göreve başlamıştır. Muharrem Kararnamesi'nin ilanı ile lağv edilen Rüşum-u Sitte İdaresini Düyun-u Umumiye İdaresi olduğu gibi devralır (Kara1,1983 , s.427; Sağlam, 2007, s.102).

2.4.3. Düyun- u Umumiye İdaresi

Düyun-u Umumiye İdaresi emperyalizmin kendi sınıf taleplerini devlet iktidarına dönüştürdüğü bir devlet aygıtı olarak Osmanlı Devleti'nin borçlarının ödenmesi amacıyla 1881 Muharrem Kararnamesi'nin 15.maddesi ile kurulmuştur (Keskinkılıç, 1997, s.97). İdare'nin kuruluşuna olanak sağlayan alacaklılar komisyonu toplantıları, Berlin Antlaşması'nın ilgili maddesine (ek 18 sayılı protokol) dayanılarak gerçekleşmiştir (Sağlam, 2007, s. 101)⁵².

⁵² Sağlam Rüşum-u Sitte İdaresi'nin kuruluşunu sağlayan 1879 tarihli sözleşmenin de, birçok maddesinin Muharrem Kararnamesi'nde tekrarlanması, bazılarının da aynen alınmasını gerekçe göstererek Muharrem Kararnamesi'ni ortaya çıkartan alacaklılar toplantısına dayanak sağladığı görüşündedir (Sağlam, 2007, s. 101).

Berlin Antlaşması'nın 18. protokolüyle -dış borcuna karşı kalıcı bir uluslararası komisyon atanması şartıyla- Osmanlı Devleti'nin borçlarının uluslararası kamu hukukuna bağlanarak güvence altına alınması, Osmanlı Devleti'ne görece zaman ve hareket alanı sağlamıştır. Osmanlı Devleti'ne karşı toleranslı yaklaşımın başlıca nedeni, İngiltere'nin Rus genişlemesinden duyduğu korku ile Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı oluşturduğu bariyer işlevinin sürmesi yönündeki politikasını devam ettirmesidir (Conte, 2014). Abdülhamit yönetimi uluslararası konjonktürü iyi değerlendirir. Moratoryum ilanı sonrası Rüşum-u Sitte İdaresi'nin kurulmasıyla borç ödemeleri üzerindeki devlet denetiminin kaybedilmesi önlenmiştir. Rüşum- u Sitte İdaresi'nin elde ettiği başarı ile, Osmanlı Devleti borçlarının teminat gösterilen gelirlerin iyi yönetimiyle ödenebileceğinin görülmesi, borç yönetimine alacaklı ülke temsilcilerinin de dahil edilerek yapılandırılmasının önünü açmıştır. Avrupalı tahvil sahiplerine Osmanlı hükümetince yapılan çağrı ile Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulma sürecinin başlatılması, İdare'nin kuruluşunun dış baskıyla değil Osmanlı Devlet iradesiyle gerçekleştiği ve özerk bir yönetim olduğu (Sağlam, 2007, s.103) yönünde algı yaratmış ve ülke içinden Osmanlı yönetimine ve İdare'ye gelebilecek tepkilerin de önüne geçilmiştir. Bu şekilde dünyada birçok borçlu devletten farklı olarak, borçların ödenmesi için çaba harcaması, Avrupa'da Osmanlı Devleti için önemli bir tolerans kaynağı olmuştur. Borç yönetiminin Avrupa isteği doğrultusunda sorunsuz gerçekleşmesi ve sonuç olarak borçların kısa sürede anlaşıma çerçevesinde tahsil edilmeye başlanarak Avrupa piyasalarıyla yeni borçlanma sözleşmelerinin yapılacağı koşulların sağlanması, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin hem kuruluşunda hem de kuruluşu sonrasında, devletin siyasi ve mali bağımsızlığını tam olarak yitirmesinin önüne geçmiştir. Osmanlı hükümeti durumun ciddiyetinin farkına varmasında, o tarihte halen imtiyazlı eyalet (eyalet-i mümtaze) statüsünde⁵³ Osmanlı toprağı sayılan Mısır ve Tunus'ta yaşanan gelişmelerin de etkisi vardır (Toussaint, 2022).

⁵³

Osmanlı Devleti maliyesi üzerinde alacaklı devletlerin (ya da Berlin Antlaşması'na taraf olan devletlerin) doğrudan mali kontrolü, ülkenin parçalanması yönünde büyük bir risk taşır. Bu durum Tunus ve Mısır'da olduğu gibi Avrupalı güçlere net çıkarlar sağlamayacağı gibi, bu iki devletin bölgesel üstünlüklerini de büyük şekilde tehlikeye atacaktır (Toussaint, 2022). Dolayısıyla Osmanlı Devleti borçları için bu ülkelerde olduğu gibi alacaklı devletlerin kontrolünde doğrudan uluslararası denetimi içeren bir borç idaresinin kurulması tercih edilmemiştir.

Osmanlı Devleti lehine karşı oluşan yukarıda bahsedilen “olumlu” hava Osmanlı Devleti'nin Muharrem Kararnamesi'nin Berlin Antlaşması ile olan ilişkisini bulanıklaştırmıştır. Bu bulanıklık literatürde Muharrem Kararnamesi'nin Berlin Antlaşması'nın ek 18. protokolüne dayandırılmayacağı ve milletlerarası resmî bir anlaşma olmadığı; dolayısıyla Düyun-u Umumiye İdaresi'nin uluslararası kamu hukukuna ait bir kurum olmadığı savunan bir yaklaşıma kaynaklık eder (Du Velay, s.1979, s. 445; Keskinçilic, 2002, s.68; Keskinçilic, 1997, s.98-99). Düyun-u Umumiye İdaresi Osmanlı Devleti ile borçlu şirketler arasında yapılan sözleşmeyle kurulmuş özel bir borç idaresi olduğu yönündeki iddia büyük ölçüde, alacaklı taraf temsilcilerinin devletlerin değil şirketlerin temsilcilerinden oluşmasına ve dolayısıyla 18. protokolde geçen uluslararası kontrol şartlarını taşımadığına dayandırılmaktadır. Öncelikle belirtmelidir ki, alacaklı yabancı sermayenin temsilcilerinin tümü temsil ettikleri devletlerin uluslararası alanda üst düzey politika yapımcılarından oluşur. Muharrem Kararnamesini imzalayan Avrupalı temsilciler: İngiliz ve Flemenk alacakları temsilcisi İngiltere Dışişleri Bakanı eski müsteşarı olan Robert Bourke; Fransız alacakları temsilcisi Fransız Dışişleri Bakanlığı eski politika müdür yardımcısı Mösyö J. Valfrey; Avusturya Macaristan alacakları temsilcisi eski Avusturya'nın eski Washington büyükelçisi Baron de Mayer; Alman alacakları temsilcisi Almanya Adliye Müşaviri Herr Doctor J. Primker; İtalyan alacakları temsilcisi İtalya parlamentosu eski üyesi olan Mösyö Mancardi'dir (Blaisdell, 1979, s.87) (Keskinçilic, s.77). Buna karşılık Osmanlı Devleti de devletin en üst makamlarıyla temsil edilir: Şura-yı Devlet Reisi Server Paşa, Maliye Nazırı Münir Bey, Divan-ı Muhasebat Reisi Çamiç Ohannes

Efendi, Maliye Müsteşarı Wetendorf Bey, Hariciye Nazırı Hukuk Müşaviri Gescher Efendi, Rüsumat Müsteşarı Bertram Efendi'dir (Keskinkılıç, 1997, s. 77).

19.yüzyılın kapitalist devletleri sivil toplumun üzerinde havada asılı duran tarafsız kurumlar değildir (Özdemir, 2017, s. 185). Klasik emperyalizm döneminde emperyalist devletlerin uluslararası alanda rekabet gücü, ulusal alandaki sermayenin gelişim düzeyiyle paralellik teşkil eder. Dolayısıyla mali sermaye kendi iktisadi güçlerinin yanı sıra devletin imkanlarına da ihtiyaç duyar ve bu imkanları kullanır (Lenin, 1998). Muharrem Kararnamesine yansıyan devlet ve mali sermaye arasındaki temsil ilişkisi de, 1870 sonrasında/klasik emperyalizm döneminde mali sermayenin devlet iktidarı üzerinde kurduğu kontrolün ifadesidir.

Morawitz'in belirttiği gibi Muharrem Kararnamesi'nde uluslararası yasalara açıkça yapılan bir atıf olmasa da, kararname hükümleri Berlin Antlaşması'nın hükümlerine tabi olur (Morawitz, 1978 s.231). Osmanlı Devleti'nin uluslararası borç yönetimiyle işbirliği başarılı olmasaydı, 18.maddeyle tartışma konusu olan, uluslararası güvencenin nasıl harekete geçeceği 1896 yılında Rus elçiliği ile Babıali arasında yaşanan krizden de çıkartılabilir. Rusya'nın Düyun-u Umumiye yönetiminin işleyişiyle ilgili Fransa'yla yaşadığı anlaşmazlıktan kaynaklı Muharrem Kararnamesi'nin değiştirilmesi için baskı yaptığı söylentilerine binaen gerçekleşen yazışma Muharrem Kararnamesi'nin uluslararası hukuku ilgilendirdiğini dolaysız şekilde gösterir. Elçi Nelidof 19 Aralık 1896'da şu notayı gönderir:

“Rus elçisi aldığı emir üzerine Osmanlı hükümetinin dikkatini çekmek istemektedir. Babıali eğer Düyun-u Umumiye Konseyine ayrılan gelirlere el koyar ya da bu Konseyin yetkilerini çiğnerse Rus hükümeti diğer devletlerle birlikte, Berlin Kongresi'nin 18. protokolünde sözü edilen ve Osmanlı hükümeti'nin mali durumunu ve alacaklılara bırakılacak olan gelir kaynaklarını inceleyerek uluslararası mali komisyonun kurulmasını istemek zorunda kalacaktır. Bu durum Muharrem Kararnamesinin bir maddesi gereğince Osmanlı hükümetiyle alacaklıları arasında anlaşma iptal edilmiş olacağının Rus hükümeti, Babıali'nin bu sonucun kendisi için ne kadar kötü olacağının

bilincinde olarak bu sonuca yol açacak herhangi bir herekette bulunmaktan kaçınacağını umar...”

Bununla birlikte Antlaşmanın 21. maddesi Osmanlı hükümetine Antlaşmanın taraf devletlerin elçiliklerine bildirilmesi görevini verdiğini; 15. maddesi ise alacaklı devletlerin temsilcilerinin taraf devletlerdeki Osmanlı elçiliklerine bildirilmesi gerektiğini düzenler⁵⁴ (Sağlam, 2007). Elçiliklere bildirimin antlaşma metninde geçmesi de Kararnamenin uluslararası boyutuna işaret etmektedir.

Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Osmanlı maliyesi üzerindeki denetim kurması ile borç geri ödemelerinin kontrol altına alınması, Avrupa devletleriyle olan gerginliği gidermiş ve Osmanlı Devleti'nin uluslararası piyasalardan tekrar borç almasının önünü açmıştır. Osmanlı Devleti'nin uluslararası sermaye piyasasına yeniden girmesiyle yalnızca mali değil, aynı zamanda siyasi bir çöküşten de kaçınabilmiştir (Conte, 2014). Avrupa devletleri için de bu çözüm tercih edilirdir. Mısır'da olduğu gibi ayaklanma ya da protestoların önü alınarak olası bir işgalin siyasi ve ekonomik maliyetlerinin önüne geçilmiştir. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin garantisi altında Osmanlı tahvilleri daha az risk içerir hale gelmiş, böylece Avrupa piyasalarında borçlanma ilişkisinin sürdürülmesi sağlanmıştır. Osmanlı hükümeti 1886- 1900 döneminde dokuz borç sözleşmesi gerçekleştirmiştir (Toprak, 2008, s. xvi).

Muharrem Kararnamesi Osmanlı Devleti ile uluslararası alacaklılar arasında borç yönetimiyle ilgili yirmi bir maddelik bir anlaşma çerçevesi oluşmuş ve Düyun-

⁵⁴21. madde “Hükümet-i Seniyye 13 Ocak 1882 tarihinde ifayı vazifeye mübaşeret edecek olan varidat-ı muhassassa idaresine müteallik ciheti müstesna olmak üzere ilan tarihinden itibaren mer’il icra olacak iş bu nizamnameyi bila tehir darsaadette mukim düvel-i ecnebiye süferasına tebliğ edecektir”. 15. madde “İngiliz, Flemenkli, Alman ve Avusturyalı ashab-ı tahvilata vekalet edecek azanın intihap ve tayinleri Londra, Paris, Berlin, Viyana, Roma’da mukim süfera-ı saltanat-ı seniyyeye tebliğ olunacaktır.”

İdaresine yapılan yetki devrinin sınırlarını çizmiştir⁵⁵. Kararnamenin 1-7. maddeleri borç miktarının tespiti ve Rus Savaş tazminatı dışında, kalan iç ve dış borçların azaltılması, dönüştürülmesi, konsolide edilmesi ile ilgilidir. 8-14. maddede konsolide edilen borçlara tahsis edilen kaynaklar ve bu kaynakların yönetim organına bırakılması; 15-21. maddelerde Düyun-u Umumiye İdaresinin kuruluşu ve idarenin altında çalışılacak kuruluşlar, Konsey ve hükümet arasındaki ilişkilerin düzenlenmiştir.

Osmanlı heyeti görüşmelerde çok yüksek faiz üzerinden borçlanıldığına itiraz ederken asıl konu görünürdeki faiz oranları değildir. Örneğin 100 lira nominal değere sahip olan tahvil 30- 35 liradan satılmaktadır, dolayısıyla ihraç fiyatlarındaki yükseklik, faiz oranını reel anlamda çok daha fazla arttırmaktadır (Sağlam, 2007, s.107). Toplam borç miktarının ödenmesi için devlet gelirlerinin yeterli olmadığının alacaklı heyetçe de kabulü ile borç miktarının konsolide edilmesi üzerinde anlaşılmıştır (Blaisdell, 1979, s.88). Kararname ile istikrazların itibari kıymetleri aşağı yukarı satış fiyatlarına tahvil edilerek genel borç miktarı 239, 5 milyon liradan 123,3 milyon liraya, senelik faiz ve itfa tahsisatı 13,2 milyondan 7,6 milyona indirilmiştir (Eldem, 1994, s. 184).

Muharrem Kararnamesi kapsamına Mısır vergisi karşılık gösterilerek alınan 1854, 1855, 1871 ve 1877 tarihli borçlar dışındaki bütün borçlar girmektedir. (Karal, s. 428). Galata Bankerlerinin alacaklarına öncelik tanınarak bu alacaklara mukabil 8 milyon liralık %5 faizli özel tahviller çıkartılarak Düyun-u Umumiye İdaresine devredilir (Eldem, 1994, s.184). Bu durumun kendisi bizim borç emperyalizmi diyebileceğimiz bir durumla ilgilidir. Emperyalizm sadece tüfikle girmez, finansal sistemin bağımlılığı da buna katkı koyar.

⁵⁵ Muharrem Kararnamesi tam metni için Mehmet Hakan Sağlam'ın Osmanlı Devletinde Morotoryum, 1875- 1881 Rüşum-u Sitte'den Düyun-u Umumiye'ye kitabından yararlanılmıştır (Sağlam, 2007, s. 307- 326).

Kararnamenin 8.maddesine göre Osmanlı Devleti 13 Ocak 1882 tarihinden itibaren borcun kalan bölümü tamamen ödenene kadar tuz ve tütün tekelleri, damga resmi, alkol vergisi, İstanbul ve civarı (Boğazlar ve Marmara Denizi'nden elde edilen deniz ürünlerinden alınan vergiler) balık vergisi ve İstanbul ve civarı, Edirne, Bursa, Samsun'un ipek öşrünü Düyun-u Umumiye İdaresi'ne terketmeyi ve bu gelirlerin idaresini İdare'ye bırakılmasını taahhüt etmiştir⁵⁶. Bu gelirlerle birlikte ticaret anlaşmalarının yenilenmesi sırasında ithal ve ihraç gümrükleri yükseltirirse, hasıl olacak artıştan ortaya çıkacak ek gümrük hasılatı; temettü nizamnamesinin (gelir vergisi) uygulanmasının yaygınlaştırılmasıyla elde edilecek hasılat fazlası; Bulgaristan vergisi; Kıbrıs adası vergisinde meydana gelecek hasılat fazlası⁵⁷; Şarki Rumeli vergisi; tömbeki vergisi hasılatından yıllık 50.000 lira ve Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan'a ait Düyun-u Umumiye hisseleri İdare'ye tahsis edilmiştir (Toprak, 2008, s. xv).

Sözleşmenin 12. maddesine göre borçlar itfa sırasına göre A, B, C, D dört gruba ayrılmıştır. Buna göre 1858 ve 1862 yılında yapılan ve “İngiliz” kredileri olarak bilinenler istikrazlar ilk grubu; ikinci grup 1860, 1863, 1864 ve 1872 tarihli “Fransız” kredilerini; özel bir garantiye sahip olmayan “karma” krediler ise diğer iki grubu (1865, 1869, 1873 istikrazları üçüncü grubu, Düyun-u Umumiye tahvilleri ve ikramiyeli tahviller dördüncü grubu) oluşturur. Borcun geri ödeme önceliğine göre dört gruba bölünmesi, alacaklılar arasında büyük sorun yaratır. Alacaklılar, özellikle çoğunluğu Fransızlara ait olan 1865 ile 1874 arasında birikmiş olan genel borç kazanında

⁵⁶md. 16 “Meclis-i İdare ... işaretli fıkralarda tadad olunan varidat ve sair hasılatı kendi memurları vasıtasıyla ve hamillerin hesabına olarak doğrudan doğruya idare ve ahz ve istifa edecektir...”.

⁵⁷Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında imzalanan 4 Haziran 1878 tarihli anlaşma gereği Ada'nın yönetimi İngiltere'ye bırakılır. İngiltere, masraflar çıktıktan sonra Ada'nın gelirini Osmanlı hükümetine verecekti. Ancak İngiltere, 1855 borçlanmasına kefil olduğunu ileri sürerek bu parayı borca mahsup etti ve Osmanlı Devleti'ne hiçbir ödeme yapmadı 251. Kararnameye göre eğer bu gelir hükümetin eline geçmezse, hükümet bunun yerine Düyun-u Umumiye İdaresi'ne yıllık 130.000 lira ödeyecektir.

boğulmaktan çekinmiştir. Osmanlı Devleti ise bazı alacakların diğerlerine göre öncelikli hale getirilmesiyle topraklarındaki büyük güçlerin çıkarlarını dengelemeyi başarmış ve böylelikle büyük bir Mısır'a dönüşmekten kurtulmuştur (Conte, 2014).

2.4.3.1. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Biçimsel/Kurumsal Özellikleri

Düyun-u Umumiye İdaresi'nin merkez teşkilatı tahvil sahiplerinin oluşturduğu İdare Meclisi (yönetim kurulu) ile bu meclise bağlı bir genel müdürlük ve genel müdürlüğe bağlı çalışan nezaret denilen bölge müdürlüklerinden oluşmaktadır. Tahvil sahiplerini temsil etmek ve bunların haklarını korumak amacıyla oluşturulan İdare Meclisi İdare'nin en yetkili kuruluşudur. İdare Meclisi tahvil sahipleri temsilcilerinden meydana gelir ve idare merkezi İstanbul'dur (Sağlam, 2007, s.110). İngiltere ve Hollanda temsilcisi, Londra Yabancı Tahvil Sahipleri Meclisi veya İngiltere Bankası Müdürü veya bu da yoksa İngiliz ve Felemenk tahvil sahiplerinin Londra'da düzenleyecekleri toplantıda belirlenir. Osmanlı tahvilinin %7 sine (Alman ve İtalyan tahvil sahiplerinin ellerinde tuttuğu miktardan fazla olmasına rağmen) sahip olan Belçikalı tahvil sahipleri İdare'de temsil edilmemiştir⁵⁸. Bu nedenle Belçikalı tahvil sahipleri İngiliz temsilciyi özel bir vekaletle kendisini temsil için görevlendirmiştir. Fransız, Alman ve Avusturyalı temsilciler, Paris, Berlin ve Avusturya bankalarının sendikaları tarafından seçilir ve aynı zamanda kendi tahvil sahiplerinin oluşturacakları meclisin de olurlarını almak zorundadır. İtalyan temsilcisi de Roma Ticaret Odası tarafından seçilecek ve tahvil sahiplerinin oluşturduğu meclis tarafından onaylanarak göreve başlayabilecektir. Osmanlı Devleti içerisindeki tahvil sahipleri ise İstanbul şehrinin talebiyle İstanbul'da toplanarak oluşturdukları mecliste bir temsilcisi seçmişlerdir. Tahvilat-ı mümtazeyi temsil edecek üye ise Osmanlı Bankası tarafından seçilmiştir (Keskinkılıç, 1997, s.104; Sağlam, 2007, s. 110). İngiliz ve Fransız tahvil sahiplerinin sayıca

⁵⁸ 1881 yılında devletlere göre borç miktarı Fransa %40, İngiltere %29, iç borçlar %7.9, Belçika %7.2, Almanya %4.7, İtalya %2.6 ve Avusturya Macaristan %1'dir (Roumani'den aktaran Önsoy, 1999, s.168).

büyükluğu nedeniyle ilk beş yıl için Meclis başkanlığı dönüşümlü olarak İngiliz ve Fransız tahvil sahiplerine bırakılmıştır (15. madde).

Kararnamenin 16.maddesi İdare'ye bağlanan gelirlerin tahsilini ve sarfını İdare Meclisi'ne bırakmıştır. Bu gelir İdarenin kendi görevlileriyle yönetilir; genel müdür ve bütün memurları İdare kendisi seçer, atamasını yapar. İdare uygun gördüğünde gelirleri iltizam suretiyle başkasına ihale edilebilir. Hükümet Meclise vazifesini yapmak hususunda yardım edecektir.

Düyun-u Umumiye İdaresi Kararname'nin verdiği bu yetkiyle kendisine devredilen tüm vergi kaynaklarında gelir artırıcı yöntemlere başvurmuştur. Hem kaya tuzu hem bataklık tuzu bakımından son derece zengin olan Osmanlı Devleti'nde alacaklılara tahsis edilen en önemli gelir tuz geliridir. İdarece tuz havuzlarının ve tuz ihracatının geliştirilmesi için ilk yıldan itibaren çaba içerisine girilmiş ancak özellikle tuz kaçakçılığının kontrol altına alınamaması, ulaşımın elverişsizliği ve iç tüketimin yetersizliği nedeniyle fazla başarı sağlanamamıştır (Blaisdell, 1979, s.104). 1892 yılında konsey başkanı olan Berger'in yönelimiyle tuz ihracatını geliştirme siyasetine girilmiştir. Böylelikle Düyun-ı Umumiye Balkanlar'a ve Kızıldeniz'deki tuz bataklıklarının ıslahı ile Hindistan'a kadar tuz ihraç edilmeye başlanır (Toprak, 2007, s. xviii). Bununla birlikte İdare'nin baskısı ile hükümet iki sahil muhafaza gemisi alarak özellikle Karadeniz'de kaçakçılıkla mücadele etkinleştirilmiştir (Blaisdell, 1979, s. 106). Aynı zamanda Demiryolları işletmeleriyle anlaşma yapılarak tuzun ucuza nakli sağlanmış ve istasyonlar civarında açılan depolardan halka indirimli tuz satışı yapılmıştır (Du Velay, 1978, s.312). Alınan bu gibi önlemlerle 1882-1883 yılında tahsil edilen tuz geliri 683.029 lira iken, 1900-1901 bütçe döneminde 949.169 liraya çıkmıştır (Küçük& Ertüzün, 1994).

Muharrem Kararnamesi'nin 9.maddesinde hükümet en önemli vergi kaynakları olan tuz ve tütünün reji (tekeli) kurularak işletilmesine karşı çıkmamayı taahhüt etmiştir⁵⁹. İdare tuz inhisarını kendisi işletmeyi tercih etse de tütün tekeli işletmesini kurdurduğu bir şirkete devretmeyi uygun görmüştür. Her türlü tütün üretimi, işlenmesi ve satışı, Mayıs 1883 tarihinde, Nisan 1884'ten başlamak üzere 30 yıllığına Viyana, Berlin ve Osmanlı Bankası aracılığıyla Paris sermayedarlarının katıldıkları kısaca Tütün Rejisi olarak tanınan Osmanlı Tütünleri İşletme Ortaklığı adlı şirkete bırakmıştır (Blaisdell, 1979; Gürsoy, 1984, s.43; Küçük&Ertüzün, 1994). Düyun-u Umumiye yönetiminde bütün bu sermaye gruplarının temsil edilir (Parvus, 2017, s.75); Quataert'ın değimiyle tekelin Reji'ye devriyle aile içi bir işlem gerçekleşir (Quataert, 2017, s.39). Reji şirketi devlete senede 75 milyon lira ödemeyi ve sermayesine %8 hesabıyla faiz ödedikten sonra bakiyeyi, devlet, Düyun-u Umumiye İdaresi ve şirket arasında karın miktarına göre değişen oranda paylaştırmayı taahhüt etmiştir. Şirket ilk üç sene zarar etse de sonrasında kara geçer (Eldem, 1994, s.77). 1882-83 senesinde tütün geliri 889.429 lira iken 1903-1904 yılında bu rakam bir milyonun üzerine çıkmıştır (Küçük&Ertüzün, 1994).

Reji 1884 yılında İstanbul ve İzmir'de iki fabrika; sonrasında Samsun, Adana, Şam, Halep'te küçük ölçekli işletmeler kurmuştur (Eldem, 1994, s.77). Tütün Rejisi kısa sürede tüm ülkede teşkilatlanır. 1883 yılında tütün işletmesi Düyun-u Umumiye'nin elindeyken idari ve gözetim elemanı olarak çalıştırdığı personel sayısı 4200 ila 4500 kişidir. Bu sayının 500 kadarı fabrika işçisidir⁶⁰. Reji personel sayısı 1887'ye

⁵⁹ Muharrem Kararnamesi 9/4. madde: "... Tütün ve tuz inhisarına gelince Hükümet-i Seniyye bunları Reji tarikiyle işletmek üzere mukavelat akd olunmasına esasen muhalefet etmeyecektir... Tütünün Reji tarikiyle işletilmesinden hasıl olabilecek temettü alakadaran beyninde ta'yin edilecek şeriat mucibince Hükümet-i Seniyye ile ashab-ı tahvilat ve işletici kumpanya beyninde taksim olunacaktır" (Sağlam, 2008, s.315).

⁶⁰ 1914 yılına gelindiğinde Reji'nin İstanbul ve İzmir fabrikalarında toplam 2109 , diğer dört fabrikada ise toplam 982 kişi çalışmaktadır (Eldem, 1994, s.78).

gelindiğinde 5602'ya; 1899'da ise 8814'e çıkmıştır (Quateart, 2020, s.39-40). Şirket ihraç edilecekler dışında tütün ürününün tamamını köylüden en düşük fiyattan satın alır. Köylü tütün yetiştirmek için her yıl yeniden Reji'ye başvurmak zorundadır. Reji'nin ağır sömürü koşullarından, tütün üreticisi köylüler kaçak yollardan üç dört misli fiyat veren yabancı alıcılara satma yoluna girmeye başlamıştır. Bu durum sayısı binin üzerine çıkmış olan kolcularla köylünün karşı karşıya gelmesine neden olur (Küçük&Ertüzün, 1994; Quateart, 2017, s.36-51).

Genel olarak hükümet desteğiyle devlet mekanizmasının uzantısı olarak hareket eden Düyun-u Umumiye İdaresi büyük bir toplumsal dirençle karşılaşmaz⁶¹. Böylelikle Osmanlı kaynakları rahatça alacaklılara akar. Osmanlı yönetiminin Düyun-u Umumiye İdaresi'nin dolayısıyla Tütün Rejisi'nin işlerini kolaylaştırıcı tutumunu, el konulan gelirlerin artırmasının önündeki fiili engel teşkil eden kaçakçılık mevzunun çözümünde görebiliriz. Düyun-u Umumiye İdaresi ilk yıllarda devletin kolluk kuvvetlerinin kaçakçılıkla mücadelenin yetersizliğine dair, Maliye Nezareti'yle yaptığı yazışmalarla beklentisini karşılayacak sonuç alamamıştır. İdare'nin isteği doğrultusundaki çözüm,

⁶¹ Düyun-u Umumiye'ye karşı toplumsal tepki daha çok Tütün Rejisi'nin pervasız yetkilerine karşı gelişmiştir. Rejiye karşı Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yer yer silahlı çatışmaya dönüşen karşı koyuşlar gerçekleşir. Quateart'ın anlatımıyla bu müstakil direnişlerin mahiyeti şu şekildedir : “ ...Demirci ahalisi Reji birliklerine baskın vermiş, yakalanan bazı kaçakçıları serbest bırakmış ve ele geçirilen tütünü geri almıştı. Aynı kazanın köylüleri Reji memurlarını taşlamış ve kurallara uymalarına engel olmuşlardı. Samsun Darende'de bir Reji deposu köylülerce yapmalanmış, Zile'nin içindeki ve civarındaki tesisler basılarak büyük miktarda tütün tahrip edilmişti. Komşu Tokat'ta bir silahlı çatışmada köylüler Reji kolcularının çoğunu yaralayarak el konulan 170 balya kaçak tütünü geri almışlardı. Harput kazasında çeşitli yörelerdeki depolar yakılmış ve kolcular öldürülmüştü; Batı'da Adapazarı'nda 300 kişi şirket görevlilerinin bir kaçakçıyı tutuklamasını engellemişlerdi...”. Hükümet bu huzursuzluk karşısında harekete geçerek Reji kolcularını silahsızlandırma kararı almıştır. 1895 Eylülünden itibaren Trabzon, Halep, Harput, Konya ve Bitlis ve Bursa'nın bazı yörelerinde kolcuların silahlarına el konulmuştur. İzmir Valisi Hasan Fehmi Paşa, Reji kolcularının silah taşımalarını yasaklayarak aykırı davrananların hapse atılmasını emretmiştir. 1896 Martında Maliye Nezareti kaçakçılığı önleme görevinin ordunun üstlendiğini bildirmiş, ancak sonrasında Reji ile yapılan müzakerelerle hükümet Reji gerginlik, Reji'nin yetkilerinde bir değişim olmaksızın giderilmiştir (Quateart, 2017, s.63-68) .

Mayıs 1885 tarihinde Şura-ı Devlet'in kararıyla gerçekleşir ve kaçakçıların takibi İdare'ye bırakılır (Kesinkılıç, 1997, s.120). Bu karar aynı zamanda, emperyalizminin ve sömürsünün bir simgesi haline gelen kolcuların kullanılmasının da dayanağını oluşturur. Osmanlı Devleti Osmanlı Rus Savaşı sonrası 1879 yılında mali sistemde başlattığı (bir sonraki bölümde bahsedilecek olan) reform sürecinde Tahsil-i Emval-i Devlet Nizamnamesini çıkartarak, vergi tahsilatını tamamen sivilleştirmiştir. Ancak sistemin bu şekliyle işlememesi nedeniyle tahsildarlar işlerini zaptiyesiz yürütemez. Ekim 1886'da çıkarılan nizamname ile tekrar 1879 öncesinde olduğu gibi vergi tahsil usulüne zaptiyeler tekrar yerleştirilmiştir (Bölükbaşı, 2005, s.61). Reji Şirketi'nin kolcuları devletin bu vergi toplama sisteminden tamamen ayrıdır. Tütün Rejisi'nin tütün üreticilerini baskı altına alması, eskiden devletin en zengin çiftçisi niteliğinde olan tütün üreticisi köylülerin giderek yoksullaşarak artan oranda kaçakçılığa yönelmesine neden olmuştur. Reji kolcuları kaçakçılıkla mücadele adı altında çıkan çatışmalarda binlerce kişiyi (1890 tarihli hükümet raporuna göre yılda 2000'den fazla) öldürmüştür (Quataert, 2017, s.66).

Muharrem Kararnamesi'yle alkollü içki üretiminin Düyun-u Umumiye İdaresi'ne bırakılmasıyla İdare bağcılık ve şarapçılığın gelişmesi için çaba içine girmiştir. Avrupa'dan gelen ve bir çeşit bitki hastalığı olan flokseradan etkilenen bağ sahalarının tekrar tarıma kazandırılması için 1889'da İstanbul'da, Göztepe'de Kızıltoprak Amerika Asma Fidanlığı- Bağ Aşı Ameliyat Mektebi ve Nümune Bağ asıyla bir fidanlık kurmuş, bağcılara bedelsiz Amerikan çubukları vermiştir, üreticiye aşı yapmayı öğretmiştir (Toprak, 2007, s.xixi). Bunun dışında vergi mevzuatı üretici lehine geliştirilerek üretim arttırılmaya çalışılmıştır (Önsoy, 1999, s.196). Düyun-u Umumiye'nin ilk yılında 178,861 lira olan alkollü içkiler resmi geliri, yüzyıl başında 265.068 liraya çıkmıştır En yüksek miktarı 1911- 1912 yılında 357.146 lira ile ulaşmıştır.

Düyun-u Umumiye 19.yüzyıla gelindiğinde, sönmekte olan ipekçiliğin canlanmasına da vesile olmuştur. İdare ipekçilik konusunda deneyim sahibi olan Hazine-i Hassa'da yetkili olan Kevork Torkomyan'a ipekböcekçiliği'nin geliştirilmesi görevini vermiş ve

onun yönetiminde Bursa’da bir ipekçilik (Darü’l Hariri 1888) okulu açılmıştır. Bir süre sonra Hazine-i Hassa Nazırı Portakal Mihail Paşa’nın her iki görev hakkıyla yapılamadığı gerekçesiyle Torkomyan’ın görevlerinden birini seçmesini istemesiyle, Torkomyan açtığı okulu tercih etmiştir. Düyun-u Umumiye Torkomyan’a ödül olarak İstanbul merkez idaresinde Ziraat ve Fen Müşavirliğini ve Harir Şubesi müdürlüğünü vermiştir. 1897 yılında Torkomyan Türkçe ve Fransızca “İpek Böceği Beslemek ve İpek Tohumu İstihsal Etmek” başlıklarıyla iki kitap yazmış ve DU bu kitapları yayımlamıştır. Torkomyan 1922’ye kadar Darü’l Harir müdürlüğünde kalmış 34 yılda kız ve erkek 2032 böcekçi yetiştirmiştir (Toprak, 2007, s. xx). 1881- 1882 yılında 18.851 olan ipek öşrü geliri yüzyıl başında 69.846 liraya çıkmış ve ilerleyen zamanda artmaya devam etmiştir (Küçük & Ertüzün, 1994).

Düyun-u Umumiye balık rüsumunun artışı için, balıkçılar geliri İdare’ye terk edilen sulardan avladıkları balıkları balıkhaneye getirmeye mecbur tutulmuşlardır. Düyun-u Umumiye memurlarının nezaretinde müzayede ile satılan balıkların gelirinden Düyun-u Umumiye hissesi olarak %20, masraflar karşılığı olarak da %3 pay alınmıştır (Du Velay, 1978, s.115). Balıkçılık rüsumunun artışında da ipekte olduğu gibi alanında uzman olan Karakin Devecioğlu’nun alana müdahale etmesi de önemlidir (Toprak, 2007, s.xx). Balık rüsumunda İdare’nin kurulduğu yıldan yüzyıl başına kadar neredeyse iki kat artış gerçekleşmiştir⁶².

Kararnamenin 17. maddesinde Düyun-u Umumiye İdaresi’nin borç yönetimiyle ilgili yaptığı tüm işlemlerin sonucunu Osmanlı Hükümeti’ne bildirmesi gerektiği düzenlenmiştir. Buna göre İdare Meclisi her sene mali yıl başlangıcından iki ay önce hazırladığı bütçeyi Maliye Nezareti’ne vermelidir. Bu bütçe iki ay içerisinde hükümet

⁶² Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi’nin 1882-1914 yılları arasında Osmanlı borçları faiz ve ana para ödemelerine tahsis edebileceği sâfi hâsılat değerleri için bak (Küçük& Ertüzün, 1994).

tarafından tasdik edilerek genel bütçeye eklenir. Bunun dışında Maliye Nezaretine aylık gelir- gider cetvelleri vermek; her yıl sonunda kesin hesabı Maliye Nezareti'ne sunmak; her altı ayda bir Avrupa'ya gönderilen miktarı ve alacaklılara ödenen parayı gösterir bir cetveli Maliye Nezaretine göndermek; Düyun-u Umumiye İdaresi'nin faaliyetini içeren yıllık raporlar yayınlamak İdare Meclisi'nin görevidir. Kararnamenin 18.maddesi ise Hükümete tanınan İdare'nin yapmış olduğu işlemleri denetleme hakkıyla ilgilidir.

18.madde, Düyun-u Umumiye İdaresi'ne bırakılan gelirlerin idaresinin Hükümet'in kontrolüne tabi olduğunu söyler. Ancak devamında hükümet tarafından denetim işlemi için atanan komiser ve müfettişler Düyun-u Umumiye İdaresi'nin memuru sayılır, maaş ödemeleri hükümet tarafından değil İdare tarafından yapılır (Keskinkılıç, 1997, s.71). Bu memurların her toplantıya katılma hakkı olsa da "... emir-i İdareye asla müdahale edemeyeceklerdir..." (18.madde).

Bu iki madde teoride Düyun-u Umumiye İdaresini Osmanlı maliyesinin bir dairesi gibi gösterse de (Önsoy, s.174 1999), Düyun-u Umumiye İdaresi ile Maliye Nezareti/Hükümet arasında bir hiyerarşi ilişkisi yoktur. Bunun sebebi Düyun-u Umumiye'nin emperyalist devletlerin temsilini gerçekleştirmek amacıyla bağımsızlığını büyük ölçüde yitiren Türk devletinin içine yerleştirilmiş bir aygıt olmasıdır. Denetçilerin Düyun-u Umumiye memuru olması ve idareye "asla" müdahale edememeleri, denetim hakkını ölü doğurmuştur. 17. maddede ise Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Maliye Nezareti'ni yalnızca devlet içerisindeki koordinasyonun sağlanması amacıyla bilgilendirmesi düzenlenmiştir. Düyun-u Umumiye İdaresi devletin yürütme gücünün üstünlüğünü tanımaz. Maliye Nezareti'ne İdare'nin bütçesini denetleme hakkı verilmemesiyle merkezi devlet kontrolünün dışında kurulmuş ayrı bir bütçenin varlığı söz konusu olmuştur. Bu durumsa devletin egemenlik hakkını ihlal eder.

Düyun-u Umumiye İdaresi kanuni tüzel kişiliğini Muharrem Kararnamesi'den alarak, ülke kaynaklarının en önemlilerinin ve toplam gelir kaynağının ortalama üçte birinin (Gürsoy, 1984, s.48; Kazgan, 2021, s. 23) Avrupalı alacaklılara verilmesi için, kısa süre

içerisinde o zamana kadar görülmemiş güçte bir teşkilatlanmayı tüm Osmanlı Devleti sınırlarında hayata geçirir (Önsoy, 1999, s.171).

Genel hatlarıyla Düyun-u Umumiye örgütlenmesine bakıldığında, yukarıda ifade edildiği üzere en yetkili organ olan İdare Meclisine bağlı geniş bir örgütlülük karşımıza çıkar. İdare Meclisi'ne doğrudan bağlı birimler: 1- İdare Meclisi Başkatibi 2- Hukuk Müşavirliği 3- Muamelat-ı Umumiye-i Nakdiye Şubesi 4- Defter-i Kebir Şubesi 5- Hesap İşleri Kontrollüğü 6- İhtiyat Müesseseleri'dir (Memurin Nizamnamesi)(Keskinkılıç, 1997, s. 108).

İstanbul'da İdare Meclisi'ne bağlı ayrıca bir Genel Müdürlük vardır. Genel Müdürlük İdare'nin İstanbul'daki dört merkez müdürlüğünü ve taşradaki nezaret adı verilen bölge müdürlüklerini koordine etmektedir (akt. Keskinkılıç, 1997, s. 108). Genel Müdürlüğe bağlı birimler şunlardır: Genel Müfettişlik, Merkez Muhasebe Şubesi, Usul-u Muzaaf üzere Muamelat-ı Hesabiye Şubesi, Aşar Şubesi, Memurlar Şubesi, Umur-ı Tahririye Şubesi, Tuz Şubesi, Müskirat Harir ve Avlanma Şubesi, Ziraat Fen Müşavirliği, İstatistik, Evrak Kalemi, Umur-ı Hukukiye, Pul Kalemi, Mühendis Kalemi, Merkez Vezne, Harcama Müdüriyeti, Matbaa, Tatbik Kalemi, Kapı Kethüdalık.

Bu şubelerden başka Vezne Müdürlüğü, Levazım Müdürlüğü, Basım Müdürlüğü, Teftiş Heyeti, Ziraat Müfettişleri, Memurlar Komisyonu gibi kurumlar da Düyun-u Umumiye örgütünün parçasıdır (Kömürçan, 1948, s.68).

Düyun-u Umumiye İdaresi Genel Müdürlüğü'ne bağlı taşra teşkilatında nezaret adı verilen bölge müdürlükleri bulunmaktadır. Nezaretlere bağlı şehir ve ilçelerde de bölge müdürlüklerinin altında sırasıyla Merkez Müdürlükleri, Müdürlükler, Merkez Memurlukları, Memurluklar, Ondalık Memurları olarak taşra teşkilatı yapılır (Keskinkılıç, 1997, s.109). Birinci Dünya Savaşı öncesinde İdare'nin Adana, Halep, Edirne, Ankara, Bağdat, Beyrut, Bursa, İstanbul, Girit, Dırc, Erzurum, Konya, Midilli,

Manastır, Musul, Foça, Selanik, Samos, Siirt, Sivas, İzmir, Trabzon ve Yemen’de müdürlükleri bulunuyordu (Sağlam, 2007, s.116).

İdare bu geniş teşkilatta işlerin yürütülmesi için ilk başta Muharrem Kararnamesinde düzenlenen yetkileri çerçevesinde işlerini yürütmüştür. Ancak Düyun-u Umumiye örgüt hiyerarşisi, memurların çalışma şartlarını düzenleyen 1900 yılında Memurin Nizamnamesi’ni hazırlanması ile daha kurumsal bir düzleme oturtulur. Buna göre İdarenin merkez ve taşra teşkilatının oluşumu; İdare memurlarının sınıfları, maaşları ve bağlı bulunduğu amirliklerin belirlenmesi; memur disiplin suç ve cezaları çok ayrıntılı şekilde düzenlenmiştir. Bu nizamname İdare’nin feshine kadar yürürlükte kalmıştır. İdareye bağlı birimler zaman içerisinde ayrı memur yönetmelikleri de (ondalık, aşar ve müskirat memurları yönetmelikleri gibi) oluşturmuştur. Tütün Reji İdaresi’nin kendine ait şartnamesi mevcuttur (Keskinkılıç, 2002, s. 69-71)⁶³.

Vilayetlerdeki Düyun-u Umumiye Memurlarının 1901 ve 1902 tarihindeki sayıları Memurin Nizamnamesi’ne göre şu şekildedir (Keskinkılıç, 1997, s.112): Nazır ve Merkez müdürleri 25 kişi, Müdürler 102, Muhasebe Başkatipleri 114, Tahrirat Başkatipleri, Tahrirat Başkatipleri 24, Veznedarlar 116, Katipler 768, Merkez memurları 33, Memurlar 571, Piyade ve Süvari Kolcuları 1422, diğer Müstahdemler 272, Kantarcılar 201 kişidir. Toplam çalışan sayısı 3648 kişidir. Bu sayı ilerleyen yıllarda giderek artmıştır. 1909- 1910 senelerinde İdarenin İstanbul ve taşrada bulunan memurları toplam 5000 kişiyi bulmaktadır (Kömürçan, 1948, s. 69).

Genel Müdürlük ve taşradaki nazırlar gibi üst seviyeli yöneticiler dışındaki personel hariç idari personelinin tamamı Osmanlı vatandaşıdır (Keskinkılıç, 2002, s.74).

⁶³ Düyun-u Umumiye Memurin Nizamnamesi Keskinkılıç’ın “Düyun-u Umumiye İdaresi’nde Memur Olmak” makalesinde ayrıntılı olarak incelenmiştir (Keskinkılıç,2002).

Müdürlük ve taşradaki nazırlar gibi üst seviyeli yöneticiler dışındaki idare personelinin tamamı Osmanlı vatandaşıdır. Kömürcan 1909- 1910 senesi için tüm personel içinde müslüman olmayan personel oranını %8 olarak belirtmiştir (Kömürcan, 1948, s.69).

Keskinkılıç İdare'nin izlediği personel alım usulünü şu şekilde aktarır (Keskinkılıç, 2002, s.70):

Memuriyet sınavı iki ayrı şekilde yapılırdı. Sınav şekli öncelikle dil merkezli düşünülmüştür. Türkçeden başka Fransızca'yı bilen adaylar; Türkçe ve Fransızca imla ve konuşma, iki dilde karşılıklı çeviri, dört işlem, faiz hesapları, akçeler arası kıymetlendirme, defter tutma usulleri, Osmanlı Devleti'nin idari ve mali teşkilatı, limanları, kara-deniz nakil 'yolları, tarım ve sanayi ürünleri, ticareti, ihracat ve ithalatı, genel coğrafya bilgisi ve genel kültür konuları ile ilgili sorular sorulurdu. Yalnız Türkçe bilen adaylara ise; Türkçe yazı ve konuşma, dört işlem, akçeler arası değişim ve kıymetlendirme, defter tutma, ülkenin nüfusu, idari bölümleri, vilayet sayısı, deniz ve kara taşımacılığı, ticareti, ihracat ve ithalatı konularından sınav yapılmaktaydı. Sınavda en yüksek puanı 10 idi. Türkçe ve Fransızca'dan toplam en az dört, coğrafyadan ise iki puan alamayanlar başarısız sayılırdı. Yazılı sınav barajdır. Yazılı sınavı geçenler sözlü sınavına alınır. Sınavlar bir komisyon tarafından değerlendirilirdi. Puanları eşit olan adayların seçiciliği için başka bir dili bilenler tercih edilirdi. Bu dil bilgisi için de 10 üzerinden en az 6 alınması gerekliydi. Seçilikte sınavı yapılan diller, Almanca, İngilizce, Arapça, Ermenice, Rumca, İtalyanca ve Rusça idi. Sınav Komisyonu, sınavın güvenli yapılabilmesi için adayların ismini bilmemesi gerekirdi...Sınav günü komisyon tarafından 6 zarftan biri kura ile çekilerek çıkan soru yazılı olarak aday tarafından cevaplandırılırdı (Nizamname, 1317: 15-18).

Parvus'un dile getirdiği gibi ülkede, biri Avrupa tarafından açıktan açığa korunan Düyun-u Umumiye Teşkilatı, diğeri ise Avrupa'nın sürekli olarak baskı altında tuttuğu ve sıkıştırdığı Osmanlı Maliye Nezareti olarak iki mali teşkilat dolayısıyla iki aygıt mevcuttur (Parvus, 2017, s. 72). Vergi kaynaklarının İdare'nin yönetimi altında ıslahıyla birlikte, kalifiye memurların yönetiminde geniş ve etkin örgütlenme ile vergilendirme ve vergi toplama usulü, Osmanlı mali teşkilatının kapasitesinin çok üzerine çıkmıştır. Ancak Düyun-u Umumiye İdaresi, kendisine tahsis edilen kaynaklardan elde ettiği gelirlerden her yıl % 1 ana para, % 4 faiz olmak üzere Osmanlı

dış borçlarının % 5'ini ödeyecektir. Geriye kalan borcun % 5'i 5.850.000 Osmanlı lirasıydı. Eğer Düyûn-ı Umûmiyye'ye bırakılan kaynakların yıllık geliri bu rakamı aştığı taktirde aşan kısım Osmanlı hazinesine kalır. Ancak 1882-1914 arasında gelirler hiçbir zaman bu rakama ulaşmamıştır. İdare'nin topladığı en yüksek gelir 1913-1914 bütçesi itibariyle 4.385.914 Osmanlı lirasıdır (Küçük& Ertüzün, 1994).

2.4.3.2. Düyün- Umumiye İdaresi'nin Devlet Maliyesi Üzerinde Yarattığı Sonuçlar

Düyün-u Umumiye İdaresi Osmanlı Devleti ile kurduğu işbirliğiyle, kamu borçlarının ödenmesinde alacaklıları memnun edecek şekilde faaliyetlerini sürdürmüştür. Avrupa devletleri ile bozulan ilişkiler ve Avrupa para piyasalarının Osmanlı tahvillerine olan itimatı Düyün-u Umumiye İdaresi'nin borçlar üzerindeki kontrolüyle düzelir. 1874-1886 döneminde dış borçlanma durmuş ve Osmanlı Bankası'ndan alınan ve 1886'ya gelindiğinde 4,5 milyon lirayı bulan avanslarla idare edilmiştir. Aynı yıl Osmanlı Bankası'ndan alınan avansların konsolidasyonu için Osmanlı Bankası aracılığıyla Gümrük gelirlerinin teminat olarak gösterildiği %5 faizli 6.500.000 lira borçlanılmıştır (Kazgan H. , 1999, s. 331). Alınan bu borçla yeni borçlanma dönemi başlamıştır. 1888, 1890, 1891, 1893, 1894, 1896 1902, 1903 yılında Avrupa piyasalarına yeni tahviller ihraç edilmiştir (Önsoy, s.289-291). 1886- 1903 borç dönemi, 1854- 1874 ve 1903-1914 döneminde yapılan borçlanmalardan koşulları itibariyle daha ılımlıdır ve borçlanma daha düşük seviyede gerçekleşir. Bu dönemde savaş baskısının olmaması devlet harcamalarını görece düşük seviyede tutmuş, paranın istikrarı korunabilmiştir, bu sayede az dış borçla denk bütçe gerçekleştirilmiştir (Önsoy, 1999, s. 291). Bütçe denkliliğinin bedeli, İdare'nin kurulmasından sonra borç ödemelerinin yeni borçlanmaların önünde seyretmesi ile Avrupa'ya artı değer aktarımının düzene bağlanmış olmasıdır (Pamuk,2019, s.139).

Düyün-u Umumiye İdaresinin'nin sağladığı güven ortamı kurulmasından sonra yalnızca yabancı kredileri değil aynı zamanda Devlete doğrudan yabancı yatırım da artmıştır

(Birdal, 2010). İdarenin sağladığı güven ortamında yalnızca yabancı krediler değil aynı zamanda Islahat Fermanı ile önü açılan doğrudan yabancı yatırımlar da artmıştır. Kırım Savaşını izleyen süreçte yabancı yatırımlar özellikle demiryolu yapımında kendisini gösterir. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla demiryollarının yapımı hızlanarak gelen dolaysız yabancı yatırımların yarısından çoğu demiryolları imtiyazlarına akar (Birdal, 2010). Aynı zamanda 1881 sonrası demiryollarının gelişiminin etkisiyle banka-sigorta, iç-dış ticaret, eğitim, sağlık, liman işletmeciliği, lotaryacılık, tiyatro, su sağlanması gibi bir dizi hizmetlere ve bir miktar da madencilikle basit sınai işlemlere ve tarıma alanında da yabancı sermaye kendisini göstermiştir (Kazgan, 2005, s.24).

1856'da İngiliz sermayesine imtiyazı verilen Cenova Köstence demiryolu Osmanlı Devleti'nin ilk demiryoludur. Hattın yapılması 1860'da tamamlanmıştır. 1856'da İzmir Aydın demiryolu imtiyazı gene bir İngiliz sermaye grubuna verilmiş ve 1867'de işlemeye başlamıştır. Bunlardan başka 1861'de Ruscuk Varna demiryolu imtiyazı, 1863'te İzmir Kasaba demiryolu imtiyazı İngiliz sermaye gruplarına verilmiştir. Haydarpaşa İzmit demiryolu devlet olanakları ile yapılmış ancak bir müddet sonra İngiliz şirketine kiralanmıştır. Mudanya Bursa demiryolu hattının da hükümet iradesiyle yapıma başlanır ancak tamamlanamaz. Hat 1891 yılında Fransız şirketine satılarak faaliyete başlar. Şam Kudus demiryolu hattının imtiyazı Mersin Adana hattı ile birlikte 1856 yılında yerli bir gruba verilmiş ancak başarısız olması nedeniyle Mersin Adana hattı 1883 yılında bir İngiliz şirketine, Şam Kudüs hattı ise 1880'de Fransız şirketine bırakılmıştır. Haydarpaşa, İzmit, Ankara hattı devlet olanaklarıyla yapılmış 1873 yılında ulaşımına açılmış , bir müddet sonra İngilizlere kiralanmış; 1888 yılında ise başta Deutsche Bank'ın bulunduğu bir grup Alman şirket tarafından İngilizlerden devralınmıştır (Kömürçan, 1948, s. 82-87).

Düyun-u Umumiye İdaresi demiryollarının kurulmasıyla tarım pazara açılırken, tarımsal üretim ve dolayısıyla aşar vergisi gelirinin de artıracaklarını hesaplayarak II. Abdülhamit'i gelecek olan şirketlere büyük imtiyazlar vermeye ikna etmiştir (Kazgan, 2021, s.24). İdare bu konuda yanılmaz, demiryollarının uzunluğunun katlanarak arttığı 1861-1908

döneminde bütün ülkenin aşar geliri yüzde 114 oranda yükselmişti (Yerasimos, 1975, s.964).

İmtiyaz hakkı alan şirketlere yüklü kilometre garantisi verilir. Kilometre garantisi için devlet maliyesinin içinde bulunduğu koşullarda Düyun-u Umumiye İdaresi devreye girerek hattın geçeceği vilayetlerin aşar gelirlerinede alacaklılar adına el koymaktadır ve hükümet idarenin üstlendiği bu işin karşılığı olarak hasılat üzerinden %5 komisyon vermeye razı olmuştur (Kömürçan, 1948, s.81). Blaisdell 1888 Osmanlı Devleti'nin Asya bölümündeki demiryollarının yapım koşullarını bildiren iradede düzenlenen Düyun-u Umumiye Meclisi'nin görevlerinin aynı yıl Deutsche Bank'a verilen Haydarpaşa İzmit Hattı'nın imtiyaz sözleşmesine aynen alındığını söyler (Blaisdell, 1979, s. 120). Sonraki anlaşmalara aynen aktarılan madde şu şekildedir:

“Osmanlı Hükümeti imtiyaz sahipline yapılan ve işletilen her kilometre demiryolu için yıllık 15.000 frank gayrisafı geliri sağlamak amacıyla aşağıdaki yönetimi izleyecektir: Hattın geçtiği İzmit, Ertuğrul, Kütahya ve Ankara sancakları aşarı açık arttırmaya çıkarıldığı zaman Düyun-u Umumiye İdaresi'nin bir görevleisi de hazır bulunacak ve açık arttırmayı kazanan mütezzimlerin vermek zorunda oldukları senetler bu sancaklardaki Düyun-u Umumiye görevlilerine verilecek ve karşılıkları da ancak bu görevlilere ödenecektir. Yukarıda belirtilen kilometre güvencesini sağlamak üzere hükümetin imtiyaz sahiplerine ödemeyi kabul ettiği miktar böylece toplanmış olan paradan alınacak ve Düyun-u Umumiye İdaresi tarafından imtiyaz sahiplerine ödenecektir; kalan yine aynı yönetim tarafından devlet hazinesine aktarılacaktır”.

Düyun-u Umumiye İdaresi görüldüğü gibi ülke maliyesinin temsilcisi gibi davranır. İdarenin demiryolu projelerine dahil olması, yabancıların demiryolu yatırımlarını büyük ölçüde güvence altına alarak, risklerini en aza indirmiştir (Birdal, 2010, s.11). Kilometre garantileri, demiryolları işini yabancılar için çok karlı hale getirmiştir. Devlet, yabancı bir yatırımcı tarafından inşa edildiğinde kilometre garantisine rağmen kararlaştırdığı miktarı garanti etme taahhüdünü desteklemek için borç almak zorunda kalmıştır (Geyikdağı, 211, s. 77). Ayrıca yabancı şirketlere demiryolunun yapımı işletilmesi ve yenilenmesi için tanınan olanaklarda da devlet kaynaklarının tam olarak talanı söz

konusudur. Örneğin İzmir- Aydın demiryolu yapımı esnasında şirket gümrük vergisinden muaf tutulmuş, demiryolunun kırk beş kilometre çevresindeki bütün maden ve ormanları bedava kullanılmış, demiryolunun yapımı sonrasında ise cüzi miktar vergi karşılığında bu hakları devam etmiştir (Kurmuş, 2007, s. 100). Diğer hatların yapımında da çok benzer haklar verilmiştir. Bununla birlikte demiryolu imtiyazı alan ülkeler, o bölgede nüfuz kazanma; demiryolu inşaatı ve işletmesinde kullanılan malzeme, ekipman ve araçların satışını yapma; hammadde ihtiyaçlarını eskisinden daha hızlı ve daha ucuza elde etme ve endüstriyel ürünlerini borç alan ülkede satma ve böylece pazarını genişletme imkanı elde eder (Geyikdağı, 211, s. 77).

Demiryolu imtiyazı ayrıcalığı elde etmek dünyayı paylaşma yarışının önemli bir parçasıdır. Demiryolu imtiyazı (sermaye ihracı) o ülkenin meta ihracını da harekete geçiren bir araç haline gelmiştir (Lenin, 1998, s.73). Avrupa devletleri bu paylaşım savaşında Osmanlı Devletinden elde ettikleri tüm bu olanakları kullanabilmek için birbirleriyle yoğun mücadeleye girmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde 19.yüzyılın ilk yarısında belirleyici güç olan İngiltere ve Fransa'nın rekabetine, 1871'de ulusal birliğini tamamlayan Almanya da katılır. Yüzyılın son çeyreğinde emperyalistler arası güç dengelerinin İngiliz hegemonyası aleyhine kapanarak yerini İngiltere, Fransa ve Almanya arasındaki rekabete bırakması 1860'lardan itibaren Osmanlı Devleti'ndeki İngiliz yatırımlarındaki düşüşten itibaren kendisini göstermiştir. İngiltere'nin yarattığı boşluk Fransa tarafından doldurulmaya çalışılsa da İngiltere 1.Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı dış ticaretinde en büyük payı almaya devam eder (Pamuk, 2020, s. 139). 1888 yılından Deutsche Bank'a verilen Bağdat Demiryolu imtiyazıyla birlikte Osmanlı topraklarında Almanya ve Fransa'nın artan demiryolu rekabeti, devleti fiilen nüfus bölgelerine ayrılmasına neden olmuştur (Pamuk, 2020, s.140) ki zaten Osmanlı Devleti'nin yapılan demiryolu güzergahlarını belirlemesine izin verilmemiştir (Ortaylı, 2019, s. 158).

2.4.4. Moratoryum Sonrası Devletin Mali Örgütlenmesinde Gerçekleşen Reformlar

Osmanlı Devleti 1877- 1878 Savaşı sonrası yaşanan mali çöküşle birlikte kurulmasına kesin olarak bakılan uluslararası mali komisyonun önüne geçmek ve dış borç ödemelerinin dolayısıyla da Osmanlı maliyesinin kontrolünü tümüyle kaybetmemek amacıyla bir kez daha mali reform sürecine girmiştir. Bu başlıkta Osmanlı Devleti maliye teşkilatında İngiliz müdahalesi ile başlayan 1879 reform süreci devamında ortaya çıkan ve borçluluk- kurumsal reform bağlantısını açık olarak kuran temel mali örgütlenmeler ele alınmıştır.

2.4.4.1. Mali Islahat Komisyonu

Mali Islahat Komisyonu Düyun-u Umumiye İdaresini oluşturan talepleri anlamak açısından önemlidir. Devletin bağımlılığının savaşlar nedeniyle artmasının bir sonucu olarak emperyalistlerce geliştirilen aygıtların biçimleri de değişir. Berlin Antlaşması sonrası İngiltere'in İstanbul büyükelçisi Layard, II. Abdülhamit'e mali reform taleplerini içeren bir layihayı Abdülhamit'e sunmuştur. Layard'ın sunduğu bu önerilerin ana hattı Avrupa finans çevreleriyle ilişkili ama Babıali kontrolünde bir reform komisyonunun kurulmasıdır. Bu istek uzun zamandır gündemdedir ancak hükümet bu öneriye sıcak bakmamıştır. Ancak İngiltere'nin Berlin Antlaşmasındaki yardımı ve bu antlaşmaya dayanılarak uluslararası mali komisyon kurulma ihtimalinin önüne geçme isteğiyle Layard'ın sunduğu İngiliz taleplerine karşı daha fazla direnemez (Du Velay, 1978, s.245; Bölükbaşı, 2005, s.15-16). Devletin mali işlemlerini merkezileştirmek ve bakanlıkların ve dairelerin kendi mali ve muhasebe sistemlerini geliştirmelerini önlemek için, Maliye Bakanlığı'nda, hükümetin tüm dairelerinin mali işlemlerini ve bütçe süreçlerini koordine etmek ve Bakanlar Kurulu'na gitmeden önce bunları yıllık bütçede bir araya getirmek ile yetkili bir Mali Islahat Komisyonu kurması kararlaştırılır (Shaw, 2002). Hükümet Berlin Antlaşması'nın uluslararası mali denetim hükmüne dikkat ederek, Mali Islahat Komisyonunda iki yabancı uzmanın da Osmanlı memuru

statüsüyle bulunmasını kararlaştırır ve bu girişimlerin İngiltere ve Fransa makamları nezdinde yapılmasını sağlar. Komisyonun nizamnamesi 30 Ekim 1879'da kabul edilir (Bölükbaşı, 2005, s. 18).

Mali Islahat Komisyonu ilk başkanı Sadrazam Tunuslu Hayrettin Paşa'dır. Babıali'nin isteği ile İngiltere tarafından gönderilen üye İngiltere'nin Hindistan'daki sömürgelerinden Kalküta'da genel kontrolörlük görevinde bulunmuş Edward Harrison; Fransa tarafından gönderilen üye ise ülkenin Beyrut konsolosu Mösyö Tricou'dur (Bölükbaşı, 2005, s. 20). Diğer üyeler ise Meclisi Mebusan reisi Hasan Fehmi ve Reisi sanisi Ohanes Allahverdi efendi ile Osmanlı Bankası umum müdürü Mösyö Forster ve Gredit Lonnais müdürü Mösyö Mercet'tir (Du Velay, 1978, s.245).

Komisyonun hazırladığı reform raporunda çoğu Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla hayata geçecek, devletin tüm yürütme aygıtını ve büyük oranda ise devlet maliyesini ilgilendiren önemli değişiklikler önerilmiştir. Bu önerilerden bazıları: 1- Tophane ile Harbiyenin; Maarifle Adliye Nezaretinin; Ziraat, Maden ve Ormanlarla Ticaret Nezaretinin birleştirilmesini 2- Ayan meclisi ile Devlet Şurası gibi daha "egemen" dönemlerden kalma heyetlerin tamamen ilgası 3- Ağır suistimallere ve ihtilaslara sebebiyet veren para cezaları ile mahkeme masrafları sisteminin ıslahı 4- Vergi tahsilat masraflarının tenkisi 5- Madenlere ait nizamnamelerin liberal bir istikamette yeniden tetkiki ve madenlerin vilayetler tarafından işletilmesi sisteminin ilgası 6- Bir kısım devlet emlakinin satılması ve mütebakisinin (kalanı) icara (kira) verilmesi 7- İpotek kanunu çıkarması 8- Yerli sanayini önünde bir engel olan %7 transit resminin ilgası 9- Babıali'nin alınması planlanan istikraz varidatını kaime ve ayarı bozuk paraların tedavülden çekilmesine hasretmesi 10- Daha iyi muhasebe sisteminin yerleştirilmesi (Du Velay, 1978, s. 254- 255) 11- Kadastro düzenlemelerinin yapılarak hızla aşarın arazi üzerinden alınması usulüne geçilmesi 12- Tütün için, İtalyan usulü bir reji idaresinin tesis edilerek gelirlerinin artırılması 13- Devletin mali idaresi bir Avrupalı maliye nazırına teslim edilmesi; istihdam edilecek Avrupalı görevlilerin geniş yetkilerle donatılarak, devletin mali politikaları bunların kontrolündeki Maliye

Nezaretî'ne verilmesi; mali müfettişlerin etkin olarak çalıştığı geniş yetkilerle donatılmış bir Maliye Meclis-i Kebiri kurulması, bu meclisin taşradaki tüm mali işleri ve vergilere ilişkin her türlü işi kontrol etmesi (Bölükbaşı, 2005, s.33-34) 14- Bütçelerin usulünce yapılması gerektiği ve nazırların kendilerine verilen tesisatta yolsuzluk yapmalarının önüne geçilmesi gerektiğidir (Du Velay, 1978, s. 254- 255; Bölükbaşı, 2005, s.33-34). Ayrıca komisyon halen bazı nezaretlerin vezne bonoları ihraç ettiğini, bazılarının ise hazineden tamamen ayrı özel gelirlere sahip olduğunu belirtmiştir. Nezaretler hakkında net bilgi elde edemez, örneğin komisyonun Harbiye Nezaretî'nin yaptığı borçlar, ödemesi gereken askeri maaşlar ya da bedeli nakti ile ilgili bilgisi yoktur. Raporda gümrüklerde tuz ve tütün vergisinden kaçakçılık yapıldığı ve ayda 2000 kuruş maaş alan memurun 50 bin sterlinlik servet biriktirdiği de raporunda tespit etmiştir (Du Velay, 1978, s. 254- 255). Görüldüğü üzere bu hükümlerden Komisyonun planı Berlin Antlaşması protokol hükmünün, mali denetim yetkisini sessiz bir şekilde iki devletle hayata geçirmek istediği anlaşılmaktadır.

Mali Islahat Komisyonu Maliye Nezaretî'nin çalışmalarına şekil ve onay verici bir pozisyonda bulunur. Örneğin Rus Savaşı sırasında çıkartılan kaimelerin piyasadan ilgası için İngiltere finans piyasasından borçlanma girişimi komisyonun onayıyla gerçekleşmiştir. Borçlanma başarısız olunca kaimenin kaldırılması ile ilgili yapılan layihalarını da bu komisyon denetlemiştir. 1879 ve 1880 bütçeleri de Islahat-ı Maliye Komisyonu, Maliye Nezaretî ve hükümet birlikte hazırlamıştır (Bölükbaşı, 2005, s.24-28). Devletin en önemli gelir kalemi olan aşarın tahsilinde yaşanan sıkıntıların çözümü, Maliye Nezaretî'nin başkanlığında kurulacak komisyonlar, vergilerin düzenlenmesi ve artırımı gibi doğrudan devlet maliyesi ile ilgili kararlar da bu komisyon denetiminde alınmıştır. Komisyonun Faaliyetleri 1881 yılı başına kadar devam eder (Bölükbaşı, s.38- 54). Düyun-u Umumiye'nin kurulmasıyla Mali Islahat Komisyonu'na bu haliyle gerek kalmamıştır.

Mali Islahat Komisyonu İstanbul'da memur maaşlarının dahi ödenemez hale geldiği ekonomik buhran koşullarında hazinenin gelirlerinin artırılması ve mali problemlerin

giderilmesi ile ilgilenme amacıyla 1885 yılında tekrar kurulmuştur. Komisyonun başkanlığına Dahiliye Nazırı Münir Paşa getirilir, çalışma yeri Dahiliye Nezareti'dir. Üyeleri Maliye Nazırı, Nafia Nazırı, Rüşumat Emîni, Hazine-i Hassa Nazırı ve Meclis-i Maliye Başkanı'dır. Hükümet ortaya çıkan her sorunda bu komisyondan görüş istemeyi sürdürmüştür (Bölükbaşı, 2005, s. 59-62).

2.4.4.2. Maliye Nezareti'nin Gelişimi

1879 reform programında ilk hedeflerden biri Maliye Nezareti'nin iç örgütlenmesi ve işleyişi için bir tüzük oluşturulması olmuştur (Shaw, 2002, s.224). Bu kapsamda 1837 nizamnamesiyle Tanzimat döneminin başlarında kurulan bakanlığın bölümleri 1880 tarihli Maliye Nezaretinin Teşkilatı ile Vezaifini Şamil Nizamname ile yapılan değişikliklerle yeniden düzenlenir (Öner, 2005, s.47). Maliye Nezareti'nin ilk teşkilatlanması bazı küçük değişikliklerle 1880 düzenlemesine kadar devam etmiştir (Çelebiler&Güvemli, 2005, s.47). 1880 düzenlemesi ile 1838 teşkilatlanmasından çok daha gelişmiş merkeziyetçilikte bir mali örgütlenme ortaya çıkmıştır.

Nizamaneye göre Maliye Nezareti Heyet-i Merkeziye ve Heyet-i Mülhaka olarak iki teşkilata ayrılır. Heyeti merkeziyede: 1- Maliye Müsteşarı 2- Maliye Teftiş Heyeti 3- Genel Gelir İdaresi 4- Genel Masraf İdaresi 5- Düyun-u İdare-i Umumiyesi (Genel Devlet Borçları İdaresi) 6- Maliye Mektupçuluğu (Maliye Yazışma Departmanı) 7- Sandık Emaneti (Hazine) 8- Maliye Evrak Müdüriyeti (Gelen Giden Evrak Müdürlüğü) 9- Tercüme ve Tahrirat-ı Ecnebiye Müdüriyeti (Yabancılarla Yazışma Müdürlüğü) 10- Muhasebat-ı Atika Muhasebeciliği (Eski Muhasebe Kayıtları ile İlgili Muhasebe Departmanı) bulunur. Heyet-i mülhaka ise: 1- Bircümle devair-i aliye, varidat ve emanet-i mahsusa memurini maliyesi 2- Bütün vilayet ve elviye umuri maliye müdürleri 3- Kazalar malmemurları 4- Sandık emînliklerinden oluşmaktadır (Öner, 2005, s.47; Çelebiler&Güvemli, 2013, s.93).

Maliye Nezareti bu değişiklikle birlikte mali merkeziyetçiliğin kurulması yönünde önemli bir değişim geçirir. Ayrıca bu kapsamda daha önce diğer birimlerdeki memurlar tarafından -özellikle il ve belediye valileri ve İçişleri Bakanlığı'nın yetkisi altında çoğunlukla idari görevleri olan daha küçük memurlar tarafından- yerine getirilen mali işlevler Maliye Bakanlığı'na devredilmiştir (Shaw, 2002, s.224).

Sultan Abdülhamit devrinde 1880 Nizamnamesi teşkilatı 1889'da ikinci ikinci değişikliği geçirmiştir. Bu değişiklik sekiz senede gerçekleşen tecrübelerinin mali teşkilata aktarılmasıdır (Öner,1994, s.59). Bu yeni teşkilatın daireleri: 1- Muhasebe-i Umumiye-i Maliye 2- Muhasebe-i Merkeziye 3- Aşar ve Rüşumat İdaresi 4- Düyun-u Umumiye İdaresi 5- Beytülmal İdaresi 6- Maatahriir Vergi İdaresi Umumiyesi 7- Sandık Emaneti 8- Muhasebatı Atika Muhasebesi 9- Osman Maadin İdare-i Umumiyesi 10- Tafiye-i Düyun Komisyonu 11- Hukuk Müşavirliği (Öner,1994, s.59).

Osmanlı Devleti'nin mali yapısının modernleşmesinde önemli bir aşama olan çift taraflı defter tutma yönteminin benimsenmesi, mali iflas sonrasında Avrupa devletlerinin müdahalesini önlemek amacıyla başlatılan ama Avrupa kapitalist toplumlarından kaynaklanan talepleri Osmanlı iktidarına çeviren 1879 reformların parçası olarak hayata geçebilmiştir. Devletin maliyesinin borç düzenlemesinin başladığı bu dönemde söz konusu teknik muhasebe ve bütçe tekniklerinin geliştirilmesi, devlet gelir ve giderlerinin kaydı, vergilerin tarh ve tahakkuku, alacaklıların tahsil ve borç takibindeki işleri yürütmesi açısından zorunlu hale gelmiştir.

Batı ülkelerinde tek girişli (basit girişli) defter tutma yöntemi uygulanırken, Osmanlı Devleti'nin, devlet muhasebesi ve devlet kurumlarında 14.yüzyıl İlhanlı işgalinde Moğollardan öğrenilen merdiven yöntemi kullanılmıştır. Osmanlı Devleti, borçlanmanın ve aynı zamanda devlet biçiminin değişmesinin yarattığı baskıyla basit defterden bile yararlanmadan çift yanlı defter tutma yöntemiyle tanışmışlardır (Karabıyık, 2005, s. 33). Çift yanlı kayıt tutma usulü Tanzimat reformlarının başlangıcından itibaren devletin gündemindedir. Ancak merkezi devletin maliye

örgütünü, gelir kaynaklarını saptayıp gelirlerin tahsili işini yürütecek bürokratik kadroların dahi yokluğunda, modern maliye usulünün öğrenilip uygulanabilmesi mümkün olmamıştır.

Çift yanlı defter tutma konusu Mali Islahat Komisyonu tarafından gündeme alınmasıyla bu köklü reform için önemli bir adım atılır. Komisyonun Aralık 1879 tarihli raporunda konu ile ilgili değerlendirmesi Maliye teşkilatının görüşü olarak sadrazamlığa gönderilir. Raporda çift yanlı kayıt tutma yönteminin önemi ve Osmanlı mali teşkilatının bu yöntemi uygulayabilme kapasitesi ve dolayısıyla Maliye Nezaretinin genel durumu hakkında önemli bilgiler vardır. Karabıyık'ın aktardığı rapor özetle şu şekildedir (Karabıyık, 2005, s.35):

“... Konu (çift yanlı kayıt tutma) ayrıntılı biçimde incelenmiştir ve Maliye Nezaretinin mevcut yapısı (işleyişi ve kullanılan yöntemler) yetersiz ve düzensiz bulunmuştur. Birinci sınıf bir kısım personel alınmadıkça, hiçbir düzeltme reformun tam olarak yapılamayacağı anlaşılmaktadır.

Usulleri kolaylaştırmak amacıyla düzenli kayıt tutma ve günlük işlemlerin yapılması ile güvenli defter tutmanın mevcut çalışanların görevlerinin yeniden yapılandırılmasına bağlı olduğu görülmüştür.

Hesap ve kayıtların, gelir ve giderlerin ayrıntılarından bilgi edinebilmek için, çift yanlı defter tutma yöntemi öncelikle hazinedeki çalışanlara öğretilmelidir... Uygulamayı derhal hayata geçirmek neredeyse imkansızdır.

Yine de Muhasebe teşkilatı eski ve yeni şeklinde ikiye bölünebilir. Yeni muhasebe departmanı istenen usullerin (yeni yöntemin) uygulanmasından sorumlu olacaktır...

Diğer yandan hazinede gerçek ilkelere göre kayıt tutma (çift yanlı kayıt tutma) yönteminin mümkün olan en kısa sürede başlatılması gerekli görülmüştür. Devletin hesaplarının önümüzdeki Mart ayından itibaren başlayarak çift yanlı kayıt tutma yönetmine göre tutulması uygun olacaktır.

Maliyenin il teşkilatına ilişkin olarak ... bu alanda muhasebe defterlerinin düzenlenmesi ve uygulamaların hayata geçirilmesine ilişkin rapor bu belgenin ekindedir...”

Sultanın onayıyla (Ocak 1880) önce devlet hazinesinde, ardından da bakanlıkların hesaplarında çift yanlı kayıt tutma uygulamasına geçilir. Yüzyılın sonuna kadar çift yanlı kayıt yöntemi devletin büyük bölümünde uygulanır hale gelmiştir (Karabıyık, 2005, s.35). Ayrıca belirtmek gerekir ki Düyun-u Umumiye İdaresi’nin modern mali yöntemlerin Osmanlı mali teşkilatında hayata geçmesinde büyük rolü olmuştur. İdare kamu borçlarının tahsili ve bazı nafia hizmetleri ve borçlara karşı teminat olarak gösterilen varidat kaynaklarını kontrol için idarede çalışan Türk maliyecilerine de bu usulleri öğretme idi, bu yöntemlerin kısa sayılabilecek bir sürede mali teşkilatta uygulanması mümkün olamazdı (Ortaylı, 2021, s. 360).

2.4.4.3. Maliye Teftiş Heyeti

1880 Mali teşkilatı içerisinde Maliye Teftiş Heyeti’nin kurulması borç geri ödemelerinin, mali merkezileşme ve denetim eksenli reformların üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemli bir örnektir. Maliye Nezareti’ne bağlı bir teftiş heyetinin kurulmasını borçlanmanın ilk dönemlerinden itibaren alacaklı devlet temsilcilerinin taleplerine konu olur (Çelebiler&Güvemli, 2013b, s.67). Bu talep ise Osmanlı Devleti’nin dış taleplere daha duyarlı hale geldiği devlet maliyesinin iflası sonrasında karşılık bulmuştur.

Maliye Islahat Komisyonu’nun Maliye Nezareti’nin yenilenmesi kapsamında yaptığı çalışmalarda Maliye Teftiş Kurulu’nun oluşturulması kararlaştırılır. Maliye Teftiş Heyeti yapılanması 1880 Maliye Nezareti teşkilatı nizamnamesinin 10, 11, 12. maddelerinde düzenlenir. Buna göre heyet doğrudan doğruya bakana bağlıdır ve bakanlık hiyerarşisinde bakanlığın en üst düzey yöneticisi olan maliye müsteşarından sonra gelir (Çelebiler&Güvemli, 2013a, s.93). Bu önemli kurul tüm devlet daire ve şubelerinin mali işlemleri ve vergi kaynaklarının denetimiyle görevlidir. Nizamnameye

göre Osmanlı ülkesi yedi teftiş bölgesi belirlenmiş ve bu bölgelerde görev yapmak üzere devletin üst düzey bürokratları arasından 10 başmüfettiş, 12 birinci sınıf, 15 ikinci sınıf, 18 üçüncü sınıf müfettiş ve 24 müfettiş yardımcısı seçilmiştir (Çelebiler&Güvemli, 2013a, s.93; Bölükbaşı, 2005, s. 63).

Teftiş uygulaması başladıktan sonra hükümet müfettişlerin istihdamından ve genel olarak heyetin kuruluşundan beklediği sonucu alamamıştır. Maliye teşkilatında Fuat Paşa reformlarında kurulan Maliye Nezareti'ne yardımcı olarak kurulan ancak sürekli isim ve kapsam değiştiren meclis oluşumlarında olduğu gibi, Teftiş Heyeti'nde de ilerleyen zamanda farklılaşmalara gidilmiştir. İlk olarak 1881 yılında bir kurul Teftiş Heyetinin yerine yeni bir kurul olan Şurayı Maliye oluşturulur. Şura-ı Maliye 1 başkan, 10 üye ve geniş bir kalem heyetiyle hem Teftiş Heyetinin görevlerini; hem de lağvedilen Meclis-i Maliye'nin görevlerini devralmıştır. Bu yapı da 1884 yılında lağvedilir ve yerine Encümen-i İdare-i Maliye ve Heyet-i Teftiş diye adında iki kurum oluşturulur.

Encümen-i İdare-i Maliye Maliye Nezareti'nin önemli meselelerini görüşmekle, Teftiş Heyeti ise yeniden canlandırılarak geniş bir müfettiş ekibiyle mali denetimle görevlendirilmiştir. Heyet bir süre sonra Divan-ı Muhasebata bağlansa da bu uygulama uzun sürmeden tekrar Maliye Nezareti bünyesine alınmıştır (Bölükbaşı, 2005, s.62-65).

Maliye Islahat Komisyonu'nun Maliye Nezareti'nin yenilenmesi kapsamında yaptığı çalışmalarda Maliye Teftiş Kurulu'nun oluşturulması kararlaştırılır. Maliye Teftiş Heyeti yapılanması 1880 Maliye Nezareti teşkilatı nizamnamesinin 10, 11, 12. maddelerinde düzenlenir. Buna göre heyet doğrudan doğruya bakana bağlıdır ve bakanlık hiyerarşisinde bakanlığın en üst düzey yöneticisi olan maliye müsteşarından sonra gelir (Çelebiler&Güvemli, 2013a, s.93). Bu önemli kurul tüm devlet daire ve şubelerinin mali işlemleri ve vergi kaynaklarının denetimiyle görevlidir. Nizamnameye göre Osmanlı ülkesi yedi teftiş bölgesi belirlenmiş ve bu bölgelerde görev yapmak üzere devletin üst düzey bürokratları arasından 10 başmüfettiş, 12 birinci sınıf, 15 ikinci

sınıf, 18 üçüncü sınıf müfettiş ve 24 müfettiş yardımcısı seçilmiştir (Çelebiler&Güvemli, 2013a, s.93; Bölükbaşı, 2005, s. 63). Teftiş uygulaması başladıktan sonra hükümet müfettişlerin istihdamından ve genel olarak heyetin kuruluşundan beklediği sonucu alamamıştır.

Maliye teşkilatında Fuat Paşa reformları sürecinde Maliye Nezareti'ne yardımcı olarak kurulan meclis oluşumlarının sürekli isim ve kapsam değiştirmesiyle aynı dinamiklerle (maliye örgütünün işleyişinin sınırlarının kadro ve altyapı yetersizliği nedeniyle çizilememesi) Teftiş Heyeti'nde de ilerleyen zamanda sıklıkla farklılaşmalara gidilmiştir. İlk olarak 1881 yılında bir kurul Teftiş Heyetinin yerine yeni bir kurul olan Şurayı Maliye oluşturulur. Şura-ı Maliye 1 başkan, 10 üye ve geniş bir kalem heyetiyle hem Teftiş Heyetinin görevlerini; hem de lağvedilen Meclis-i Maliye'nin görevlerini devralmıştır. Bu yapı da 1884 yılında lağvedilir ve yerine Encümen-i İdare-i Maliye ve Heyet-i Teftiş diye adında iki kurum oluşturulur. Encümen-i İdare-i Maliye Maliye Nezareti'nin önemli meselelerini görüşmekle, Teftiş Heyeti ise yeniden canlandırılarak geniş bir müfettiş ekibiyle mali denetimle görevlendirilmiştir. Heyet bir süre sonra Divan-ı Muhasebata bağlansa da bu uygulama uzun sürmeden tekrar Maliye Nezareti bünyesine alınmıştır (Bölükbaşı, 2005, s.62-65)

SONUÇ

Bu tezde Osmanlı Devleti'nin mali kurumsal yapısının dönüşümü, devletin yüzyılın ortasında uluslararası piyasalarla girdiği borçlanma ilişkisi bağlamında ele alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin bir bütün olarak devlet mekanizmasının dönüşmeye başlaması Tanzimat reformlarıyla özdeşleşen dönemin ürünüdür. Tezde Tanzimat reform dönemini ortaya çıkaran uluslararası koşulların mali yapılanmasına olan etkisinin, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla sonuçlanan dönem boyunca ve Düyun-u Umumiye kurulduktan sonra, nasıl dönüştüğü üzerinde durulmuştur. Bu etki 19.yüzyıl emperyalizminin dönemselliği/tarihselliği içerisinde takip edilmiştir.

Osmanlı Devleti Batı karşısında 18.yüzyıldan itibaren devlet yapılanmasında, özellikle devletin ordusunun modernleştirilmesi için reform girişimlerinde bulunsa da, bütünlüklü bir dönüşüm ortaya çıkartamamıştır. İngiliz sanayisinin ürünleri ülkeye girişi Avrupa karşısında savaş yenilgileriyle verilen tavizler olarak yüzyılın başından itibaren ülke içi dolaşıma sızmaya başlamıştır. Tanzimat reform döneminin başlangıcı olarak kabul edilen II. Mahmut dönemi reformlarının ortaya çıkış dinamikleri içerisinde kapitalist dolaşım ilişkilerinin bu sirayetinin önemli bir etkisi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Mehmet Ali Paşa'nın saldırısı altından kendi gücüyle kalkamaması sonucu Rusya'ya yaklaşmak zorunda kalması, Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın etki alanına girmesinden rahatsız olan İngiltere'nin; Osmanlı topraklarında Rusya'nın genişlemesinin engellenmesi, Hindistan yolunun güvenliği ve Osmanlı Devleti'nin değerli bir pazar oluşu ekseninde kesişen siyasi çıkarları doğrultusunda 1870'lerin ortasına kadar devam ettireceği Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünün devamı politikasının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Hyam, 1993). Osmanlı Devleti İngiltere müttefikliği karşılığında İngiliz serbest ticaretine müsaade etmek zorunda kalmıştır.

İngiliz serbest ticaretini Osmanlı Devleti sınırlarına taşıyan 1838 Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması Osmanlı Devleti'nin kurumsal dönüşümü bağlamında temel bir tarihsel momentir. 19.yüzyılda emperyalizmin etki alanına giren pre-kapitalist üretim ilişkilerinin hakim olduğu devletlere yapılan her müdahale, her anlaşma, o ülkenin toplumsal fazlasının çekilmesiyle ilgilidir ve kapitalist ilişkilerin eşitsiz bileşik gelişimine etki etmiştir. Balta Limanı Serbest Ticaret Antlaşması İngiltere'nin tek sanayi gücü olarak yükseldiği yüzyıl ortalarına kadar, emperyalist politikasının temel unsuru olan serbest ticaret antlaşmalarının tipik örneğidir. Serbest ticaret antlaşmaları sömürgeleşmemiş Batı dışı toplumların sınırlarından ucuz İngiliz sanayi mallarına geçişi mümkün kılarken, diğer yandan bu antlaşmaların imzalanmasıyla metaların uluslararası dolaşımını rahatlatacak düzenleyici kurumsal reformların acil olarak hayata geçirilmesini gerektirir. Osmanlı Devleti'nde Avrupa kamu hukukuna ait kurumsal düzenlemeler Tanzimat Reformları sonucu oluşan temel bakanlıklar, meclisler, mahkemeler gibi üst yapısal örgütlenmeleri ve aynı zamanda kanun önünde eşitlik, hukuki güvenlik, öngörülebilirlik gibi bireysel hakları ve liberal mülkiyet değerlerini düzenleyecek temel modern hukuk sistemini ve eğitim, sağlık, ulaşımın merkezileştirilerek piyasa bütünlüğünün kurulmasını taşımıştır (Özdemir, ve diğerleri, 2019).

Kapitalist devlet tipi ihracıyla, ülkelerin ekonomik alt yapısı değişmeden farklı bir üretim tarzına ait devlet örgütlenmesi o ülkeye giydirilmektedir. Tezde bu durum sömürgeleşmemiş batı dışı toplumlarda, Troçki'ye referansla çarpık bileşik gelişim olarak adlandırılmıştır (Troçki, 1998). Çarpıklık burada birinci olarak eski üretim ilişkilerinin tasfiye edilemediği oranda, eskiye ait kurumların da tasfiye edilememesi ile (eskiyle yeninin bir arada varolmasıyla), ikinci olarak ise şekillenen yeni devlet mekanizmasında/ devletin yürütme aygıtında emperyalizmin çıkarlarının belirgin şekilde temsil edilmesiyle ortaya çıkar.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Fermanı ile oluşturulan nezaret sistemi içerisinde Maliye Nezareti'nin modern bir kurum olarak gelişimi, diğer nezaretlerden farklı olarak yüzyılın son çeyreğiyle birlikte olgunlaşır. Maliye Nezareti ve diğer mali kurumların

geç ortaya çıkması, üretimsel alt yapıyla bu kurumlar arasında daha doğrudan bir ilişki olmasından kaynaklanmıştır. Gene aynı nedenlerle mali örgütlenmelerin eşitsiz bileşik gelişimdeki çarpıklık diğer üst yapı kurumlarından daha belirgindir. Osmanlı Devleti Maliye Nezareti örneğine bakıldığında kurulduğu 1836 yılında mali merkezileşme doğrultusunda (muhassıllıkların kurulması) önemli adımlar atılsa da, ayanlık sisteminin reforme edildiği “feodal vergilendirmenin merkezi kontrolü” olarak adlandırılabilir eklektik bir modelden ötede bir ilerleme kaydedilememiştir.

Kırım Savaşı sonrası borçların ödenmesi ve yüksek kazançlar sağlayan borçluluğun devamının sağlanması amacıyla Avrupa devletlerinin baskısı başlamıştır ve modern mali kurumların (en başta mali denetim kurumu) ortaya çıkışı 1860’larda borçlanmanın derinleşmesiyle gerçekleşmiştir. Dış borcun artması, Osmanlı’nın kamu maliyesini kendine has bir şekilde yönetme kabiliyetini azaltmış ve borçlanmanın doğurduğu mali istikrarsızlık, İngilizlerin serbest ticaret ve piyasaya yönelik reform taleplerini daha ısrarlı ve etkili hale getirmiştir (Conte, 2022). Borç ilişkisi ve Osmanlı mali kurumlarının düzenlenmesi arasındaki ilişki 1859 yılında Osmanlı maliyesinin düzenlenmesi ve borçlanma sürecinin kontrolü amacıyla Maliye Nezaretine bağlı olarak Mali Islahat Komisyonu’nun kurulmasında açık olarak görülür. Mali Islahat Komisyonu emperyalist borç ilişkisinin ve daha sonra ortaya çıkacak Düyun-u Umumiye İdaresini oluşturan taleplerin anlaşılması açısından önemlidir. Mali Islahat Komisyonu Maliye Nezareti’nin çalışmalarına (Rus Savaşı sonrası dış borçlanmaya karar vermek gibi) şekil ve onay verici pozisyonda bir kurumdur. Ülkenin iflasının ardından devlet maliyesinde uluslararası kontrol daha da derinleşir.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın kaybedilmesinin ardından imzalanan Berlin Antlaşması ile ülkenin geleceği için Avrupa devletleri arasındaki güç dengelerini daha da önemli hale getirmiştir. Savaşlar sonucu devletin giderek bağımsızlığını yitirmesi emperyalistlerce geliştirilen devlet aygıtların biçimleri de değişmiştir. Mali iflas sonrasında Osmanlı Devleti maliye teşkilatında İngiliz müdahalesi ile başlayan Avrupa kapitalist devletlerinin taleplerini doğrudan Osmanlı iktidarına çevirerek, ülkeyi kapitalist dünya ekonomisine daha fazla ve sıkı şekilde bütünleştiren 1879 reform

süreci, devletin maliyesini ayakta tutan kredi girişleri, mali itibar ve piyasaya erişim karşılığında kabul edilmiştir (Conte, 2022). 1879’da Osmanlı Devleti’nin kamu borçlarının ilk ödeme girişimi ve aynı zamanda Düyun-u Umumiye İdaresi’nin prototipi niteliğindeki bir alacaklı mali örgütlenmesi olarak emperyalizmin kendi sınıfsal taleplerini devlet iktidarına dönüştürmesinin karşılığına denk gelen Rüşum-u Sitte İdaresi kurulmuştur. Mali merkezileşme amacıyla mali nezaretinin iç örgütlenmesi ve işleyişi için bir tüzük oluşturulmuş (Shaw, 2002, s.224).; ardından Maliye Nezareti teşkilatı ve vazifeleri yeniden düzenlenmiştir (Öner, 2005, s.47). Osmanlı Devleti’nin mali yapısının modernleşmesinde önemli bir aşama olan çift taraflı defter tutma yönteminin benimsenmesi 1879 reformların parçası olarak hayata geçmiştir. Borçlanmanın ilk dönemlerinden itibaren alacaklı devlet temsilcilerinin talep ettiği maliye teftişi organı, 1880’de hayata geçmiş ve Maliye Nezaretine bağlı tüm devlet daire ve şubelerinin mali işlemleri ve vergi kaynaklarının denetimiyle görevli Maliye Teftiş Heyeti kurulmuştur (Çelebiler&Güvemli, 2013b, s.67). 1864 yılında borçlanmanın sürdürülmesine yönelik Avrupa talepleri ile başlayan reformlarda sürecinde 1864 yılında devlet kurumlarının gelir ve giderlerini denetlemek amacıyla Maliye Nezaretine bağlı olarak kurulan Divan-ı Muhasebat, 1879 reformlarıyla, Maliye Bakanlığı dışında, Maliye Bakanlığı da dahil olmak üzere bütün dairelerin mali işlemlerini denetleme yetkisine sahip bir merkezi denetleme kurulu olarak Sayıştay haline gelmiştir (Du Velay, 1978, s.20; Ortaylı, 2019, s. 138).

Tezin ilk bölümünde incelendiği üzere 19.yüzyılda, sömürgeleşmemiş Batı dışı toplumların büyük çoğunluğu uluslararası mali piyasalardan devlet borçlanmaları yapmış ve bu devletlerin bir kısmı da borçlarını ödeyememesi sonucu mali egemenliklerini kurulan uluslararası borç idarelerine terketmek zorunda kalmıştır. Tahvil sahiplerinin (özel), hükümetlerin (kamu) veya her ikisinin (karma) de temsilcileri tarafından oluşturulan komisyonların ve özerk organların mali kontrolü, aynı zamanda genel anlamda kamu politikalarının doğrudan etki etmiştir. Osmanlı Devleti’nde 1881 yılında kurulan Düyun- u Umumiye İdaresi klasik emperyalizm döneminde, çağdaşı borçlu devletlerde olduğu gibi hükümet desteğiyle ve devlet mekanizmasının uzantısı olarak kurulmuştur. İdare’nin kurulmasıyla alacaklı Avrupa devletleri, Osmanlı

Devleti'nin en önemli gelir kalemlerine el konulmuş, böylece devlet borçlarının geri ödenmesi garanti altına alınmıştır. Avrupa devletleri ile ilişkiler ve Avrupa para piyasalarının Osmanlı tahvillerine olan güveni, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin borçlar üzerindeki kontrolüyle düzelmiştir. Bu şekilde Osmanlı tahvillerinin daha az riskli hale gelmesiyle Avrupa piyasalarında borçlanma ilişkisinin sürdürülmesi sağlanarak ve Osmanlı hükümeti 1886- 1900 döneminde dokuz borç sözleşmesi daha gerçekleştirmiştir (Toprak, 2008, s. xvi). Bunun yanında Düyun-u Umumiye İdaresi'nin demiryolu imtiyazına ortak olmasıyla, demiryollarının yapımı hız kazanmıştır, (Birdal, 2010). Aynı zamanda 1881 sonrası demiryoluyla birlikte bankacılık, sigortacılık, ticareti gibi alanlarda da yabancı sermayenin girişi devam etmiştir (Kazgan G. , 2005, s. 24). İdare'nin kurulmasından sonra, vergi kaynakları ıslah edilerek, kalifiye memurların geniş ve etkin örgütlenmesinde vergilendirme gerçekleşmiştir. İdare'nin kurduğu vergilendirme ve vergi toplama usulü Osmanlı mali örgütüne model teşkil ederek Osmanlı teşkilatının gelişimini sağlamıştır (Ortaylı, 2021; Çelebiler&Güvemli, 2013a).

Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulması ile kısaca tekrar edildiği üzere, Avrupa devletleri işgal maliyeti taşımadan Osmanlı Devleti'nin zenginliğinin kendilerine aktarımını düzene bağlamışlardır (Pamuk, 2020). İdare Avrupalı güçlerin ve onların vatandaşlarının, egemenliğin önemli maliyetlerini üstlenmek zorunda kalmadan, ülke içerisinde kendi taleplerini devlet iktidarına dönüştürerek gayri resmi emperyal egemenliğin kurulmasını sağlamıştır (Todd, 2021). Emperyalizm sadece tüfekle girmez, finansal sistemin bağımlılığı da buna katkı koyar. 19.Yüzyılda Osmanlı Devleti mali kurumlarının gelişiminde bu finansal bağımlılık ilişkisi izlenebilmektedir. Tezde Osmanlı Devleti mali kurumları uluslararası borçlanma ilişkisi çerçevesinde bağımlı olarak geliştiği sonucuna ulaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Çakır, C. (2001). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*. İstanbul: Küre Yayınları .
- Çakmak, H. A. (2024). Fransız Maliyeci Marquis de Ploeuç'un İstanbul Serüveni (1859-1867). *Aşk İle Çalışan Yorulmaz Ali Akyıldız Armağanı Cilt-2* (s. 215-246). içinde İstanbul.: Timaş Yayınları.
- Çağlı, E. (2021). *Marks'ın Kapital'ini Okumak I*. İstanbul : Tarih Bilinci Yayınları .
- Çelebiler, E., & Güvemli, O. (2013a). Tanzimat Dönemi Çağdaşlaşma Çabaları ve Maliye Teftiş Kurulunun Kuruluşu . O. Güvemli içinde, *Türk Muhasebe ve Denetim Düşüncesinin Son 150 Yılı 1850- 2012 Bildiriler* (s. 45- 82). İstanbul: İstanbul Yeminli Mali Müşavirler Odası Yayınları.
- Çelebiler, E., & Güvemli, O. (2013b.). Maliye Teftiş Kurulu- Osmanlı Dönemi 1879-1922 . O. Güvemli içinde, *Türk Muhasebe ve Denetim Düşüncesinin Son 150 Yılı 1850- 2012* (s. 83-186). İstanbul: İstanbul Yeminli Mali Müşavirler Odası Yayınları.
- Çetin, A. (1998). *Hayrettin Paşa Tunuslu*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Cilt 17 (57- 60): <https://islamansiklopedisi.org.tr/hayreddin-pasa-tunuslu> adresinden alındı
- Öner, E. (1994). *Maliye Teşkilatı Tarihçesi ve Mevzuatı* . Ankara: Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü.
- Öner, E. (2005). *Mali Olaylar ve Düzenlemeler Işığında Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Mali İdare*. Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayın No: 2001/359.

- Önsoy, R. (1999). *Mali Tutsaklığa Giden Yol Osmanlı Borçları 1854- 1914* . Ankara: Turhan Kitabevi.
- Özçelik, F. (2023). Mısır Düyun-u Umumiyesi Caisse de la Dette Publique D'Egypte'nin (2 Mayıs 1876) Kuruluşunda Etkili Olan Faktörler. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (33)3, 1423-1436
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3325924> erişim: 02.01.2024.
- Özcan, A. (2003). *Lale Devri*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.:
<https://islamansiklopedisi.org.tr/lale-devri> adresinden alındı
- Özdemir, A. M. (2008). *Sözün Mülkiyeti- Hukukun Ekonomi Politikası*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Özdemir, A. M. (2010). *Ulusların Sefaleti*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Özdemir, A. M. (2011). *Güç Buyruk Düzen* . Ankara: İmge Kitapevi Yayınları .
- Özdemir, A. M. (2013). Uluslararası Hukukun Nesnesi ve Tarihi Üzerine Deneme. E. Aykut , A. M. Özdemir, E. Soran, E. Sune, G. Uğurlu, & K. Yıldırım içinde, *Emperyalizmin Hayaletleri Küresel Düzenlemenin Bugünü* (s. 79-98). Ankara: İmge Kitapevi Yayınları.
- Özdemir, A. M. (2017). Egemenlikteki Dönüşüm, Kendi Kaderini Tayin Meselesi ve Sovyet İhtilali. *Monthly Review*, 177-215.
- Özdemir, A. M. (2024). *Cumhuriyetin Bütün Sabahları - Bilim, Emperyalizm ve Türkiye Üzerine Söyleş*. Ankara: İmge Kitapevi Yayınları .

Özdemir, A. M., Saygılı, A., Zabunoğlu, H. G., Demirli, A., Türkoğlu Karacaova, E. N., Uğurlu, G., & Şahin, O. G. (2019). *Genel Kamu Hukuku Kuramsal Yaklaşım*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Özkaya, Y., & Akyıldız, A. (2020). *Muhassıllık*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: Özkaya Y., Akyıldız A., 2020, “Muhassıllık” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. Cilt 31, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhassil--tahsildar> adresinden alındı

Ahışhalı, R. (2007). *Reisülküttap*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/reisulkuttab> adresinden alındı

Akşin, S. (2020). 1839'da Osmanlı Ülkesinde İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devleti'nin Uluslararası Durumu. M. Seyidanlıoğlu , & H. İnalcık içinde, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 133-145). Ankara : Phoenix Yayınları.

Akyıldız, A. (1993a). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*. İstanbul: Eren Yayıncılık. Akyıldız, A., 1993, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, , İstanbul. adresinden alındı

Akyıldız, A. (1993b). *Maarîf-i Umumiyye Nezaretî*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/maarif-i-umumiyye-nezaretî> adresinden alındı

Akyıldız, A. (2003a). *Meclis-i Meşveret*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/meclis-i-mesveret> adresinden alındı

Akyıldız, A. (2003b). *Meclis-i Vükela*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/meclis-i-mesveret> adresinden alındı

- Akyıldız, A. (2010). *Şura-yı Devlet*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sura-yi-devlet> adresinden alındı
- Al, H., & Akar, Ş. (2008). Uluslararası Finans Politik Açısından 1860- 61 Suriye Bunalımı ve Mires Borçlanması. *Tarih Dergisi*, 45, 77- 122.
- Althusser, L. (2014). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* . İstanbul (A. Tümerterkin, Çev.): İthaki Yayınları .
- Amin, S. (1997). *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*. İstanbul (S. Lim, Çev.): Kaynak Yayınları .
- Amin, S. (2005). *Avrupa Merkezilik: Modern Dünya Sistemini Kavramak*. İstanbul (M. Sert, Çev.): Yordam Kitap.
- Anderson, P. (2023). *Mutlakiyetçi Devletin Kökenleri* . İstanbul (U. Kocabaşoğlu, Çev.): İletişim Yayınları.
- Anghie, A. (2004). *Imperialism, Sovereignty and the Making of International Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Arrighi, G. (2000). *Uzun Yirminci Yüzyıl (R. Boztemur, Çev.)*. Ankara: İmge Kitapevi Yayınları .
- Atkin, M. (1980). *Russia and Iran 1780 -1828*. . . Minnesota: University of Minnesota Press.

- Attard, B. (2022). Informal Empire: The Origin and Significance of a Key Term Modern Intellectual History, 20, (1219–1250). *Modern Intellectual History* 20(4), 1219-1250.
- Augusti , E. (2011). From Capitulations to Unequal Treaties: The Matter of an Extraterritorial Jurisdiction in the Ottoman Empire. *Journal of Civil Law Studies* 4 [2], 285- 301.
- Augusti , E. (2011). From Capitulations to Unequal Treaties: The Matter of an Extraterritorial Jurisdiction in the Ottoman Empire. *Journal of Civil Law Studies* 4 [2], 285- 307.
- Avcıoğlu, D. (2017). *Türkiye'nin Düzeni (Dün, Bugün, Yarın)*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları.
- Aydın, M. (2020). *İstanbul Konferansı*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/istanbul-konferansi> adresinden alındı
- Aydın, M. A. (1994). *Divan-ı Ahkam-ı Adliye*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/divan-i-ahkam-i-adliyye> adresinden alındı
- Aydın, M. A. (2020). *İstanbul Konferansı*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/istanbul-konferansi#:> erişim. 11. 10. 2024. adresinden alındı
- Bölükbaşı, Ö. F. (2005). *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masarifat: II. Abdülhamid Döneminde Mali İdare*. İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

- Bailey, F. E. (1942). *British Policy and Turkish Relations A Study in Anglo-Turkish Relations 1826–53*. London: Cambridge University Press.
- Bairoch, P. (1992). *Economics and World History Myths and Paradoxes*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Banani, A. (1961). *The Modernization of Iran, 1921- 1941*. Standford: Standford University Press .
- Batmaz, E. (1996). İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları . *Tarih Araştırmaları Dergisi* 18(29), 39-50.
- Behrooz, M. (2023). *Iran at War Interactions with the Modern World and the Struggle with Imperial Russia* . I. B. Taurus.
- Berkes, N. (2012). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, . İstanbul : Yapı Kredi Yayınları.
- Beydilli, K. (1998). *Hünkâr İskeleyi Antlaşması*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hunkar-iskeleyi-antlasmasi> adresinden alındı
- Beydilli, K. (2007a). *Nizam-ı Cedit* . Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/nizam-i-cedid> adresinden alındı
- Beydilli, K. (2007b). *Paris Antlaşması*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/paris-antlasmasi> adresinden alındı
- Beydilli, K. (2011). *Tepedelenli Ali Paşa*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/tepedelenli-ali-pasa> adresinden alındı

- Birdal, M. (2010). *The Political Economy of Ottoman Public Debt Insolvency and European Financial Control in the Late Nineteenth Century*. . New York: I.B.Tauris Publishers.
- Björkell, S. (2008). *Forgotten History of the Chinese Maritime Customs Service*. <https://web.archive.org/web/20180814170134/https://gbtimes.com/the-chinese-maritime-customs-service-forgotten-history>, erişim. 12.02.2025 adresinden alındı
- Blaisdell, D. C. (1979). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Denetimi Düyun-u Umumiye*. İstanbul (A. İ. Dalgıç, Çev.) : Doğu-Batı Yayınları .
- Blaut, J. M. (2017). *Sömürgeciliğin Dünya Modeli: Coğrafi Yayılmacılık ve Avrupa Merkezli Tarih*. İstanbul (S. Behçet, Çev.) : Dergah Yayınları .
- Bozkurt, G. (2020). *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi Osmanlı Devleti'nin Türkiye Cumhuriyeti'ne Resepsiyon Süreci (1839 -1939)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Brewer, A. (2011). *Emperyalizm Teorileri Eleştirel Bir Analiz*. İstanbul: Kalkedon Yayınları (C. Aksoy, Çev.).
- Bukharin, N. I. (2009). *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi* . İstanbul (U. S. Akalın, Çev.): Kalkedon Yayıncılık .
- Callinicos, A. (2009). *Emperyalizm ve Küresel Ekonomi Politik*. (İ. Ata, Çev.) Ankara: Phoenix Yayınevi.

- Carr, E. H. (2023). *Milliyetçilik ve Sonrası*. İstanbul (O. Akınbay, Çev.): İletişim Yayınları.
- Ceylan, A. (2011). İslam- Osmanlı Coğrafyasında Modern İlk Anayasa: Kanunu'd Devle (1861 Tunus Anayasası). *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi* (s. 367- 390). Ankara: 1.Cilt.
- Cezar, Y. (1986). *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimata Mali Tarih)*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Chimni, B. S. (1993). *International Law and World Order: A Critique of Contemporary Approaches* . Londra: Sage Publication.
- Clark, E. C. (2020). Osmanlı Sanayi Devrimi. M. Seyidanlıoğlu , & H. İnalcık içinde, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 755-773). Ankara: Phoenix Yayınları.
- Conte, G. (2022). Defining financial reforms in the 19th-century capitalist world-economy: The Ottoman case (1838–1914) . *Capital & Class*, Vol. 46(1) , 33–58 <https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/03098168211022222>,.
- Conte, G., & Sabatini, G. (2014). The Ottoman External Debt and its Features under European Financial Control (1881-1914). *Journal of European Economic History* 43 (3) , s. 69-96.
- Darvin, J. (1997). Imperialism and the Victorians: The Dynamics of Territorial Expansion. *The English Historical Review* Vol. 112, No. 447 Published By: Oxford University Press , 614-642.

- Davison, R. (1997). *Osmanlı'da Batı Tesiri*. İstanbul (M. Burak, Çev.): İletişim Yayınları .
- Davison, R. (2010). *Osmanlı Türk Tarihi 1774- 1923 Batı Etkisi*. İstanbul (M. Morali, Çev.): Alfa Yayınları.
- Dayıoğlu, A. (2022). Orta Ülke’de Filizlenen Ecnebi Tohumu: Tongwenguan . *Tarih Ve Tarihçi I (2) Aralık*, 1-17.
- Dillon, M. (2016). *Modernleşen Çin'in Tarihi*. İstanbul (E. Ü. Atılğan, Çev.): İletişim Yayınları.
- Dillon, M. (2016). *Modernleşen Çin'in Tarihi*. İstanbul (E. Ü. Atılğan& A. Atılğan, Çev.): İletişim Yayınları. .
- Doğan, M. (2019). *Reisülküttap*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sadaret-kethudasi> adresinden alındı
- Du Velay. (1978). *Türkiye Maliye Tarihi*. Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı No:178.
- Eşiyok, A. B. (2010). Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması . *Mülkiye Dergisi* 34(266), s. 67-108.
- Eldem, V. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*. . Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Emecen, F. (1988). *Ağnam Resmi*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/agnam-resmi> adresinden alındı
- Erkut, C. (1983). Fransa’da Conseil d’Etat’ın Sosyolojik ve Tarihsel Açıdan Gelişimi. *İdare Hukuku ve İlimler Dergisi* 4 (1-3), 43-50.
- Ertürk-Keskin, N. (2009). *Türkiye’de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi*. İstanbul : Tan Yayınları .
- Fülberth, G. (2023). *Kapitalizmin Kısa Tarihi* . İstanbul (S. Usta, Çev.): Yordam Kitap.
- Fargher, J. (2019). The Imperialism of Free Trade in Historical Context. J. Grady , & C. Grocott içinde, *Free Trade Developments Trends and the Supranational Agents* (s. 19-57). New York: Routledge.
- Feis, H. (1965). *Europe, the World’s Banker 1870- 1914*. New York: Yale University Press.
- Ferro, M. (2017). *Sömürgecilik Tarihi Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine 13.Yüzyıl-20.Yüzyıl*. Ankara (M. Cedden, Çev.): İmge Kitapevi.
- Findley, C. V. (2010). *Turkey, Islam, Nationalism, Modernity*. London: Yale University Press.
- Findley, C. V. (2018). *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform: Babıali, 1789-1922*. İstanbul (E. Ertürk, Çev.) : Alfa Yayınları .

- Finlay, G. (2007, 12 20). *A History of Greece from Its Conquest by The Romans to the Present Time B.C. 146 to A.D. 1864.* . Internet Archive: <https://archive.org/details/historyofgreece06finluoft> adresinden alındı
- Foster, J. B. (2005). *Emperyalizmin Yeniden Keşfi*. İstanbul (Ç. Çıdamlı, Çev.): Devin Yayıncılık.
- Frank, A. G. (1978). *World Accumulation 1492-1789*. New York: Monthly Review Press.
- Frankopan, P. (2017). *İpek Yolu: Dünyanın Tarihi* . İstanbul (M. A. Kılıçbay, Çev.): Pegasus Yayınları .
- Gürel, B. (2025). Eşitsiz Bileşik Gelişme Sürekli Devrimin Anahtarı. *Devrimci Marksizm* sayı 24, 75- 111.
- Gürsoy, B. (1984). 100. Yılında Düyun-u Umumiye İdaresi Üzerinde Bir Değerlendirme. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* , 17- 59.
- Gallagher, J., & Robinson , R. (1953). The Imperialism of Free Trade. *The Economic History Review, New Series, Vol. 6, No. 1, Blackwell Publishing*, https://moodle2.units.it/pluginfile.php/174112/mod_resource/content/2/Gallagher-Robinson_Imperialism_of_Free_T.
- Gallagher, J., Robinson , R., & Denny , A. (1989). *Africa and The Victorians The Official Mind of Imperialism*. London: Macmillan.
- Garthwaite, G. R. (2011). *İran Tarihi Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze*. İstanbul (F. Aytuna, Çev.): İnkılap Yayınları.

- Genç, M. (2000). *İltizam*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/iltizam--vergi> adresinden alındı
- Genç, M. (2003). *Malikane*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.: <https://islamansiklopedisi.org.tr/malikane> adresinden alındı
- Genç, M. (2013). *Yed-i Vahit*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. : <https://islamansiklopedisi.org.tr/yed-i-vahid> adresinden alındı
- Gencer, A. İ. (1991). *Bahriye Nezareti*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/bahriye-nezareti> adresinden alındı
- Geyikdağı, N. (2011). *Foreign Investment in the Ottoman Empire: International Trade and Relations 1854-1914*. . London: I.B. Tauris.
- Gilpin, R. (2001). *Global Political Economy: Understanding the International Economic Order*. Princeton: Princeton University Press.
- Gong, G. V. (1984). *The Standard of 'Civilization' in International Society*. Oxford: Clarendon Press.
- Hevia, J. L. (2003). *English Lessons: The Pedagogy of Imperialism in Nineteenth-Century China*. London: Duke University Press Books.
- Hobsbawm, E. J. (2013). *Sanayi ve İmparatorluk* . Ankara (A. Ersoy, Çev.): Dost Kitapevi Yayınları .
- Hobsbawm, E. J. (2019). *Sermaye Çağı 1848- 1875*. Ankara (M. S. Şener, Çev.): Dost Kitabevi Yayınları .

- Hobsbawn, E. J. (2020). *Devrim Çağı 1789- 1848* . Ankara (B. S. Şeren, Çev.): Dost Kitapevi Yayınları.
- Horowitz, R. S. (2017). *The Chinese Maritime Customs Service, 1854–1949: An Introduction*. Gale a Cengage Company: <https://www.gale.com/binaries/content/assets/g>, erişim: 08.04.2025 adresinden alındı
- Hunter, J. E. (2002). *Modern Japonya'nın Doğuşu 1853'ten Günümüze*. Ankara: İmge Kitapevi (M. Günay, Çev.).
- Hyam, R. (1993). *Britain's Imperial Century, 1815-1914: A Study of Empire and Expansion*. Cambridge: Barnes and Noble Books.
- İnalcık, H. (1964). Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu. *Belleten* 28(112), 603-622.
- İnalcık, H. (2000). *Osmanlı Dönemi Kapitülasyonların Karakter ve Mahiyeti*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/22/C22023506.pdf> adresinden alındı
- İnalcık, H. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300- 1600*. İstanbul (R. Sezer, Çev.): Yapı Kredi Yayınları .
- İnalcık, H. (2008). Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri . H. İnalcık, & M. Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 169-197). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

- İnalcık, H. (2009). Osmanlı Pamuklu Pazarı Hindistan ve İngiltere. H. İnalcık içinde, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi* (s. 259- 317). İstanbul : Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H. (2012). *Tımar*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/timar> adresinden alındı
- İnalcık, H. (2020). *Devlet-i Aliye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar, Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet* . İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İpşirli, M. (1991). *Babiali*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/babiali#1-tarih> adresinden alındı
- İpşirli, M. (1993). *Dahiliye Nezareti*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/dahiliye-nezareti> adresinden alındı
- İpşirli, M. (2008). *Sadrazam*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sadrazam>, adresinden alındı
- Johnson, D. M., & Flint, J. E. (2008). Johnson, D. Maghrib. Flint, J. E. . içinde s. 99-123. . *The Cambridge History of Africa Vol.5 from 1790 to 1870* (s. 99- 123). içinde Cambridge: Cambridge University Press.
- Kömürçan, K. (1948). *Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borç Tarihçesi (Düyun-u Umumiye Tarihçesi)*. İstanBUL : Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi .
- Köymen, O. (2014). *Sermaye Birikirken Osmanlı, Türkiye, Dünya*. İstanbul : Yordam Kitap .

Küçük , C., & Ertüzün , T. (1994). *Düyun-u Umumiye*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/duyun-i-umumiyye> adresinden alındı

Kütükoğlu , M. (1996). *Osmanlılar'da Gümrük*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c14/c140177.pdf> adresinden alındı

Kütükoğlu, M. (1992). *Baltalimanı Muahedesi*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/baltalimani-muahedesi> adresinden alındı

Kütükoğlu, M. (2021). *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı- İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları .

Kıray, E. (2025). *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*. İstanbul.: İletişim Yayınları.

Karal, E. Z. (1976). *Osmanlı Tarihi Cilt 4*. Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Karal, E. Z. (1983). *Osmanlı Tarihi Cilt 7*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları .

Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı Tarihi Cilt 5*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Karal, E. Z. (2020). Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batı'nın Etkisi. H. İnalcık, & M. Seyitdanlıoğlu içinde, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Karamürsel, Z. (1989). *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*. Ankara : Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları VIII. Dizi- Sa.11a.
- Karamürsel, Z. (1989). *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler* . Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.
- Karpat, K. H. (2020a). *Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karpat, K. H. (2020b). *Kısa Türkiye Tarihi 1800- 2012*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kasaba, R. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*. İstanbul: Belge Yayınları, .
- Kavas, A. (2012). *Tunus* . Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi : <https://islamansiklopedisi.org.tr/tunus#3-osmanli-donemi> adresinden alındı
- Kayaoğlu, T. (2010). *Legal Imperialism Sovereignty and Extraterritoriality in Japan, the Ottoman Empire, and China* . Cambridge : Cambridge University Press.
- Kaynar, R. (2010). *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kazgan, G. (2005). *Osmanlıda Avrupa Finans Kapitali*. Ankara: Roma Yayınları.
- Kazgan, H. (1999). *Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi*. İstanbul : İstanbul Menkul Kıymetler Borsası .

- Keay, J. (2011). *Çin Tarihi Dünyanın En Az Anlaşılan Ulusunun İlginç Tarihi* . İstanbul (N. Kars Tayanç & D. Dinç, Çev.): İnkılap Yayınları.
- Keddie, N. R. (2006). *Modern Iran Roots and Results of Revolution*. Yale University Press.
- Keskinkılıç, E. (1997). *Düyun-u Umumiye İdaresi'nin Kuruluşu, Gelişimi, Çalışması ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri (Doktora Tezi. . . Ankara: Ankara Üniversitesi .*
- Keskinkılıç, E. (2002). Düyun-u Umumiye İdaresi'nde Memur Olmak. *Amme İdaresi Dergisi* 36 (2), 67- 75.
- King, G. A. (2008). *Development of Free Trade in Europe*. Hillsdale College, Free Market Forum. Hillsdale College: <https://www.hillsdale.edu/wp-content/uploads/2016/02/FMF-2008-Developmet-of-Free-Trade-in-Europe.pdf> adresinden alındı
- Koskenniemi, M. (2004). *The Gentle Civilizer of Nations The Rise and Fall of International Law 1870- 1960*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kurmuş, O. (2007). *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Kutluoğlu , M. H. (2022). *Mehmet Ali Paşa*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmet-ali-pasa> adresinden alındı
- Lawrence, T. J. (1911). *The Principles of the International Law*. Boston: D. C. Heath Co., Publishers.

- Lenin, V. İ. (1998). *Emperyalizm Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*. Ankara (C. Süreyya, Çev.): Sol Yayınları.
- Lenin, V. İ. (2000). *Rusya'da Kapitalizmin Doğuşu*. Marksist İnternet Arşivi : marxists.org/archive/lenin/works/1899/devel/index.htm#Chapter6 adresinden alındı
- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara (M. Kırıtlı, Çev.): Türk Tarih Kurumu.
- Liu, S. S. (1969). *Extraterritoriality: Its Rise and Decline*. New York: Ams Press.
- Lorimer, J. (1883). *The Institutes of the Law of Nations: A Treatise of the Jural Relations of Separate Political Communities Vol-1-2*. Edinburgh: William Backwood and Sons.
- Luxemburg, R. (2003). *The Accumulation of Capital*. Routledge.
- Luxemburg, R. (2016). *İktisat Nedir?* İstanbul (A. Çakmak, İ. Atıyas, Çev.): Belge Yayınları.
- Magdoff, H. (2006). *Sömürgecilikten Günümüze Emperyalizm*. İstanbul (E. Usta, Çev.): Kalkedon Yayınları .
- Malanczuk, P. (1997). *Akehurst's Modern Introduction to International Law*. Londra: Routledge.

- Manav, N. (2018). 19. Yüzyılı Galata'sından Bir Banker: Darphane-i Âmire ve Sefaretler Bankeri Jacques Alléon. *Osmanlı Medeniyeti Araştırma Dergisi* 4(7), 89-105. .
- Mandel, E. (2013). *Geç Kapitalizm*. (C. Badem, Çev.) İstanbul: Versus Kitap.
- Marichal, C. (1989). *A Century of Debt Crises in Latin America : From Independence to the Great Depression, 1820-1930*. . Princeton. New Jersey: Princeton University Press.
- Marks, K. (2010). *Kapital 1. Cilt*. İstanbul (M. Selik& N. Satlıgan, Çev.): Yordam Kitap .
- Matheas, P. (2001). *The First Industrial Nation an Economic History of Britain 1700-1914*. London: Routledge Taylor & Francis Group.
- Mieville, C. (2005). *Between Equal Rights - A Marxist Theory of International Law* . Leiden: Brill.
- Miller, R. (2013). *Britain and Latin America in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Routledge.
- Morawitz, C. (1987). *Türkiye Maliyesi* . Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını.
- Mumcu, A. (1994). *Divan-ı Hümayun*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/divan-i-humayun> adresinden alındı

- Noçiyev, A. D. (1979). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*. Onur Yayınları (N. Dinçer, Çev.).
- Ortaylı, İ. (2019). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Ortaylı, İ. (2021). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Owen, R. (2009). *The Middle East in the World Economy 1800- 1914* . London: I. B. Tourus.
- Oyan, O. (2003). *Vergi- Ordu Sistemleri ve Geçiş Tartışmaları* . İstanbul: Yordam Kitap.
- Pakalın, M. Z. (1977). *Maliye Teşkilatı Tarihi*. Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2019). *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500- 1914*. İstanbul : İletişim Yayınları .
- Pamuk, Ş. (2020). *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*. İstanbul.: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Parvus. (2017). *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı* . İstanbul (M. Sencer, Çev.): İleri Yayınları .
- Quataert, D. (2020). *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*. İstanbul (T. Günay, Çev.): İletişim Yayınları.
- Salihlioğlu, H. (1993). *Darphane*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/darphane> adresinden alındı

Salvucci , R. J. (2025). *An Economic History of Mexico*. Routhledge.

Sağlam, M. H. (2007). *Osmanlı Devleti'nde moratoryum, 1875-1881 : Rüsum-ı Sitte'den Düyun-ı Umumiyye'ye*. İstanbul: Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Sağlam, M. H. (2008). *Osmanlı Borç Yönetimi Düyun-ı Umumiyye 1879- 1891 Cilt 1. .* İstanbul : Tarih Vakfı Yurt Yayınları .

Seyitdanlıoğlu, M. (1994). *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala (1838-1868)* . Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Shaw, J. S. (2002). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* . Cambridge University Press.

Slys, M. T. (2014). *The Rise and Fall of Extraterritorial Jurisdiction in the Ottoman Empire and China*,. <https://books.openedition.org/author?name=tait%C2%A0slys+mariya> adresinden alındı

Sturzenegger, F., & Zettelmeyer, J. (2007.). *Debt Defaults and Lessons from a Decade of Crises*. Cambridge, MA: The MIT Press.

Şener, A. (2021). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*. İstanbul.

Tabakoğlu, A. (2007). *Öşür*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/osur#2-osmanlilar> adresinden alındı

Tabakoğlu, A. (2016). *Osmanlı Mali Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları.

- Todd, D. (2021). *A Velvet Empire French Informal Imperialism in Nineteenth Century*. New Jersey: Princeton University Press.
- Toprak, Z. (2008). Önsöz. M. H. Sağlam içinde, *Osmanlı Borç Yönetimi Düyun-u Umumiye 1879- 1891* (s. ix- xxvi). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları .
- Toussaint, E. (2022). *Borç Sistemi Devlet Borçlarının ve Reddedilmelerinin Bir Tarihi*. İstanbul (O. S. Binatlı, Çev.): Ayrıntı Yayınları.
- Tozduman-Terzi, A. (1998). *Hazine-i Hassa*. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hazine-i-hassa> adresinden alındı
- Troçki, L. (1998). *Rus Devriminin Tarihi Şubat Devrimi: Çarlığın Devrilmesi*. (B. Tanatar, Çev.) İstanbul: Yazın Yayıncılık.
- Troçki, L. (2000). *Lenin'den Sonra Üçüncü Enternasyonal*. (U. Demirsoy, Çev.) İstanbul: Tarih Bilinci Yayınları.
- True, C. A. (1937). Britsh Loans to the Mexican Government 1822-1832 . *The Southwestern Social Science Quarterly*, 17(4), 353–362 <http://www.jstor.org/stable/42879374>.
- Tsoufidis, L., & Zouboulakis, M. (2016). *Greek Sovereign Defaults in Retrospect and Prospect* . <https://mpira.ub.uni-muenchen.de/71588/> adresinden alındı
- Tunçer, A. C. (2021). Foreign Debt and Colonization in Egypt and Tunisia (1862–82). P. Penet , & J. F. Zendejas içinde, *Sovereign Debt Diplomacies Rethinking Sovereign Debt from Colonial Empires to Hegemony* (s. 73-94). Oxford.: Oxford University Press.

- Uluerler, S. (2015). Herat Meselesi ve İran İngiliz Savaşı'nın (1856-1857) Osmanlı Devleti'ne Etkileri. *Journal of Turkish Studies*, 803-819.
- Upton, J. M. (1960). *The History of Modern Iran: An Interpretation*. Harvard University Press.
- Varlı-Binagül, A. (2022). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Parasal Alanda Kurumsal Düzenlemeler: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*. İstanbul: Libra Kitap .
- Ven, H. (2014). *Breaking with the Past The Maritime Customs Service and the Global Origins of Modernity in China* . Columbia University Press.
- Waibel, M. (2014). A. Echoes of History: The International Financial Commission in Greece . P. Christoph içinde, *Sovereign Default- Do We Need a Legal Procedure?* (s. 3-19). Hart Publishing.
- Wakeman, F. E. (1977). *The Fall of Emperyal China*. New York.: Macmillan Publishing.
- Wallerstein, I. (2011). *Modern Dünya Sistemleri III (L. Boyacı, Çev.)*. İstanbul: Yarın Yayınları.
- Wiesner-Hanks, M. E. (2020). *Kısa Dünya Tarihi*. İstanbul (S. Çağlayan, Çev.): İş Bankası Kültür Yayınları .
- Wood, E. M. (2012). *Sermaye İmparatorluğu*. İstanbul (O. Köymen, Çev.): Yordam Kitap.
- Y.-Ö. G., & Özdemir, A. M. (2008). *Sermayenin Adaleti* . Ankara: Dipnot Yayınları.

- Yücekök, A. (1969). Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmeleri. *Mülkiye Dergisi* 23 (1), 381-425.
- Yıldırım, N. (2006). Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar: Karantina İstemezük1. *Toplumsal Tarih* 150, 18-27.
- Yerasimos, S. (1975). *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye Tanzimattan 1.Dünya Savaşı'na*. İstanbul (B. Kuzucu, Çev.): Bilim Araştırma Dizisi.
- Zendejas, J. F., & Cole, F. F. (2021). Sovereignty and Debt in Nineteenth-Century Latin America . P. Penet, & J. F. Zendejas içinde, *Sovereign Debt Diplomacies. Rethinking Sovereign Debt from Colonial Empires to Hegemony* (s. 49-72). Oxford: Oxford University Press.

EK-1 ORJİNALLİK RAPORU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ	Doküman Kodu	FRM-DR-21
	SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Form No	
		Yayın Tarihi	04 01 2023
		Date of Pub.	
	FRM-DR-21	Revizyon No	02
	Doktora Tezi Orjinallik Raporu	Rev. No	
	<i>PhD Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon Tarihi	25 01 2024
		Rev. Date	

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ	
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	
.....KARADÖZ..... ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA	
Tarih:/..../.....	
Tez Başlığı (Türkçe)	Uluslararası Boşlanma Mektupu Bağlamında
Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*	Ösmerik Devleti Mali Kurumların Görsel
Yukarıda başlığı verilen tezin a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 232 sayfalık kısmına ilişkin, 11 08 25 tarihinde şahsimtezi danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orjinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 13 dir	
Uygulanan filtrelemeler**	
1. ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç	
2. ☒ Kaynakça hariç	
3. ☐ Alıntılar hariç	
4. ☒ Alıntılar dâhil	
5. ☒ 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç	
Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orjinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tezin herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.	
Gereğini saygılarımla arz ederim	
Aker Güneş Ömeröplü Ad-Soyad/İmza	

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Aker Güneş Ömeröplü	
	Öğrenci No	N16243491	
	Enstitü Anabilim Dalı	Karadöz Anabilim Dalı	
	Programı		
	Statüsü	Doktora ☒	Lisans Derecesi ile (Bütünlük) Dr ☐

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

(Unvan, Ad Soyad, İmza)

Prof. Dr. Ali Hüseyin Özdemir

*Tez Almanca veya Fransızca yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı Tez Yayını Diline yazılmalıdır.

**Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orjinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları İkinci bölüm madde (4)/3'te de belirtildiği üzere: Kaynakça hariç, Alıntılar hariç/dâhil, 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 5 words) filtreleme yapılmıştır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ		Doküman Kodu	FRM-DR-21
	SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ		Form No	
			Yayın Tarihi	04.01.2023
			Date of Pub	
FRM-DR-21			Revizyon No	02
Doktora Tezi Orijinallik Raporu			Revizyon Tarihi	25.01.2024
PhD Thesis Dissertation Originality Report			Rev. Date	

**TO HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF.....PUBLIC.....LAW.....**

Date/..../..

Thesis Title (In English): Transformation of Ottoman Financial Institutions in the Context of International Dept Relations

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 11 / 08 / 25 for the total of 252 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled above, the similarity index of my thesis is 13 %

Filtering options applied**

- ☒ Approval and Declaration sections excluded
- ☒ References cited excluded
- ☐ Quotes excluded
- ☒ Quotes included
- ☒ Match size up to 5 words excluded

I hereby declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism, that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility, and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval

Alex Bendi Öneroğlu
Name-Surname/Signature

Student Information	Name-Surname	<u>Alex Bendi Öneroğlu</u>	
	Student Number	<u>N16249491</u>	
	Department	<u>Public Law</u>	
	Programme		
	Status	PhD ☒	Combined MA/MSc-PhD ☐

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED

(Title, Name and Surname, Signature)

Prof. Dr. Ali Murat Önderoğlu

**As mentioned in the second part (article 4) of the Thesis Dissertation Originality Report's Codes of Practice of Hacettepe University Graduate School of Social Sciences, filtering should be done as following: excluding reference, quotation excluded/included, Match size up to 5 words excluded.

EK 2 ETİK KURUL MUAFİYET FORMU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No	FRM-DR-12
		Yayın Tarihi Date of Pub	22.11.2023
	FRM-DR-12 Doktora Tezi Etik Kurul Muafiyetli Formu <i>Ethics Board Form for PhD Thesis</i>	Revizyon No Rev. No	02
		Revizyon Tarihi Rev Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA	
Tarih: .../.../...	
Tez Başlığı: ... Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*: ...	
Yukarıda başlığı verilen tez çalışmam: 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır. 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne veya ruh sağlığına müdahale içermemektedir. 4. Anket, ölçek (test), mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme gibi teknikler kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen araştırma niteliğinde değildir. 5. Diğer kişi ve kurumlardan temin edilen veri kullanımını (kitap, belge vs.) gerektirmektedir. Ancak bu kullanım, diğer kişi ve kurumların izin verdiği ölçüde Kişisel Bilgilerin Korunması Kanuna riayet edilerek gerçekleştirilecektir.	
Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
Alex Bünüş Ömerçeli Ad-Soyad/İmza	

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Alex Bünüş Ömerçeli	
	Öğrenci No	N16249491	
	Enstitü Anabilim Dalı	Kamu Hukuku Anabilim Dalı	
	Programı		
	Statüsü	Doktora ☒	Lisans Derecesi ile (Bütünleşik) Dr ☐

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
(Unvan, Ad Soyad, İmza)

* Tez Almanca veya Fransızca yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı Tez Yazım Dilinde yazılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No	FRM-DR-12
		Yayın Tarihi Date of Pub	22.11.2023
	FRM-DR-12 Doktora Tezi Etik Kurul Muafiyetli Formu <i>Ethics Board Form for PhD Thesis</i>	Revizyon No Rev. No	02
		Revizyon Tarihi Rev Date	25.01.2024

HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES DEPARTMENT OFPublic Law.....	
Date:	
Thesis Title (In English): <i>Transformation of Ottoman Financial Institution in the Context of International Dept Relations</i>	
My thesis work with the title given above:	
- Does not perform experimentation on people or animals. - Does not necessitate the use of biological material (blood, urine, biological fluids and samples, etc.). - Does not involve any interference of the body's integrity. - Is not a research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from the participants by using techniques such as survey, scale (test), interview, focus group work, observation, experiment, interview. - Requires the use of data (books, documents, etc.) obtained from other people and institutions. However, this use will be carried out in accordance with the Personal Information Protection Law to the extent permitted by other persons and institutions.	
I hereby declare that I reviewed the Directives of Ethics Boards of Hacettepe University and in regard to these directives it is not necessary to obtain permission from any Ethics Board in order to carry out my thesis study; I accept all legal responsibilities that may arise in any infringement of the directives and that the information I have given above is correct. I respectfully submit this for approval.	
<i>Alex Bimş, Ömeroğlu</i> Name-Surname/Signature	

Student Information	Name-Surname	<i>Alex Bimş, Ömeroğlu</i>	
	Student Number	116249431	
	Department	Public Law	
	Programme		
	Status	PhD ☒	Combined MA/MSc-PhD ☐

SUPERVISOR'S APPROVAL

(APPROVED
Title Name/Surname, Signature)